

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI

QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM IZWERTLEW INSTITUTÍ

QARAQALPAQ FILOLOFIYASÍNÍN MÁSELELERI
Ilimiy seminar

MAQALALAR TOPLAMÍ

Nókis – 2025

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI**

QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM IZERTLEW INSTITUTÍ

QARAQALPAQ FILOLOGIYASÍNÍN MÁSELELERI

**XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám
mádeniyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri Ábdiraman Ótepovtıń 120 jılıǵı
hám
Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamınıń aǵzası, talantlı jazıwshı
Ótegen Ayjanovtıń 100 jılıǵına
baǵıshlangan**

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-ÁMELIY KONFERENCIYA

MAQALALAR TOPLAMÍ

Nókis

«Ilim» – 2025

UOK:4
KBK: 80
Q-50

Qaraqalpaq filologiyasınıń máseleleri. I Kitap // Maqalalar toplamı. ÓZRIAQQB
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı. – Nókis: «Ilim», 2025. – 169 b.

«Qaraqalpaq filologiyasınıń máseleleri» atamasındaǵı bul ilimiy maqalalar toplamı Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 2024-jıl 28-fevral sánesindeǵı 01-08/19-02/72-sanlı arnawlı bayanlamasına tiykarlanıp XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám mádeniyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri Ábdiraman Ótepovtıń 120 jıllıǵı hám Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamınıń aǵzası, talantlı jazıwshı Ótegen Ayjanovtıń 100 jıllıǵına baǵıshlanıp ótkerilgen Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları tiykarında tayarlandı.

Toplam materiallarınan filolog-qánigeler, ana tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshıları, magistrlar hám bakalavr baǵdarındaǵı studentler paydalanıwı múmkin.

REDKOLLEGIYA:

Karlibaev M.A. (bas redaktor)

Bekbergenova Z.U.

Tleuniyazova G.B.

Palımov P.N.

Jarimbetova T.Q.

Pikir bildiriwshiler:

Filologiya ilimleri boyınsha
filosofiya doktorı (PhD) doc.
M.Esebaev

Filologiya ilimleri boyınsha
filosofiya doktorı (PhD)
I.Mambetov

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı Ilimiy keńesiniń 2025-jılı 30-may sánesindeǵı №5-sanlı qararı menen baspaǵa usınılǵan.

UOK: 4
KBK: 80
Q-50

ЖАРҚ ЕТИП ЖАНҒАН ЖУЛДЫЗДАЙ... (Әбдираман Өтеповтың өмири хәм дөретиўшилиги ҳаққында)

Бекбергенова З.У.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў
институты, Нөкис қаласы*

Әбдираман Өтепов – драматургия хәм миллий театрдың тийкарын салыўшылардың бири болды. Ол 1905-жылы Қоңырат районында туўылған. Ә.Өтеповтың миллий театрымыз бенен көркем әдебиятымызды раўажландырыўдағы дөретиўшилик ислери 1919-жыллары, яғный он төрт жасларынан басланады.

Ол 1922-жылдан Округлик жаслар комитетинде, «Соркөл» елатындағы партия комитетининде ислеген. 1927-жыллардан баслап «Таң нуры» труппасын дүзиў хәм оны беккемлеў ислери менен қызғын шуғылланады. Усының тийкарында 1930-жылы биринши миллий театр дүзилди хәм Ә.Өтепов усы театрдың директоры болды (1930-1932). 1920-жыллардан баслап Ә.Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Гүман», «Бояўшы», «Ўәкил», «200 грамм», «Еки баслы суў қабақ» сыяқлы пьесалары жазылды хәм сахналастырылды. 1956-жылы «Теңин тапқан қыз» пьесасы қайта исленип сахнаға қойылды. Ә.Өтеповтың «Таңламалы шығармалары» 1965-жылы Т.Алланазаровтың таярлаўы менен қайтадан баспадан шықты.

Ә.Өтеповтың театр, музыка, әдебиат майданындағы дөретиўшилик ислери 1920-1934-жыллар аралығында жүзеге келди хәм усы жыллар аралығында қәлиплести.

Келешек талант ийеси Әбдираман Өтеповтың дәслепки дөретиўшилигине жол ашқан Қоңырат қаласы болды. Бул жерде 1919-жылдан баслап рәсмий түрде шөлкемлестирилген татар жасларының драмалық дөгергеи бар еди. 1920-жылы Қоңыратта ЧОН (Жаңа хукимет тәрeпинен шөлкемлестирилген арнаўлы мақсетли бөлимшелер) отряды дүзиледи. Ә.Өтепов мине, усы отрядқа ағза болып киреди. Бул жағдай оған қаланың барлық жәмийетлик жумыслары менен жақыннан таныс болыўға мүмкиншилик туўдырады.

1920-жылдың аяқларында Қоңырат округкомы қасынан шөлкемлескен жергиликли жаслар драма дөгергегине меңгериўши болып тайынланады.

Әбдираман Өтеповтың өмиринде айрықша бир умытылмас из қалдырған хәдийсе оның өзбек халқының талантлы драматурги хәм мәдений ағартыў ғайраткери, театр искери, жаўынгер жазыўшы Хамза Хәкимзада Ниязий менен ушырасыўы болды.

Хамза 1922-жылы Хорезмдеги «Сайёр» театр труппасы менен Қоңырат қаласына гастрольға келеди. Әбдираман Өтепов Хамза басқарып келген Хорезм труппасын үлкен қызығыўшылық пенен көреді. Хамзаның базардағы ўақыясын өз қулағы менен еситеди. Мәсләхәт, кеңеслерине қатнасады.

Хамза өзинің Қоңыратта болған усы сапарының жуўмағында, жергиликли жаслардан қалалық театр труппасын шөлкемлестиреди. Уйғынның «Түркстан тәўиби» деген кишигирим комедиясын өзи сахналастырады.

1992-жылы Әбдираман Өтепов усы аты аталған қалалық театр труппасына көркем-сиясий басшы етип тайынланады. Солай етип, өзинің өмирин ийгиликли иске арнаған Әбдираман Өтеповтың театр майданындағы хызмети мине, усы дөгеректен басланады.

Әбдираман Өтепов усы жыллардан баслап көркем шығармалар жазыўға да қызғын кириседи. 1922-жылы ол басқарған Қоңырат труппасы ушын «Зиндан», «Жездежан» атлы инсценировкакаларын дөретеди.

1922–1924-жыллардың арасында Әбдираман Өтепов көплеген мәкемелерде жұмыс ислейди.

1924-жылдың ақыры, 1925-жылдың басында Қоңырат районының партия комитети Әбдираман Өтеповты «Соркөл» волостына партия ячейкасының секретары етип жибереди. Усы жыллары волостта хатшы болып ислеп атырған халық шайыры Аяпберген Муўса улының тиккелей жәрдеми менен «Соркөл» волосты қасындағы «Қызыл үйге» сол елаттағы барлық бақсы, жыраўларды, атақлы қыссаханларды, хош ҳаўаз жигит-желеңлерди жыйнап агитациялық коллектив шөлкемлестиреди. «Шәлеке бай» атлы биринши бир актли комедиясын дөретеди. Көп образлардың прототишлери сол елаттың конкрет адамлары болады.

1927-жылы «Таң нуры» труппасы Қоңыратқа гастрольге келеди. «Таң нуры» труппасының меңгеріўшиси, Төрткүлдеги педтехникумның тәбияттаныў муғаллими Зариф Фатихович Қасымов болады.

«Таң нуры» труппасының репертуары Қасым Әўезовтың «Тилек жолында», Сейфулғабит Мәжитовтың «Ерназар алакөз» (ең дәслепки варианты) драмаларынан ҳәм қарақалпақ, өзбек, қазақ, татар намаларынан ҳәм қосықларынан қуралған концерт бағдарламасынан ибарат еди. Ә.Өтепов узақ ўақыт олар менен бирге жүрип труппаның барлық репертуары, артист, артисткалары, жұмыс тәртиби, сахналық усыллары менен жақыннан танысады.

Ә.Өтепов усы миллий труппаның жұмысы менен оғада қызығып, оның репертуары ушын жаңа драмалық шығармалар дөретеди. Өзинің «Жездежан», «Зиндан» инсценировкакаларын қайта ислейди. 1927-жылы «Көшеге шықсам» деген шығармасын жазады. «Шәлеке бай» атлы бир пердели пьесасын үш пердели етип қайта ислеп береді.

Белгили театр ҳәм драматургия изертлеўшиси Төреш Алланазаров Әбдираман Өтепов ҳаққында мынандай баҳалы пикирлерин билдирди: «Талантлы драматург, шайыр, режиссер, актёр ҳәм музыкант, республикамыздың көрнекли искери Ә.Өтепов барлығы болып 29 жас жасады. Соның 12 жылын дөретиўшилиқ мийнетке арнады. Усы азғана ўақыттың ишинде ол қәлеми төселген, тили өткир, дөретиўшилиқ ойы, фантазиясы жөн алып қәлиплескен, ҳәр тәреплеме шыныққан жазыўшы-

драматург болып жетилисти. 16 ири көлемли, 40 киши көлемли сахналық шығарма жазып қалдырды».

Талантлы драматургтің киши көлемдегі шығармаларына «Зиндан», «Жездежан», «Алтынгүл», «Қум гелле», «Гүлхатиша», «Маруса қыз», «Кетсең неттим», «Нени айтайын», «Көшеге шықсам», «Сен не дейсең», «60 метр, 70 метр», «Хаў, бул ким?», «Колхозшы хәм доктор», «Айтайын ба? Қайтайын ба?» сыяқлы инценоровкалары хәм музыкасыз қысқа көринисли пьесалары киреди. Автордың 1920-жылларда бул қысқа шығармаларды жазыудағы мақсети, усы жыллары кең көлемли драмалардан гөре халқымызға оператив тәриздегі усындай жеңил шығармалар, агитациялық драмалар зәрүр еди. Соның менен бирге сол дәуірдің жағдайына байланысly бул драмалық шығармаларды бириншиден сахналастырыу аңсат болса, екыншиден зәрүрли декорация (безеўлер), кийим-кеншек, қалалық клублардың болыўын талап етпестен, дус келген жерде қойып кете бериўге қолайлы болған. Бул киши көлемли комедиялар концерт алдында ямаса арасында көрсетип барылған.

Драматургтің ири көлемли драмалық шығармалары қатарына «Теңин тапқан қыз», «Ашлық зары», «Еки баслы суў қабақ», «Столовая», «Одеколон», «900 грамм», «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийқан», «Колхоз турмысы», «Жасырын мөлдек», «Әне қалас», «Гүман», «Марқабай батыр», «Гүлзийба», «Айсәнем», «Қызыл Марат» пьесалары киреди.

Ә.Өтепов бул драмалық шығармаларында да драмалық, комедиялық хәм трагедиялық сүүретлеўлерди барынша шебер қолланыўға хәрекет еткенлиги сезилип турады. Автор бул драмалық шығармаларын да дәслеп қысқа көлемде жазып, тематикасын хәм қахарманларының хәрекетлерин тамашагөйлердің сынынан өткерип отырады. Халықтың қызығыўшылығына миясар болғанларын соңынан кеңейтип, ири көлемли драмаға айландырады. Бул да драматургтің излениўшилигинен, шеберлигинен дәрек береді.

Драматургтің аты аталған киши хәм кең көлемли драмалық шығармаларының хәр биринде сол дәуірдің келбети, адамлардың психологиясы менен ис-хәрекетлери, ескилик пенен жаңалықтың айырмашылығы, халқымызды оқып, саўат ашыўға, жаңа заманға аяқ қосыўға хәм унамсыз иллетлерден қутылыўға бағдарлаўшы идеялар баслы тематикаға айланады.

Ә.Өтепов XX әсирдің дәслепки шерегинде қарақалпақ көркем әдебияты менен мәдениатына хәм режиссер, хәм драматург, хәм шайыр, хәм қосықшы, хәм актёр сыпатында қалыўсыз хызмет етти. Хәттеки, театрда хаял адамлардың образын ойнайтуғын актёрлар жетиспей турған пайытлары, хаял адамның кийимин кийип алып, ролге кирип, ойнап кете беретуғын талантқа ийе болғанлығын автордың заманласлары хәм шәкиртлериниң пикирлери тастыйықлайды.

Әбдираман Өтепов 1930-жылы жаңа ашылған қарақалпақтың биринши мәмлекетлик миллий театрына директор етип таярланады. Ол усы орында 1932-жылға шекем ислеиди. Халқымыз хәм мәмлекет алдында өз

жуўапкершилигин жақсы сезинген бул жаўынгер жазыўшы, мәдениет ғайраткери, мәмлекетлик театрды заманағой репертуарлар менен байытыўда хәм оның дәретиўшилик жақтан хәртәреплеме өсип раўажланыўы ушын, жан күйер заманласлары менен бир қатарда турып көп ғана пайдалы ислерди атқарады. Ә.Өтепов 1933-жылдың басында Төрткүлден Қоңыратқа көшип келеди хәм 1934-жылы 12-февральда 29 жасында сүзек кесели менен аўырып, мезгилсиз қайтыс болады.

Бурынғы Аўқам халық артисти, халқымызға белгили қосықшы Айымхан Шамуратова Әбдираман Өтеповтың шәкирти сыпатында былайынша пикир билдиреди: «Устазға шәкирт усайды деген. Әбдираман аға Хамзадан өрнек алып, жан күйдирип, азғана өмириниң ишинде-ақ театр шөлкемлестирип, көркем өнеримизге жол ашып берип кетти. Әбдираман аға да Хамзаға усап қосықлар жазып, намалар шығарып, өзи де айтар еди хәм бизлерге үйрететуғын еди. Мысалы, «Жездежан», «Турғыл қарындасым» деген қосықларды өзи жазып, өзи айтып жүрди. «Алтынгүл» деген айтысты маған үйретти. Әбдираман аға Хамзадан өрнек алып Қарақалпақстанда көркем өнер тараўының тырнағын салған адам. Мен Әбдираман аға менен азырақ жыл иследим. Хамзаны еске алсам Әбдираман көз алдыма елеслейди».

Өзбекстан Қахарманы, халқымыздың сүйикли шайыры И.Юсупов өзиниң «Актрисаның ығбалы» лиро-драмасын елимиздиң туңғыш театр хызметкерлери талантлы режиссёр-драматург Ә.Өтепов хәм актриса А.Шамуратованың прототиплери тийкарында дөретеди.

Ә.Өтеповтың дәретиўшилигине елеўли орынды ийелейтуғын ең көрнекли шығармасы «Теңин тапқан қыз». Бул пьеса автор тәрәпинен үш мәртебе қайта исленип, ең ақырында 5 пердели музыкалы комедия болып бизге жетти.

Усылайынша, сегиз қырлы талант ийеси Әбдираман Өтепов өзиниң азғана өмириниң ишинде-ақ, халқымызға талантлы шайыр, драматург, режиссёр, актёр, қосықшы хәм театр хам мәдениет ислерин шөлкемлестириўши ислери менен қалыўсыз хызмет етип кетти.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алланазаров Т. Театр хәм драматургия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б. 36-37.
2. Шамуратова А. Театр – өмирим хәм тәғдирим. – Нөкис: Билим, 2016. – Б. 12-25.
3. Қарақалпақ совет әдебияты (жәмәәтлик авторлар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б. 47-54.

MEN SIZDI KÓRMEGENMEN, BIRAQ...

Abdiramanova D.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Abdiraman Ótepov – qaraqalpaq dramaturgiyasınıń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol talantlı dramaturg, rejissyor, sázende, kórnekli teatr iskeri sıpatında qaraqalpaq xalqınıń tariyxında belgili iz qaldırǵan insan.

Insan bul dúnyada kórgeninen emes, júreginde sezgeninen jıllılıq tabadı, deydi jası úlkenler. Men ómirim dawamında bir márte de kórmegen adamdı saǵınaman. Ol menin babam – Abdiraman Ótepov. Men tuwılǵanımda ol álle qashan bul dúnyanı tárk etken edi. Onıń júzin kórmedim, dawısın esitpedim, mehirin sezbedim. Biraq júregimde oǵan degen qanday da bir jıllı sezim, saǵınısh hám mehir bar ekeninligin bilemen. Men babamnıń dramaturg ekenligin birinshi bolıp 1-klasımda bildim. Ol waqıtta muzika mektebinde oqıytuǵın edim. Kúnlerdiń bir kúnde Qońırattaǵı muzika mektebinde babamnıń atına baǵışlangan úlken kólemli koncert baǵdarlaması ótkerildi. Sol kúni meniń babam “ataqlı shayır bolǵan ekenǵoy” – dep oılaǵan edim. Sebebi, sol koncertke júdá kóp adamlar jiynalǵan, hámme jer babamnıń suwretleri menen toltırılǵan edi. Koncert tawsılǵannan soń hámme adamlar bizlerdiń úyimizge miyman bolıp barǵan edi. Sol waqıttaǵı jası 70-75 ke shamalasıp qalǵan ata-apalar meni shaqırıp alıp: “– sen Qońırattaǵı birinshi dramaturg Abdiraman Ótepovtıń shawlıǵı bolasań, sonı bileseń be? – dep kóp márte tákirar-tákirar aytqanları esimnen ketpeydi. Biraq men sol waqıtta babamdı jaslıǵında shayır bolǵan eken, – dep oylay beretuǵın edim. Sebebi, men ol waqıtta jazıwshı, shayır, dramaturg hámмесin bir nársе dep oylaytuǵın edim. Sonnan keyin babam haqqında kóbirek bilgim keldi. Hár qashan úyimizdegi góne albomlardı aqtarıp, babamnıń súwretlerin, kitapların izler edim. Geyde uydegiler onıń qanday haq kewilli, sezimtallı, qábiletli insan bolǵanın aytıp beredi. Dramaturg bolǵan, saxnanı, ádebiyattı, kórkem ónerdi júdá kórgen eken. Óz dáwirinde el húrmetine sazawar insan bolıptı. Men babam haqqında kóp nárseler bilgim keler, biraq shańaraq aǵzalarınan sorasam, ozim qálegenimshe kóp maǵlıwmatlar ala almaytuǵın edim. Kishkene waqıtında anam “10-klastıń ádebiyat sabaqlıǵında babań haqqında kóp maǵlıwmatlar jazılǵan” – dep aytatuǵın edi. Men 10-klass sabaqlıǵın taptım. Kitap qolıma tıyıwden Abdiraman Ótepovqa tiyisli betlerdi ashıp oqıy basladım. Men babama tiyisli hárbir maǵlıwmattı sonday dárejede berilip oqıdım, usı waqıtqa deyin heshbir shıǵarmanı bunday etip berilip, qızıǵıp oqımaǵan edim. Házirgi kúnge deyin sol oqılǵan nárselerim yadımda, hátteki, qay sózi, qay jerde turǵanı da kóz aldımda tur. Babam Abdiraman Ótepovtıń “Shaxizada” dep atalǵan dástanı bar eken. Ákeme bul haqqında aytıp edim, ákem aǵamnıń birinshi qız perzentine usı attı qoyatuǵının ayttı, men sol kúni qattı quwandım. Men sonnan keyin jáne de kóp maǵlıwmatlar bilgim keldi. Babam dramaturg, aktyor, hátte muzikant ta bolǵanın esitip, jáne de kóbirek maqtanış sezimi payda boldı. Óz dáwirinde qaraqalpaq teatrına tiykar salǵan insanlardan biri

eken. Bir neshe zamanlas kórkem óner sheberleri onnan tálim alǵan, turmıs sabáǵın úyrengeń. Búgin de Qońıratıta, Nókiste, pútkil Qaraqalpaqstanda kórkem óner adamları onı tilge aladı. Mine, házir institutıta 1-kursta oqıyman babam Abdiraman Ótepovtıń 120 jıllıǵına baǵıshlanǵan keń kólemli konferenciya boladı eken, bul jańalıqtı esitip qattı quwandım. Ustazım Saodat Shınnazarova telefon telegramıma bir xabarlandırıwdı tasladı. Men Ájiniyaz atındaǵı instituttıń Baslawısh tálim fakultetinde 1-kursında topar jetekshisi bolǵanlıqtan, dáslep bul xabardı toparıma tiyisli tapsırmalardan biri dep esapladım. Biraq, erteńine ustazım maǵan: «Dinara, seniń babańa arnalıp Respublika kóleminde Ózbekstan Respublikası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilim izertlew institutı tárepinen úlken konferenciya ótkerilejaq eken. Seniń babań jeti qırılı, bir sırlı, naǵız kórkem óner pidayısı, qaraqalpaqtıń talantlı ulı bolǵan. Ol haqqında eske túsiriwler, ne bilgeniń bolsa jaz», – dedi. Men sol kúnnen baslap jáne de kóp maǵlıwmat tawıwǵa kiristim. Búgin, mine, 9-may “Eslew hám qádirlew kúni”. Hár jıldaǵıday erte tańda shańaraǵımız benen babamdı zıyaratlawǵa jolǵa shıqtıq. Onıń denesi Qońıratıtaǵı “Dástan axun” qoyımshılıǵına jerlengen.

Ákem qábir janında quran oqıdı, men eskertkishtiń qasına alıp kelgen gúlimdi qoydım. Sol waqıtta júregimde bir jıllı sezim oyandı. Men onı hesh qashan kórmegen bolsam da, onı saǵınatuǵınımdı ańladım. Bul zıyarat maǵan jáne bir nárseni esletti: insan tek ǵana denesi menen emes, jaqsı isi, iygilikli sózi hám qaldırǵan izi menen máńgi jasar eken. Babam qaldırǵan izi, jaratqan shıǵarmaları, shańaraǵımızǵa qaldırǵan ibratlı atı – men ushın biybaha miyras.

Úyge keliwden men hámmeden babam haqqında biletúǵınlarınızdıń hammesin aytıp berin dep soray basladım. Ájapam (Ákemniń tuwısqań ájapası) sóz basladı: Babamızdıń milleti qaraqalpaq, ruwı xoja, ómiriniń kóp bólegi ruslar arasında ótken, sonlıqtan rus tilin de jetik bilgen. Ákesi Ótep, anası Zefura, úsh balası bolǵan Paraxat, Sábit hám Marjangúl, úlken balası Sábit bir jasında, qızı Marjangúl 16 jasında awırıp qaytı bolǵan, úsh aqlıǵı Tatiyana, Farrux, Jeńisbay, bes shawlıǵı bar. Abdiraman Ótepov – talantlı dramaturg. Onıń “Teńin tapqań qız” dep atalǵan pyesas bar. Birinshi bul pyesa “Sháleke bay” dep atalǵan. Ondaǵı bas másele – hayal-qızlardıń óz teńine qosılıp, erkin hám baxıtlı turmıs qurıwǵa haqlı ekenligin kórsetedi. Bunnan basqa, “Gúman “pyesas da bar. Bul pyesanı saxnalastırıwda qızıq waqıyalar bolǵan eken. Pyesanı saxnalastırıwda babam, úydegi kórpe-tósek, kese-sháynek, iyt, pıshıq hámμέςin arbaǵa júklep alıp saxnaǵa aparǵan. Hátteki, atamdı da alıp barǵan. Bulardı ájapam atam Paraxat xojadan esitken. Ájapam akesiniń (meniń atam) negizdi atı Meyerxold bolǵanın ayttı. Biraq, hújjetlerde onıń atı Paraxat dep jazılǵanların, ne ushın bulay ózgerkenlerin aytıp berdi. Atamnıń atın babam qoyǵan eken. Meyerxold – rus teatr mádeniyatınıń rejissyorı bolǵan adam eken. Babam óz balasına bul attı qoyıw ushın rejissyor Meyerxoldqa qosıq formasında xat jollaydı. Bunı esitip men hayran boldım, sebebi bul waqıyanı birinshi márte esitip turǵan edim. Ájapamnıń esitiwlerine qaraǵanda babamızdı Tórtkúl qalasında awqatına záhar qosıp óltirgen. Biraq bul anıq emes, sebebi kitaplarda onıń súzek keseligi menen awırıp qaytı bolǵanı aytıladı. Bunnan tısqarı, Orjonikidze mektebiniń muǵallımı Saǵıyda apam da (jengemniń anası) óz

bilgenlerin aytıp berdi: Ol student waqıtında, fakultetler arasında pyesa jarısında Ibrayım Yusupovtıń “Aktrisanıń ıǵbalı” shıǵarmasındaǵı Abdiraman Ótepovtıń hayalı Salima apanıń rolin oynaǵan eken. Sol waqıtta Ibrayım Yusupov oǵan kóp maqtaw sózler aytqan. “Aktrisanıń ıǵbalı” shıǵarmasında negizgi waqıyalar Abdiraman Ótepov hám Ayımxan Shamuratovalar atırıpında bolıp ótken. Onnan soń ákem atamnan esitkenlerin ayta basladı: Babam Zárif Qasımov penen birge “Tań nuri” truppasın dúzedi hám oǵan aktyorlardı jıynay baslaydı. Bul truppaga Jolmurza Aymurzaeva, Namazbay baqsı, Aytjan baqsı, Ibrayım Patullaevlardı alıp kelgen. Bir kúni “Onınshı” awılǵa pyesa qoyıwǵa kelgende, 16 jaslı Ayımxan Shamuratova truppaga jolıǵıp qosıq ayta alatuǵını aytqan. Sonnan bir-eki kún ótip Abdiraman Ótepov onı Tórtkúlge alıp ketken hám artistlik teatrǵa qosqan. Bunnan xabar tapqan Ayımxan Shamuratovanıń dayıları Abdiraman Ótepovtı óltirmekshi boladı. Biraq, Abdiraman Ótepovtı joldasları qayıqqa mindirip, Qıpshaq dalalarına ótkerip jiberген eken. Bunnan basqa da joldasları kóp bolǵan: Asan Begimov, Nawrız Japaqov, Qallı Ayımbetov, Tóresh Allanazarovlar onıń islerin dawam etken. Ákemniń aytıwına qaraǵanda, atamdı Abdiraman babamniń anası Zefura apa tárbiyalagan. Atam hámme waqıyalardı Zefura apadan esitken. Seyfulǵabit Májitov onıń birinshi ustazı bolǵan eken. “Tań nuri” truppasın quratuǵın waqıtında Seyfulǵabit Majitov, Qasım Áwezovlar júdá kóp járdemin bergen. Atam Ibrayım Yusupovqa “Aktrisanıń ıǵbalı” shıǵarmasında Abdiraman Ótepov haqqında jazıp, ele de xalıqqa atın keń jaydırwǵa járdem bergenlerin aytıp, úlken raxmetin bildirgen. 1987-jılı Abdiraman Ótepovtıń qabiriniń janına hákimiyat tárepinen eskertkish qoyılǵan hám sol waqıtta kóplergen jazıwshılar, shayır, teatr aktyorları kelgen.

Shańaraǵımız benen kóp nárselerdi eske túsirdik, babam haqqında, babamniń atı tilge alıńanda júregimde bir jıllılıq, maqtanısh hám saǵınısh sezimleri tuwıladı. Sebebi, ol ápiwayı insan emes, xalıq ushın xızmet etken kórkem óner pidayısı edi-dá. Men bolsa búgin babamniń shawlıǵı ekenligime maqtanaman. Men geyde tún ortasında, aspandaǵı juldızlarǵa qarap, atamdı qıyalımda kóz aldıma keltiremen. Ol qanday adam bolǵan? Dawısları qalay jańlaǵan? Meni kórgende, ne dep sóyler edi hám jıllı sezim menen basımnan sıypalar ma edi? Kewlimde bul sorawlar sheksiz. Hár saparı túnde jatıwdan aldın ol haqqında oylap, “Qánekey, men de bir mártebe kórgenimde edi...” – dep árman etetuǵın edim. Qıyalımda onı sulıw júzli, aq shashlı, mehriban bir insan dep kóremen. Ol meni bawırına basıp, “Meniń shawlıq qızım” dep basımnan sıypalaytuǵının kóz aldıma keltiremen. Úyimizde babamnan qalǵan estelik nárseler kóp dep ayta almayman, tek kitabı, suwretleri ǵana bar. Biraq, sol kitaplardı hár saparı ashqan waqıtında babamniń ruwxı maǵan:

– Men seni kórmegenmen, biraq sen meniń izimdi dawam et! – degen sıyaqlı boladı. Bir waqıtta oyıma usı qosıq qatarları keldi.

Babam Abdiraman – ol ullı insan,
Men de izin dawam etip bararman,
Keleshekte ustaz bolıw niyetim,
Balalarǵa sabaq beriw maqsetim.

Arman etemen: bir kúni onıń saxnalastırǵan spektakllerin kitap etip jámlep, ómir jolı haqqında shıǵarma jazaman. Ol insan haqqında xalıq ele de kóbirek bilsin, bilmegenler esitip, onıń mashaqatlı ómir jollarınan ibrat alsın.

Men búgin, babamnıń shawlıǵı ekenime maqtanış etemen.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫǴАРМАЛАРЫНДА ДӘЎИР ШЫНЛЫǴЫНЫҢ СҮЎРЕТЛЕНИЎИ

Зарипова З. С

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Хәр бир дәўирде сол жәмийеттеги халық турмысын жарытып бере алатуғын көркем сөз усталары болады. ХХ әсирдиң басында жүз берген үлкен өзгерислер хәр бир халықтың белгили дөретиўшилерин жүзеге алып келди. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры Қарақалпақстанның ески театрларынан болып, 1926-жылы «Таң нуры» труппасы тийкарында пайда болған. Ә.Өтепов усы театрдың шөлкемлестирилиўине өзиниң үлкен үлесин қосқан Зәрип Қасымов, Қ.Аўезов, А.Бегимовлар менен бир қатарда тилге алынады.

Ә.Өтепов 1905-жылы Қоңырат қаласында дүньяға келеди. Ол жаслайынан халық арасында болатуғын той-тамашаларда, жыйынларда бақсы-жыраўлардың дәстанларды, термелерди атқарыў шеберлигине, қыз-жигитлер айтысларын, лаққылардың ўақыяларды қызықлы етип жеткерип бериў уқыбына ықлас қойып барады. Оның көркем сөз устасы болып жетилисиўине сол дәўирде халықтың жырын жырлаған ел ишинен шыққан шайырлардың тәсири белгили дәрежеде тәсир еткен. Соның менен бирге, рус патшасы тәрeпинен өз елинен сүргин етилген рус революционерлериниң, атап айтқанда, әкеси менен бирге балық саўдасы менен шуғылланған Трофимов хәм Луценколардың тәсири үлкен болған. Луценконың жәрдеми арқасында сүргинге жиберилген басқа да рус революционерлериниң турмысы менен танысады [1.6]. Нәтийеде, жас Әбдираман Өтеповтың жүрегинде Ытанға деген мухаббат, ел сүйиўшилиқ, еркинликке деген умтылыўшылық сезимлери күшейеди. Рус балалары менен ойнап жүрип олардың үрп-әдетлерин, миллий кийим-кеншеклерин, русша аяқ ойынларын көрип, қосықларын тыңлайды [1.6]. Булардың бәри жас талант ийесиниң санасына өз тәсирин тийгизбей қоймайды. Жазыўшы өзи жасаған дәўирдиң хәр қыйлы ўақыяларын, көринислерин шеберлик пенен өз дөретпелери арқалы халыққа усынып отырған. Оның шығармаларында халық арасындағы жаңалықлар, мийнеткеш халықтың еркинликке жетисиў жолындағы тилеклери, ескилик қалдықларының сапластырылыўы сыяқлы жәмийетте болып атырған жағдайлар орын алады.

Информатор Қуўат Сейтниязовтың хабарлаўы бойынша 1920-жылы Қоңыратта жергиликли жаслардан хәўескерлер дөгереди шөлкемлестириледі. Бул дөгеректи Қоңырат округлик халық билимлендириў

бөлімінің баслығы С.Мәжитов басқарады. Ә.Өтепов 1922-жылы усы дөгерекке басшы етип тайынланады [2.4]. Әлбетте, бул оның өз исине болған қызығышылығының, тынбай мийнет ислегенинің нәтижеси болып табылады. Ол усы дөгерекке басшылық етиў менен бирге шығармалар жазып баслайды. 1922-жылы ең дәслепки сахналық дөретпелери «Зиндан», «Жездежан», «Сапаргүл», «Гүлзийба» атлы үш актли драмалары жарық көреді. 1923-жылы «Алтынгүл», «Кетсең неттим», «Таза қоныс» х.т.б. сахналық көринислер менен жеке атқарыў мақсетиндеги хәр түрли мазмундағы қосықларын жазады [2.5].

Ә.Өтепов 1927-жылы Төрткүлге келип, аўыл кеңес баслықларын таярлайтуғын үш айлық курста оқыйды. 1927-жылы жанадан ашылған педогогикалық, аўыл хожалық техникумларынан талантлы жасларды топлап «Таң нуры» труппасын шөлкеслестиреди хәм областлық халық билимлендириў бөлімінің 15-декабрьдеги №46-буйрығы менен усы труппаның басшысы етип тайынланады [2.13]. Усындай жетискенликлерден руўхланған Ә.Өтепов 1927–1928-оқыў жылының қысында төрт ири пьесаны сахналастырады. Бул С.Мәжитовтың еки бөлімнен ибарат «Ерназар алакөз», Қ.Әўезовтың бес актли «Тилек жолында», Ә.Өтеповтың үш актли «Шәлеке бай» пьесаларының қайта исленген варианты хәм С.Мәжитовтың «Жигит болдық» атлы пьесалары еди. Усылар менен бир қатарда, Ә.Өтепов халық арасынан шыққан шайырлардың, жас жазыўшылардың шығармаларын киргизип, үлкен концерт бағдарламасын ислеп шығады. Ә.Өтепов жәмийет арасында сиясий-ағартыў жумысларын күшейтип драматургларды жазыўшы шайырларды хәм басқа да көрнекли жәмийетлик искерлерди труппа дөгерегине жәмлейди. Ә.Өтепов басшылық еткен «Таң нуры» труппасы 31 адам қурамына жетеди хәм Қарақалпақстан аймағының барлық район, аўыл аймақларына гастрольге шығады [2.6]. Сахналастырылған көринислер халық турмысы хәм халық турмысына кирип киятырған жаңа дәстүрлерден ибарат еди. Ә.Өтепов дөретпелеринде ескилик қалдықларын шеберлик пенен сатиралық көринислер менен әшкаралап көрсетеди. Буның мысалы ретинде халқымыздың кеўилинен терең орын алған «Шәлеке бай» пьесасын алып қарайық.

Шәлеке бай жасы бир жерге барып қалса да өзинің баласы менен қатар жас қызды ҳаяллыққа алмақшы болады. Жас көриниў ушын сақалындағы ақларды баласы Темирбекке жулдырады. Темирбек сақалының басым көпшилиги ақ болғанлығы себепли байдың дерлик барлық сақалын шырпып таслайды. Буған күйип пискен байға ҳаялы тисим аўырды деген бәне менен жағына орамал таңып алыўды мәсләхәт береді [2.19]. Бул пьеса халқымыз тәрпинен жоқары баҳаланып, ХХ әсирдің 70-80-жыллары да сахнамыздан орын алды. Соны да айтып өтиў керек Ә.Өтепов дөретпелерин халыққа таза халында тез жеткерип бериўди мақул тапқан. Ол сол дәўирдеги көп ҳаял алыўшылық, өсекшилик, мәмлекет мүлкін талан-тараж етиў, мәсликке берилиў сыяқлы жаман иллетлерди ушырасқан жеринде жазып сахнада сатиралық күлкінің күши менен жоқ етип жибериў ушын театрды бирден-

бир курал деп биледи [2.6]. Оның шығармалар топламы кәсіпкерлерінен жазып алынып Т.Алланазаров хәм Т.Нийетуллаевлар тәрәпинен баспаға таярланды хәм 1965-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Әбдираман Өтепов» деген ат пенен жарық көрди. Топлам өз ишине бир неше пьесаларды, қысқа сахналық көринислерди хәм турмыслық талапларға арналған бир неше қосықларды өз ишине алады. Бул топламда «Шәлеке бай» пьесасының аты «Теңин тапқан қыз» атамасына өзгертилип басып шығарылды. Соңынан 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Теңин тапқан қыз» атамасында басылып шығарылады. Усы китаптан және де «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийқан» пьесалары да орын алады. 1995-жылы жазыўшының 90-жыллық юбилейине арнап «Теңин тапқан қыз» пьесасы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен өз алдына китап етип қайта басып шығарылды. Мийнеткеш халық арасында қойылған бундай сахналастырылған көринислер, әлбетте, халықтың жаңа дәўирге деген исенимин күшейтеди. Соның менен бирге, бул пьесада сол дәўирдеги өз теңине бас қоса алмаған қызлардың аянышлы тәғдири сөз етиледі. Жоқшылық себепли жас қызлардың малға сатылыўлары, жарлы хожалықлардың үстем класс ўәкиллерине қарсы шыға алмаўы, шарасызлықтың шырмаўығына түсип өз перзентлерин бахытсыз етиўлери халықтың жүрегине таныс жағдайлар саналады. Сонлықтан да, бул пьеса халық тәрәпинен сүйип тамаша етип қойылмастан, өз дәўиринде мыңлаған жаңа дәўирге қәдем басыўға екиленип турған халықтың көзин ашқан, жай халыққа түсиникли ҳақыйқатты сўўретлеўши қунлы сахналық көринис болып табылады.

Ә.Өтепов жүдә шаққан, қуўнақ, қызықшылық өнери жүдә күшли инсан болған. Қойылып атырған спектаклдерде рети келгенде күлкили сахналық көринислерди шеберлик пенен атқарған. «Таң нуры» труппасының репертуарына бурынғы өзиниң Қоңыратта жазған «Жездежан», «Зиндан» атлы шығармаларын киргизеди. Оның жазған пьесалары, қосықлары халық тәрәпинен жоқары баҳаланады. Ол бундай жетискенликлерден илхамланып бир қанша пьесалар жазады. 1927-жылы «Көшеге шықсам», «Қум гелле» пьесасын жазады. Соның менен бирге «Шәлеке бай» пьесасын үш актке көбейтеди. Усылар менен бир қатарда, «Еки баслы суў қабақ», «Қасып жибер, осып жибер», «Тоғыз жүз грамм», «Жалқаў дийқан», «Гүман», «Мол келипти» сыяқлы сатиралық сахналық көринис жазып тамашагөйлерге усынады [2.13].

Ә.Өтеповтың дәрәтпелеринде күнделикли өмирдиң ҳақыйқатлығын жанландырып көрсетилгенлигин көриўимизге болады. Ол сахнаны турмыстың айнасы деп санайды. Өз дәрәтпелери арқалы турмыста жүз берип атырған мийнеткеш халықтың теңсизликлери хәм оны сапластырыў ушын жаңа заманға қорықпай қәдем таслаў керек екенлигин өз пьесалары арқалы көрсетип береді. Бирге кәсіпкер болған заманласларының берген мағлыўматларына қарағанда Ә.Өтепов өз дәрәтпелерин бир жайда отырып жазбаған. Дәрәтпелери сапарға шығып баратырғанда яки сахна артында, яки

жұмыс бабы менен жүрген жерлерінде жазған [2.16]. Бұған мысал ретінде Төрткул районының Нариман колхозына гастрольге барған жерінде сол колхоздың ағзасы Сейтмураттың турмысын сәулелендіретуғын «Бояўшы ўәкил» атлы бир актлы, еки картиналы музыкалы драмасын, «Жалқаў дийхан» комедиясын Сейтмураттың өзи менен бирге сөйлесип отырып жазған. «Бояўшы ўәкил» пьесасында өтирик мағлыўмат берип, өзиниң кеўил хошы менен бәнт болған айырым ўәкиллер сатиралық усылда әшкараланады. Бул пьесаның аты дәслепп «Өширет ышқында» деп аталып соңынан «Бояўшы ўәкил» деп өзгертиледі. Бул пьеса 1930–1931-жыллары бир колхоздың турмысынан алып жазылған. Бирақ, баспасөзде жәрияланбағанлығы себепли Қарақалпақ филормониясының артисти Жаббарберген Шахмуратовтан жазып алынған хәм топламға киргизилген [3.30].

Ә.Өтеповтың шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығы сатиралық көринислер менен араласып келеди. 1929-жылы «Мен ҳайранман ўай-ўай», «Көшеге шықсам», «Ҳаў-хаў бул ким?», «Қәйниси менен келиншектиң айтысы», «Айтайын ба, қайтайын ба?», «Алпыс метр жетпис метр», «Колхозшы менен доктор» шығармалары жарық көрди. Драматург бир қанша жоқары лаўазымларда хызмет етиўине қарамастан театрдан, дәретиўшилиқ ислеринен алысламаған. Ол өзиниң қысқа өмири даўамында әсирлерге татыйтуғын өлмес шығармалар дәретип кеткен. Ә.Өтепов драматургияны театрдың ажыралмас бөлеги деп санаған.

Солай етип, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрының тырнағын қалаўшылардың бири Әбдираман Өтепов өз дәўириниң жәмийетлик хәм турмыс ўақыяларын шеберлик пенен халыққа жеткерип бере алған инсан болып табылады. Өз дәретпелеринде адамгершилиқ, еркинлик, теңлик, ўатан сүйиўшилиқ пазыйлетлерин алға сүре отырып, сол дәўирдеги айырым басшылардың өз ўазыйпасына жуўапкерсизлик пенен қараўларын, күнделикли турмыста ушырасатуғын әдеп-икрамлық пазыйлетлеринен шетке шығып иллетимизге жат хәрекет ислейтуғын адамларды сатиралық тәризде сынға алады. Әбдираман Өтепов өзиниң қысқа өмири даўамында Қарақалпақ драматургиясында, мәдениятында, әдебиятында өшпес из қалдырып кетти.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өтепов Ә. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.
2. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз.– Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.
3. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

Утемуратова Х.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкіс қаласы*

Ә.Өтепов қысқа ғана өмір сүрді (1905-1934-жыллар). Оның көркемлігі жоқары драмалық шығармалары Т.Алланазаров хәм Қ.Айымбетовлар тәрәпинен изертленді. Ә.Өтеповтан мийрас болып «Теңин тапқан қыз» драмасы менен «Бояўшы ўәжил», «Гүман», «Одеколон», «900 грамм» хәм «Еки баслы суўқабақ» комедиялық дәрәтпелери қалды. Оның «Теңин тапқан қыз» драмалық дәрәтпеси тамашағөйлер тәрәпинен қызығьшылық пенен күтип алынды. Ең дәслеп «Шәлеке бай» атамасы менен жарық көрген бул шығарма кейин қайта исленип, «Теңин тапқан қыз» атлы драмалық шығармаға айналдырылды [3:20-27]. Дәслеп бул драмалық шығарманың «Шәлеке бай» атамасында дәрәтилиўи, драматургтің Шәлеке образына айрықша итибар аўдарғанлығын көрсетеди.

Романға татырлық тәғдирге ийе Тиллахан бул драмада бас қахарман етип таңланады. Султамурат атлы жықпа-жығылма адамның шаңарағында ержеткен Тиллахан Шәлеке бай оған аўыз салғанда, өз теңин табыў ушын гүреседи.

Драмалық дәрәтпениң атамасы да «Теңин тапқан қыз» деп бийкарға қойылмаған. Инсан өз бахтын табыўи ҳаққында туўындыда сөз болады. Хаял-қызлар теңлиги турмыста баслы мәселе есапланады. Тиллаханның белсенди ҳәрекетлери, гүресшеңлиги нәтийжесинде ол Шәлеке байдың курған дузағынан қутылады, илим-ҳикмет ийелеўге умтылады. Драматургтің дәрәтпеси усы таманы менен баҳаланады. Тиллахан әўели уяң, басына түскен саўдаларға қайғырады, кейин Сәлменнің жәрдемінде ўақыялардың мәнисине түсинеди, ол кем-кемнен өз бахтын қатары менен таўып, оқыўға атланады. Хәқыйқатында да, қыздың билим алыўи турмыстың талабы еди. Хәр бир жас өз теңи менен бахытлы болыўи керек. Адамның теңин табыў ушын умтылыслары драмада сәўлеленеди. Сәлмен жаңаша пикирлейтуғын, тек өз бахыт-ығбалы ушын ғана емес, басқалардың да өмири ушын гүресетуғын инсан сыпатында сүүретленеди. Драматург романларға тема боларлық тәғдирлерди усы қысқа ғана драмалық шығармада сәўлелендирген, бул Ә.Өтеповтың поэтикалық-көркемлик шеберлигинен дерек береді.

Шәлеке бай образы тамашағөйлердің күлкисин туўдырады. Себеби, егеделик жасқа жеткен, алпыс бес жасар Шәлеке байлығының арқасында жас қыз алып, оның сезимлери менен санаспай, тек өз мәпин ойлайды. Турмыста бундай топас адамлар бизиң заманымызда да ушырасады. Өзгелерден артық дүнья-мүлик пенен басқаларды көзге илмей, тек өз пайдасын гөзлейтуғын надан Шәлеке образы барлық дәўирлерде де әҳмийетли образ есапланады.

Бул драмалық шығарманың өміршеңлигі Шәлеке образында белгиленіп болады.

Диалогтардың хәм монологтардың шебер пайдаланылуы драматургтің утысларынан саналады. Шынында да, кейінгі жыллары романларда да, әсіресе, тарихый романларда диалогтардың хәм монологтардың көркем қолланылуы илимпазлардың дыққатын тартады. Әдебиетші З.Бекбергенова «Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар)» атты илимий мийнетінде бул кубылысқа итибар қаратады [1:205]. Жазушы К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында да диалогтар хәм монологтар орынлы пайдаланылған [6:212]. Хәсен хожа менен дәруиштің өз-ара көлемлі диалогы, сәубети тарихый шығарма бетлерінде ушырасады. Тарихый дәретпелерде монолог хәм диалогтар арқалы қахарманлар образы ашып беріледі, олардың қуанышы менен қайғысы сүретленеді.

«Хәсен хожа: – Басқа дәруишлер сеннен гүманланып қалған жоқ па?

Дәруиш. – Яқ, мен гейде төрелерге усап аұқатланғаным менен төбетлерге усап жатып жүриуге үйреніп кеткенмен...» [6:190]. Хәсен хожа менен Зулхан дәруиштің диалогтарында сиясат мәселелери ҳаққында сөз барады.

«Хәсен хожа: – Мениң тилегимди айтпадың ба?

Дәруиш: – Айттым. Бирақ бизлер жаұлап алған жердегі халықтың аман қалуы гүман деп айтты...» [6:191].

Солай етип, қахарманлардың жеке өзгешеликлерін көрсетиуде диалогтардың хызметі айрықша болып келеді.

Жазушы К.Каримовтың «Аға бий» атты романында да бас қахарман сыпатында Ережеп Құлшы улы таңланады [5:436]. Құлшы бий, Сейфулмәлік, Асқар бай, Айдос, Бегис, Мыржық, Орынбай, Сырым бий, Өмирбек лаққылар да оның тарихый дәретпелерінде персонажлар ретінде алынады.

Олардың өмиріндегі хәдийселер, архивлік хұжжетлердегі фактлар, жылнамалардан, Хийуа хроникаларынан, аұзыеки әңгимелерден-гүрриңлерден, тарихшы хәм әдебиетші илимпазлардың илимий-изертлеу мийнетлеринен, хәттеки күлдиргі сөзлерден де жазушы орынлы пайдаланады.

Жазушы-драматург Қ.Мәтмуратов та өзинің «Тербенбес. Лепес бай» романында Лепес бай образын шебер жасайды [7:336]. Ә.Өтеповтың дәстүрлерін дауам еткен жазушы диалогтардан хәм монологтардан өнімлі пайдаланған. Қ.Мәтмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Әкели жетімлер» драмалық дәретпелери де сахналарда қойылды. Оның «Тербенбес, Лепес бай» романы менен бул драмалық туұындыларын салыстырып үйренгенде, драматург пенен жазушының өзгешеликleri белгиленіп болады. Лепес байдың образын ашып беріуде көркем сөз шебери диалогтардың мүмкиншиликлеринен утымлы пайдаланады.

Демек, Ә.Өтеповтың «Зиндан» атлы шығармасында сауда адамларының турмысы қәлемге алынған. «Гүман» драмалық тууындысында Мурат хәм Ажар бас қахарманлар етип алынады. Шаңарақтағы исеним, ерли-зайыпшылар арасындағы сыйласық, бир-биреуді хұрметлеу сезимлери оғада әхмийетли. Мәрзия образында өсекшилик, басқаларға жаманлық етиу қәсийетлери бериледи. Мурат образы өзгеше жасалады. Мурат пенен Мәрзияның хәрекетлери трагедиялық сыпатқа ийе.

Ә.Өтепов өз дәретпелеринде әдеп-икрамлылық мәселелерин, мәскүнемлик, өтирикшилик, ғыбаткешлик, көп сөзлилик, жалқаулық сыяқлы адамзатқа жараспайтуғын жат иллетлерди күлкіге алады. Фольклордағы айтыслар негизинде де келиншек пенен бийкешиниң айтысын дәретти. Солай етип, жәхән драматургиясының тәжирийбелери хәм фольклорлық мийраслардан үйрениу нәтийжесинде Ә.Өтеповтың драмалық дәретпелери жазылды. «900 грамм» атлы дәретпеси де жалқаулықты әшкаралауы менен әхмийетли есапланады.

Филология илимлериниң докторы, профессор З.Бекбергенова «Шайыр-драматургтиң көркемлик дүньясы» атлы илимий мийнетинде поэзия менен драматургияның өз-ара байланысына айрықша дыққат аударған еди [2:92]. Шайыр хәм драматург Т.Сейтжановтың «Күйгелек көзли яр», «Беруний», «Қырағы көзлер» хәм «Өўесек» х.т.б. драмалық дәретпелери талқыға тартылып, белгили бир илимий-теориялық жуўмақлар шығарылады. Бул жуўмақлар Ә.Өтепов мийрасларын үйрениуде де әхмийетли саналады.

Әдебиятшы П.Нуржанов өз изертлеулеринде де романлар менен драмалардың өз-ара байланысына дыққат қаратады [4:336]. Шынында да, романлар менен драмалық шығармалар тығыз байланысly. Драмалық дәретпелердеги усылларды жазыушылар өз романларында пайдаланғанлығын көриу мүмкин. Сахналық дәретпелердеги айырым тәрәплерин көркем сөз усталары дәретиушилик пенен раўажландырып, өзлериниң прозалық дәретпелеринде қолланады. Автор образы, авторлық баянлаулар, сыпатламалар, портретлер, ремарка, диалог, ишки монологлар хәм көркем ўақыт пайдаланылыўында бул қубылыслар мәлим болады.

Сахналық шығармаларда көркем ўақыттың қолланылыўының өз өзгешелиги мәлим болады. Тамашағөйдің көз алдында, белгили ўақыт даўамында хәрекетлерге, эпикалық мекән, орынларға, кеңисликке хәм образларға тийкарғы дыққат қаратылады. Драмалық дәретпелердеги бул сыпатлы белгилерге роман жазыушылар да дәретиушилик пенен қатнас жасағанлығы мәлим. Көркем сөз зергери К.Мәмбетовтың «Түркстан» тарийхый романында бир әсирге шамалас дәўир отыз үш күнге сыйдырылып бериледи [6:212]. Қахарманлар образлары жасалыўында, көркем қыялдан персонажлар дәретилиўинде де драма менен романның өз-ара тәсири белгили болады. Аманлықтың ядқа алыулары, көз алдына келтириулері хәм еске түсириулері арқалы тарийх ўақыялары сәўлелендириледи.

Хақыйқатында да, Ә.Өтепов сахна шебери сыпатында қунлы драмалық дәретпелерин, комедияларын мийрас етип қалдырды. Оның қарақалпақ

драматургиясында комедия жанрын раўажландырыўдағы хызметлери гиреўли саналады. Жуўмаклап айтқанда, Ә.Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Бояўшы ўәкил», «Зиндан», «Гүман», «900 грамм» ҳәм «Одеколон» атлы драмалық дәрәтпелери әдебият тарийхында өз орнына ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: Илим, 2020. – 205 б.
2. Бекбергенова З. Шайыр-драматургтың көркемлик дүньясы. – Нөкис: Авангард, 2023. – 92 б.
3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: ФАН, 1983. – 332 с.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳақында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023.
5. Каримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017. – 436 б.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 212 б.
7. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. – Нөкис: Билим, 2004. – 336 б.
8. Сейтов Ш. Халқабад. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 б.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-ПОЭТИКАЛЫҚ ТАЛҚЫНЫ

Тлеуниязова Г.Б.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў
институты, Нөкис қаласы*

Қарақалпақ әдебиятында ҳақыйқый драматургиялық өнердің негизи ХХ әсирдің басында қаланды. Халықты ғалаба саўатландырыў ҳәм мәдениетти раўажландырыўды талап еткен бул дәўир белгили дәрежеде табыслы болды. Театрлық түсиниктиң қәлиплесиўинде 1926-жылы қурылған «Таң нуры» труппасының хызмети тиккелей тәсир етти. Усы труппа арқалы тамашагөйлер сахналық өнердің дәслепки үлгилери менен танысып, миллий драматургияға деген қызығыўшылығы артты. Қарақалпақ драматургиясы тараўына усындай жаңалықларды ең дәслепки алып келиўши кәрўан қатарының басында Ә.Өтепов та турды.

Ол өзиниң 29 жыллық қысқа өмири даўамында «Еки баслы суўқабақ» (1922-1924), «Шалеке бай» (кейинги аты «Теңин тапқан қыз») (1925-1927) «Бояўшы ўәкил» (1930), «900 грамм» (1930), «Одеколон» (1930), «Жалқаў дийқан» (бир акт, үш көринис) (1930) ҳәм т.б. 16 ири көлемли сахналық шығарма жазып, миллий драматургия өнерин, драма жанрын раўажландырыўға айтарлықтай қосты.

Ә.Өтеповтың драмалық шығармаларында тарийхий-социаллық бағдар жетекши болды. Себеби, бул шығармалар халықты колхозластырыў дәўиринде жазылды ҳәм тийкарғы проблематикалары жаңа жәмийетке халықтың масласыўы, оған тосқынлық етиўши факторлар:

немқурайдылық, жалқаулық, ериншеклик сыяқлы иллетлерди сынға алыудан ибарат болды.

Оның «Теңин тапқан қыз» драмасы 1925–1927-жыллары дөретилди. Қарақалпақ халқының 1920-жылларындағы мәдений турмысы, драматургиясы, әдебиет хәм мәдениаты бойынша изертлеулер алып барған Қ.Айымбетов, Т.Алланазаров, Ә.Насруллаев, Б.Турсыновлар тәрәпинен бул драма бойынша илимий талқылаулар, сын пикирлер билдирилди. Буларда шығарманың идея-тематикалық өзгешелиги, жанрлық өзгешелиги хәм автор шеберлиги мәселелери жетерлише сөз етилди. Биз бул шығармадағы автордың көркем нийети, көркемлик шеберлигин тарийхий-жәмийетлик көзкарастан қарастыруды мақул көрдик.

XX әсирдің 20–30-жыллары Орта Азия халықлары ушын қурамалы жәмийетлик-сиясий өзгерислер менен өзгешеленеди. Бул дәуирде патриархаллық дәстүр менен кеңес идеологиясы арасындағы қарама-қарсылықлар барынша өткір сыпат алды. Әбдираман Өтепов усы дәуир шынлығын бириншилерден болып драмалық шығарма формасында көтерген жазыушы ретинде тарийхта қалды. Оның ең көлемли, мазмунлы шығармасы – «Теңин тапқан қыз» драмасы ҳаял-қызлар теңлиги темасын реалистлик, жәмийетлик хәм психологиялық қырлары менен ашқан, өз дәуирине ылайық дәслепки сәтли көркем тууындылардың бири саналады. Хәр бир көркем шығарманың негизинде жәмийетлик-психологиялық контекст жатады. Сол сыяқлы бул драманың да баслы идеясы – қарақалпақ ҳаял-қызларының еркинлиги жолындағы гүресин көрсетиу болып табылады. Бул шығармадағы негизги ўақыя желиси Шәлеке бай менен Султамурат балықшының шаңарақлары арасындағы класслық айырмашылықлар арқалы ашылады. Бири – қурғын қатлам ўакили, екиншиси – гедей халық ўәкили. Усы еки шаңарақ арасындағы турмыслық, дүньятанымлық, қунлылық, қәдириятлық айырмашылықлар сол дәуирдің жәмийетлик қурылысын анық сыпатлайды.

Шығармада бас қаҳарманлар Тиллахан менен жас муғаллим Сәлмен арасындағы сезим арқалы ҳаял-қызлар теңлиги идеясы көркемлик жақтан терең ашылады. Бул байланыс тосаттан емес – автор оларды бир-бири менен руўхый жақынлық, ишки исеним хәм ортақ идеялық мақсет арқалы табыстырады. Сәлмен – жаңа заманның, жаңа ойдың ўәкили, ал Тиллахан – усы жаңалықты қабыллауға умтылған, бирақ ески дәстүр шырмәуында қалған ҳаялдың образы. Олардың арасында мухаббат сезиминиң туўылыўы – ишки руўхый еркинликке умтылыўдың, өз теңин табыўдың символы сыпатында усынылған.

Шығармада автор типлик образлар системасын сәтли колланады. Шәлеке бай – феодаллық дәстүрдің ўәкили, өз бийлигин ҳаял-қызлар менен жарлыларғ жүргизиўди дурыс деп есаплайтуғын топар ўәкили. Оның ҳаялы хәм улы Бекмураттың образлары – сол дәуирдеги үстем топарлар арасында пайда болған ишки қарсылықтың көриниси. Олар Тиллаханның тәғдирине итибарсыз қарамайды, Шәлекениң хәрекетине қарсылық билдириу арқалы

адамгершилик, әдалатлылық сыяқлы улыўмаинсанийлық қәдириятларды қорғайды.

Султамурат пенен Мариям – төменги қатлам ўәкиллери бола тура, сол үстем топардың идеологиясын қабыллап, қызы Тиллаханды байға сатыўға разы болған персонажлар. Автор бул персонажларды ашшы сатира, мысқыл арқалы көрсетип, олардың дүньякумарлығын сынайды. Бирақ шығарма соңында олардың санасы жаңаланып, жаңа жәмийетке бейимлесиўи арқалы кеңес идеологиясының тәсири көрсетиледи.

Ә.Өтепов бул шығармасында өз ўақтында үстемлик еткен совет идеологиясының көркем әдебиятқа қойған қатаң тәртиплерин бузып өтеди. Драматургтің көплеген шығармаларында усы тенденция байқалады. Буны оның көркем әдебиятқа садықлығы, дәретиўшилиқ излениси сыпатында баҳалаўға болады (Ол идеология бойынша жарлылар тек ғана унамлы образда, байлар тек ғана унамсыз образда сүүретлениўи керек болды. Бул өз гезегинде көркем әдебияттың жарлыландырып таслаўы мүмкин болған унамсыз сыпат еди – Т.Г.).

1920-жыллардағы қарақалпақ жәмийетинде ҳаял-қызлардын өз қәлеўи менен турмысқа шығыўы, билим алыўы, жәмийетлик өмирге араласыўы – революциялық идея болды. Енди усы шығармаға бүгинги дәўир көзқарасынан қарайтуғын болсақ, ҳәзир бул хуқықлар нызам менен бекитилгени менен, психологиялық, мәдений ҳәм салт-дәстүрлик тосқынлықлар еле де бар. Гейбир орынларда еlege шекем ата-ананың қысымы менен ямаса экономикалық себеп пенен ериксиз турмысқа шығыў, хаяллардың жеке пикири менен санаспаў, ал шаңарақта еркек мен хаялдың жәмийетлик теңсизлиги сыяқлы мәселелер ушырасып турады. Усы көзқарастан алғанда, Тиллахан образы – ҳәзирги заман жасларына да үлги боларлық образ.

Демек, «Теңин тапқан қыз» – тек тарийхый-жәмийетлик шынлықты көркем сәўлелендиретуғын шығарма ғана емес, сонлықтан:

- Бул шығарма гендерлик тәрбия қуралы бола алады, соның ушын мектептер менен жоқары оқыў орынларында сабақларда пайдаланыўға болады;

- Егер шығарма заманагой режиссура менен сахналастырылып, театр репертуарларына қайта қойылса, жаслардың да, үлкенлердің де қызығыўшылығын оятар еди.

- Егер ҳәзирги заман жағдайына бейимлескен жәмийетлик роликлер менен кинодрамаларға айналдырылған жаңаланған нусқаларын жаратыў да әҳмийетли.

Булардан баска да Ә.Өтеповтың «Бояўшы уәкил» пьесасында қарақалпақ драматургиясында аўыл шарўашылығын жаналандырыў процесинин карама-карсылығын, бюрократия менен формализмге қарсы гүрес арқалы жәмийетлик сана менен ҳадал мийнетти сүүретлейди. Ал, «Гүман» пьесасы 1932-жылы жазылып, онда 1930-жылдардың басындағы жәмийеттеги ең әҳмийетли мәселелердің бири – шаңарак, неке, хаял менен

еркектің жаңа қарым-қатынасы тууыраы болған. Пьеса ықшам композициялық курылысы менен, мазмун тереңлиги менен өзгешеленеди. Хәр бир көринис бир тутас драмалық раўажланаўды курайды, эпизодлар арасында бос кеңислик жоқ. Ажар мен Мурат арасындағы конфликт бир шанарақтың ишиндеги идеологиялық гүрес ретинде бериледи. Бул драма сол дәўирдин реалистлик әдебиятында тың жаңалық есапланды. Бул пьесада да автор хаялдың шанарақта ғана емес, жәмийеттеги орнына дыккат каратады. Сонлықтан, бул пьеса қарақалпак драматургиясында феминистлик бағдардағы дәслепки белгилердин бири деўге болады. Соның менен бирге, турмыста орын алған хаял-қызларға қарсы зорлық, патриархаллық хукимдарлықтың қалдықлары да сынға алынады.

Ә.Өтепов доретиўшилиги ХХ әсирдин 30-жылдарындағы Қарақалпак жамийетлик айнасы. Ол драмалық жанр арқалы жамийетлик мәселелерди көтерип қана қоймай, жоқары көркемлик дәрежеге көтергенлигин көрип өттик. Деген менен, оның драмаларына совет дәўири идеологиясының тәсири болғанлығы тарийхый хәм объектив шынлық. Бирақ бул жағдайды кемшилик деп бахалаў ямаса әдебий хәм көркемлик шеберликти жоққа шығарыў дурыс болмайды. Себеби, бул шығармалар партиялық, класслық, идеялық бағытта жазылыўы мәжбүрият саналды. Ә.Өтеповтың пьесаларында хаял-қызлар теңлиги, бюрократияға қарсы гүрес, жаңаша шанарақлық қатнас, жәмийет алдындағы мораллық жуўапкершилик сыяқлы мәселелер сол дәўир идеологиясының негизги темалары болды. Бирақ автор оларды көркемлик усыл менен, көркем образлар арқалы, драмалық конфликт арқалы жеткизген. Сонлықтан, оның идеологияға бойсындырылған шығармаларын драматургтин кемшилиги ретинде емес, ўақыттың, тарийхый жағдайдың шәртлилиги сыпатында қарастырыў илимий көзкарастан дурыс болады.

Улыўмаластырып айтқанда, Әбдираман Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Бояўшы ўәкил», «Гүман» сыяқлы драмалары қарақалпак драматургиясының раўажланыў процесиндеги әхмийетли жаңалық болып табылады. Автор шығармаларында:

- тарийхый шынлық пенен инсан тәғдирын шебер ушластырады;
- көркем образлар арқалы терең жәмийетлик-философиялық мәселелерди көтереди;
- хаял-қызлар теңлиги, мораллық жаңаланыў, жәмийетлик жуўапкершилик, жаңашыллық сыяқлы заманагой хәм ғалабалық темаларды қозғайды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алланазаров Т. Исскуствомыздың таң жулдызы. Нөкис, Қарақалпакстан, 1969. – 44 б.
2. Өтепов Ә. Пьесалар хәм инсценировкалар. – Нөкис: Қарақалпакстан, 1965. – 110 б.
3. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз. – Нөкис: Қарақалпакстан, 1995. – 36 б.

4. Турсынов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 116 б.

ӨТЕГЕН АЙЖАНОВТЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК МИЙРАСЫ

Утамбетова А.Ж.

Филология илимлери кандидаты, үлкен илимий хызметкер
ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты
Нөкис қаласы

Белгили прозаик жазыушы Өтеген Айжанов 1925-жылы 25-январьда Мойнак районының 10-ауыл кеңесинде тууылған.

Ө.Айжановтың дөретиушилиги Мойнак балықшыларының турмысы менен тығыз байланысly. Оның дөретпелеринде Арал балықшыларының өмири өзиниң көркем сәулелениуин тапты.

Ол 1943-1944-жыллары екнши жәхән урысына қатнасады хәм ауыр жарадар болып, соңынан ауылда муғаллим болып ислейди. 1950-жылы Ташкенттеги юридикалық мектепти тамамлап, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесинде хызмет атқарады (1950-1952), социаллық тәмийнат министрлигинде аға инспектор болады (1952-1954). Ө.Айжановтың «Толқын» атлы биринши гүрриңи 1950-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында дағазаланды, биринши топламы «Балықшы жигит» деген ат пенен 1955-жылы жарыққа шықты. «Намыс» атлы повести 1960-жылы басылды. Жазыушыны көпшиликке танытқан «Арал кушағында» романы (1958) болды. Роман 1975-жылы екнши мәртебе басылды. Бул шығарма қарақалпақ прозасының тарийхында белгили кубылыс болды.

Ө.Айжанов 1960-жылы 35 жасында дүньядан өтти. Ол усы азғана өмириниң ишинде әдебият тарийхында аты қалғандай көркем шығармалар дөретип кетти. Уллы Ұатандарлық урыс жылларында жан-тәнин аямай немец фашистлеринен Ұатанды қорғауға қатнасты, урыстан соңғы жыллары ол биринши шығармаларын жәриялады. Жазыушы дүньядан өткеннен соң «Устаз хәм шәкирт» (1969) повести жәрияланды.

Ө.Айжановтың гүрринлериниң тематикасы бай, ортаға қойған мәселелери турмысшаң, тәрбиялық әхмийети күшли, идеясы жоқары хәм көркем. Ол турмыста бизиң менен бирге жасап атырған адамлардың арасындағы жарамсақ жағымпаз еки жүзли, жалатай, паракор адамларды қатты сатира оғына түйрейди, оларды аямастан өткир тил менен әшқара етеди. Оның гүрриңлеринде адамның кемшилигиниң үстинен күлсин мейли, яки оның айырым айыптарын айтып әшқара етсин мейли барқулла жазыушы Адам деген атты ардақлап оны жоқары қойып хұрметлейтуғын идея береди. Жазыушы оқыушысына ҳақыйқат мазмундағы адам болыуды үйретеди, Адам деген атқа нуқсан келтиретуғын ҳәр қандай жарамас ислерден бойын ала қашатуғын идеяны оятады.

«Пальто» гүрриңінде жазыушы турмыс хақықатлығында ушырасатуғын бир сюжет арқалы адамның ең жоқарғы баҳасы-адамгершилик екенлигин ортаға қояды. Гүрриң қаҳарманы Мырзабек ушын турмыс пүтинлей басқаша, ол адамларды адамгершилиги арқалы емес, ал жумыс орны арқалы танийды. Ол усындай өзиниң алдына қойған планлары иске асыуы ушын Сержанның үйине тойға хызмет етиуге келеди. Оның мақсети жасы киши болып тойға хызмет етиу емес, ал тойға шақыртылған үлкен хызметтеги адамларға хызмет етип бир көзге түсиу олар менен танысып қалыу ушын. Ол қәпелимде алжасады, фронтқа қатнасқан, бир қолы жоқ кисини үлкен жумыстағылардың бири деп түсинип қалады да оның пальтосын шешиуге жақынласады, бирақ ол тез оның басқа адам екенлигин түсинип қолын тартып алады. Майып киси пальтосын шешиуге жәрдем сорасада ол жақынласпайды. Бундай жарамсақ адамлар ғана усылай ислеи алады! Ал үлкен хызметтеги адам келгенинде ол өзин умытып оның пальтосына асылады. Муратов оның орынсыз жарамсақланғанын жақтырмай қасына жақынластырмайды. Мине, енди өзиниң нийетине жете алмаған жарамсақ усылай пәнт жейди. Жазыушы қаҳарманын усылай әшкара етип, бундай адамлардың өзлериниң нийетине жетиу ушын хәр қандай курбанлыққа таяр туратуғынын берип, оларды ашшы сатира отында әшкара етеди.

Ө.Айжанов өткир сатирик болыу менен бирге ол шебер юморист жазыушы. Ол қаҳарманларына гейде хәзил-дәлкек аралас сақый күлкиси менен қарайды оларды өмирди суйиуге, бул дүньяның гөззаллығын баҳалауды дүньяны күлкиге толтыратуғын адам болыуды нәсиятлайды. «Жийен» гүрриңінде баласы менен жийенин излеп киятырған қаҳарман менен ушырасамыз. Оның баласына әңгимеси бойынша жийени бул дүньядағы қарар көзи ең жақын тууысқаны, көптен бери олар бир-бирин көрмеген, мүмкин жийени сағыныпта жүрген шығар. Мине, усындай шийрин қыяллар менен алыстан излеп киятырған кисиниң алдынан баласын шыбық пенен қуып жүрген жийени шығады. Ол дайысын көрип бираз турады да, қайтадан баласын қуыуын дауам етеди. Мине усы деталь арқалы жазыушы адамлар арасындағы айтып тил менен жеткизиу мүмкин емес өкпени береди, күни менен толып тасып сөйлеп киятырған дайысы жийениниң мына күтип алыуын көрип қатты пушайман жейди. Ө.Айжановтың гүрриңлериниң барлығында дерлик усындай қысқа турмыс эпизодынан үлкен турмыс шынлығы ашылады оннан терең мазмундағы идея ашылады.

Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы қарақалпақ романшылығында ең жақсы жетискенликлердиң биринен есапланады. Роман Уллы Ұатандарлық урыс жылларында Арал балықшыларының фронт ушын жан аямай гүрескен қаҳарманлық ислери тууралы жазылған Роман қаҳарманлары – тылда мийнет еткен адамлар болып, ортаға қойылған мәселе-тылдағы қаҳарманлықты сүүретлейди.

Романда «Қызыл нур» колхозы балықшыларының турмысы дыққатқа алынған. Романның сюжетиңиң орайына балықшы Ерназар ғаррының

семьясы турады. Ол аударыспаққа шекем адам есабына алынбай күнин зордан көрген жалаңаяқ дийхан, ал жаңа заман орнағаннан кейін ол құрғын хожалық болып бахытлы турмыста жасайды үш ұлы екі келині бар. Енді усындай бахытлы турмысын қызғанған немец фашисттерін жоқ етіуді ол фронтқа атланған ұлларынан талап етеді. Оның үлкен ұллары Бегдулла менен Сағыйдулла фронтқа биріншілер қатарында атланып душпан менен қахарманларша алысады. Жазыушы романда ұсы семьяның фронт ұшын жан аямай іслеген хадал хызметін мақтаныш етеді.

Ө.Айжанов 1959-жылдан Жазыушылар аўкамының ағзалығына қабылланды. Ол талантлы жазыушы сыпатында қысқа өмиринің ишінде бир неше гүрриңлерін, повестлери менен романын келешек әўладларға жақыннан танытып үлгерди.

ӨТЕГЕН АЙЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИНДЕГИ КӨРКЕМ ШЕБЕРЛИК

Жәрімбетова Т.Қ.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты,
Нөкис қаласы*

Қарақалпақ әдебиятында 1950-жыллары хәрекетшен және актив жанр есапланған гүрриңнің баслы темасы урыс ўақыялары, пахтакеш, колхозшылар, тракторшылар, агрономлар, ески қалдықларға гүрес сыяқлы темалар болды. Негизінде, қандай жанр болыуына қарамастан, жазыушыға тән нәрсе – оның шийеленискен терең өмирлик конфликтлер таба билиулиги деп, айтсақ болады. Ұсы қатарда жазыушы Өтеген Айжанаовтың да бираз гүрриңлерінде сол дәуирлерге, яғный бурынғы аўқам Советлер Союзына арналған патриотлық сезимлер, берилген. Оның «Намыс», «Балықшыжигит», «Қуўаныш», «Мийримли бала», «Пальто», «Жоғалған конфета», «Судта», «Шатасқанойлар», «Жийен», «Телефон», «Пердегүл» гүрриңлеринің базы биреулерінде турмыслық ўақыялар менен бирге шаўқымлы шақырықлар, құрғақ бояўлар, мақтаў сөзлер де ўйилип төгиледи. Лекин, бул шығармалар өз ўақты ұшын мазмунлы жазылған шығармалар есапланады. Мысалы, «Балықшы жигит» гүрриңінде Аймурат 15 центнер балық аўлаў мәмлекетлик планын орынлаў ұшын қақаман қыс декабрьде айында жанындағы тәжирийбесиз жигит Сейтбек пенен катерде Мойнақтың Арал теңизінде асаў толқынларға қарсы шығып, планды әмелге асырыў ұшын өмирин кәўип астына қояды. Аймураттың баслы мақсети – алдында жақынлап киятырған байрам сәнесине планды орынлаў турады, сонлықтан оған жулқынып турған толқынлар, хаўа райының қырсықлығы көзге көринбейди. Тәжирийбесиз Сейтбектиң қайтыў керек дегенине ол планымызды орынламасақ, бизлер Советлер елинің хақыйқый гражданы емеспиз, дейди де алға жүзе береді. Колхоз баслықлар жыйналыс дүзип, Аймураттың мәртлигин мақтап, лекин, өмирин кәўип астына қоймаў кереклигин де айтып өтеді. Гүрриңде автор тәрепинен сәўлеленген

пейзажлық бояулар оқыушы менен бурқасынлап тұрған Арал теңизи арасында байланыс жасайды, яғный, бүгінгі күнде экологиялық апатта тұрған теңиздің әжайып сүүретлениуі еркисіз сол тәбиятты қумсатады. Мысалы, «Сейнер (балық аұлайтуғын моторлы кеме), кеме, катерлер теңиздің үстинен жол салып, сууды ийримлетеди, тыныш теңиз мысалы гилемдей төселип жатса да, буйра толқын аспанға шапшып, кеуілге әлле қандай қорқыныш сезимлерин пайда етеди. Хаўа таза. Аспан барған сайын ашыла берди. Қахарман адамлардың мийнет жигери артып, көзинди қызықтырады, оларға қараў қызықлы хәм кеуилли. Теңиздің салқын және таза хаўасы мурныңды жарады, өкпенди толтырып бойыңа дәридей сиңеди» [1;4]. Автор теңиздің көркемлигин жақсы жеткереди. Ал, мазмунында болса, Аймурат толқынларға қарсы барып, планды орынлайман, Советлер союзының мәрт гражданыман деп, қорқынышты писент етпеуі сүүретленсе, ал, «Қуўаныш» (кейинги атамасы «Ерли зайыптардың арасына еси кеткен түседи» деп аталады) гүрриңинде жас келин Зийбагүл қалаға оқыўға кетемен деп, күйеуі менен урысып жүрип, мал шарўашылығы арасында жүн тапсырыў планын ойлап жүреди. Аўыл предсетальери болған жыйналыстар, сыйырлардың мол от-жемлери хаққында ойлаў, Лекин, бул гүрриңлерде ишки сезимлер байқалмайды.

Профессор Баҳадырова гүрриңлер бойынша арнаўлы изертлеўлер алып барды. Ол «Конфликтлердің турмысшаңлығы хәм тәбийғыйлығы гүрриңлерди герой тулғасының жасалаўына, характериниң дөретилиўине ашық хәм тынық бояулар менен көринген жарқын образларға алып келеди» [2;156] деп жазады хәм Ө.Айжановтың «Намыс» (1980), «Шатасқан ойлар» гүрриңлеринде жазыўшының деталь табыўдағы шеберлигин айта келип, нәтийжеде автордың жетискенлиги өз идеясын бериўде дәлийлдің күшлилигинде, деп есаплайды. «Намыс» Жумагүл, Әмет, Мырзабек, улы Дәўлет, Пирман менен Жамийлалар арасындағы өмир соқпақлары сүүретленеди. Бунда жазыўшы күйеуі урысқа кетип, үйине қайта алмаған, олардан аманат болып қалған перзентлеринен үлкен үмит күтип жасаған жас ҳаяллардың ар-намысы баслы идеялық бағдар болады. Туўры, гүрриндеги ўақыя сәтли табылған деталлары менен хабарлаў дәрежесинде қалып, психологиялық тербениўди бере алмайды. Деген менен, жазыўшы Ө.Айжанов шығармада турмыслық үлкен идеяларды, яғный, адамлар санасында қатып қалған, мәниссиз жасаў тәризине өзгерис киргизиў мақсетин алып шығады, яғный, инсаният ушын бир сөзлилик, беглигин бузбаў, опалы болыў сыяқлы сезимлерди турмыслық қарама-қарсылықлар арқалы көркем сәўлелендиреди. Бердан менен Жумагүл балалы болады, күйеуі Бердан армияға кеткеннен қайтип үйине оралмайды, усы арада аўыл адамлары Жумагүлдің үйине барып, оны күйеуиниң ажағасына бас косыўды ойлап, уйине келеди, сонда кишкене баласы Даўлен моллаларды көрип, мен усы ўидиң азаматы боламан, ким керексизлер гедейди, олар анасының үйретиш қойған ақылына ҳайран қалысып, сениң әкең көз жумып кетти, ал, Әмет болса, сениң үлкен әкең болады, дейди, енди оның төсеги кимге

тийисли, биз сонны шешейик, деп келдик, шырағым. Әй, уятсызлар-әй, балаға да усы сөзди еситтиреме киси! Ал, ғаррылар уят-пуют пенен иси жоқ, ертеңине тап Жумагүлге келип, сен жас болған соң, биз бир сыпарасын айтып атырмыз. Журт сениң мақул деген сөзинди еситкиси келеди, деп еди, Жумагүл: – Мен ушын журттың тынышы кетпеяқ қойсын, деп жай айтса да шартасына айтады. Ғаррылар ҳаўлығысып, бузылған екен деп, өсекерткенименен, өсеклер гәплер де оған ғамқоршы болып, ҳәмме Жумагүлди жақлай береді. Ұақыт өтип, аўыл адамы Мырзабек Жумагүлдин кеўлине түсиў ушын баласы Дәўлет пенен досласыў арқалы жол табыў деп шешеди ҳәм Берданның әжағасы Әметке нийетин билдиргенде, ол: жоғал шайтанның туқымы, уялмайсаң ба, не бетин менен айтып турсаң, деп, жеркип жибереди. Лекин, Жумагүлге билдирилген бул кеўил сөзлер, аўыл арасындағы өсек сөзлерди бар күшл иерк-ықары менен жеңеди, керисинше, бундай жағдайлар оған өзиниң Берданын күтиўден артық бахыт жок екенлигин сезиндирип, жигерине жигер қосып, ҳешқандай соқлығысыўлар оны дизе бүктирмейди. Жазыўшы бул орында ҳаял адамда күш жигер, арнамыс болса турмыста ҳәмме нәрсени жеңе алатуғынын аңлатпақшы болады. Жуўмағында, Берданның қайтыс болғаны ҳаққында хабар келиўи менен әжағасы инимнен де, келин сеннен де, инимди жоқлаған халықтан да ыразамаң деген жоқлаўы менен жуўмақланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айжанов Ә. Балықшы жигит. Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. 1955. –Б. 3-4.
2. Қарақалпақ әдебияттаныўы мәселелери. Авторлар коллективи. – Нөкис: Илим, 2019. –Б. 156.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТҮР ҚОСЫҒЫ СЫҢСЫҰ ХӘМ ОНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ

Палымбетов К.С.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў
институты, Нөкис қаласы*

Шаңарақлық той дәстүр қосықларының бири – сыңсыў. Қарақалпақ халқында сыңсыў қыз узатыў тойында айтылған. Сыңсыў қосықларының мазмунында тийкарынан узатылатуғын қыздың кеўил-кеширмелери, ишки сезим-туйғылары, дәртли толғаныслары баянланады. Сыңсыўдың тийкаргы объекти қыз, сонлықтан қосықта оның руўхый ҳалаты сәўлеленип, турмыс-тәғдиринің өзгеше болыўына себепши болған жәмийетке, социаллық турмысқа, елдеги теңсизлик пенен әдалатсызлықтың ҳүким сүриўине, өз мақсети ҳәм үстемлигин дүнья мүлки, байлығы менен әмелге асырып, қызлар ерки ҳәм мухаббатын аяқ асты етип атырған бай адамларға, сондай-ақ, байлыққа қызығып (қызының қалыңына алған қалың малына) яки абырой-

мәртебеге ерисиўди ойлаған әкелер менен ағаларды (әжаға), тәғдириниң ғарры, бай адамларға байланыўына себепши болған жеңгелери менен апаларына наразылық кейпияты бериледи.

Сыңсыў қосықларында көбинесе қыздың кеўил-кеширмелерин образлы түрде, тымсаллап, астарлы мәниде жеткерий, соның менен бирге пикирди туўрыдан туўры, анық дәл, туўра мәнисинде баянлаўда ушырасады. Жуўап талап етилмейтуғын риторикалық сораў гәплерде жийи қолланылып отырады.

Қарақалпақ шаңарақларында қыз тәрбиясына, олардың әдеп-икрамлылығына, тәлим-тәрбиясы менен ийбесине айрықша итибар қаратылған. Қызлар өз әкесинен тысқары жигит ағаларын да айрықша хұрмет етип, олардың сөзин еки етпеген. Оларды өзлериниң сүйениши сыпатында көрген. Соның ушын да қосықта тәғдирине налып, өзиниң кеўил күйин баян етип атырған қыз ең жақыны сыпатында қараған ағаларына «жаным ағам», «жан аға» сөзлерин қолланып пикирин баянлайды. Лекин, қайсы сыңсыў қосығын алып қарасақта лирик қаҳарманның өз пикирин өткір сөзлер менен қыпсаламастан, кеўилиндеги наразылықты ашық түрде баян еткенин көреміз. Мысалы:

Әдира қалғыр ақ терлик, атқа батты-аў,
Аўырсынып жан ағам малға сатты-аў,
Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
Ер баладай алшаңлап жүрмеген соң.

Аппақ-аппақ жумыртқа ай бола ма?
Мени сатып жан ағам бай бола ма?
Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
Ер баладай алшаңлап жүрмек бар ма?

Шашағы шашбаўымның шашылған жоқ,
Бир гүлим он екимде ашылған жоқ,
Жан ағам айтқаныма сен көн дейсең,
Қызығы жаслығымның басылған жоқ [Қарақалпақ дәстүр қосықтары:

30].

Қарақалпақлардың үй хожалығында патриархаль-феодаллық көзқарастың еле күшли ўақтында үй хожалықтың басшысы әке ямаса (әке жоқ болса) жигит аға болған. Үй ишиниң ағзалары әкеге ямаса жигит ағаға қарсы сөйлеўге ҳақысы жоқ еди [Пирназаров: 56], – деп жазады А.Пирназаров. Дурыс, феодаллық тәртип хұким сүрип турған дәўирде, ҳаял-қызлардың хуқықсызлығы, жәмийеттеги социаллық теңсизлик себепли қызлардың малы көп байларға зорлап берилиў ҳалаты орын алған. Усы социаллық теңсизликтің көриниси сыңсыў қосықларының мазмунында ашық баянланған. Сыңсыўларда әкеге, жигит ағасына қыздың кеўил-кеширмесиндеги наразылық кейпияты берилгени менен шаңарақта ана

сыпатында сөзи тыңланбаған өз анасына қыздың мухаббаты, меҳри айрықша жырланады. Бунда қыздың тилинен «ғәрип анам» сөзи жийи қолланылады.

Шашым узын жемелигим дөңбеди,
Залым әкем өз теңиме бермеди.

Әкемди нәйлейин ақшаға қызды,
Ығбалым нәйлейин жаманға сызды,
Көрип-билип берди мени жаманға,
Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди.

Әкем залым беремен деп қоймады,
Ғәрип анам дийдарыма тоймады,
Тап төрінде таўландырып қоймады,

Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30].

Мысалдан көринип турғанындай қыздың ишки дебдиўи, хәсирети хәм дәрти менен баянланған қатарларда, өткендеги белгили бир тарийхый жәмийетлик турмыстағы шаңарақтағы айырым әкелердин феодаллық образы да айқын сүўретленген. «Әкемди нәйлейин ақшаға қызды» деген қатарларда қыздан алынатуғын қалың малға ишара етилген. Соны да айтыў керек, елде еки жақтың ана-аналарының келисими менен бир-бирин унатқан жаслардың некелесиўи де көп болған, соның менен бирге, айырым қызлардың зорлық пенен унатпаған адамына узатылыўы да жийи ушырасып турған. Сонлықтан да өзи қәлемеген адамына басы шатылғанлығына наразы болған қыздың кеўилиндеги ғәзеби соншелли өз әкесине «залым» деген сөзди айтыўға мәжбүр болған. Өз қызын қәлемеген адамына бериўге ата-ана да мәжбүр болған пайытлары көп болған. Хәш нәрсеси болмай, байларға жалланып жумыс ислеп, күнин зорға көрип отырған жарлы хожалықтың ийеси, яғный әке байға қарыздар болып қалып, төлейтуғын хәш нәрсеси болмағанлықтан шарасыз қалған. Усы жағдайдан пайдаланған бай, жалланба дийқанының қызын хаяллыққа сораған, сонда ғана қарызынан қутылатуғынын айтқан. Қыз да усындай тәшўишли жағдайға түскен, уўайым-қайғыға батқан ата-анасын қутқарыў ушын, мәжбүрий өзи қәлемеген ғарры бай адамларға тоқал болып тийиўге ыразы болған. Егер байдың еки хаялы болатуғын болса, бурын түскени бәйбише, кейингиси тоқал деп есапланған. Булар күндеслер деп аталған. Бәйбише менен тоқал арасында урыс-қағыс болатуғынлығы тәбийий, сонлықтан халықта «Күндеслерде күнде жәнжел» деген нақыл дөреген. Шаңарақта тоқал бәйбишеден кем саналып, үй, хожалықта теңлик хуқықына ийе болмаған. Тоқалды адам есабына алмағанлықтан хәм бийлик, байлық, хәкимият жарыстырыўда жеңип шығыў ушын «Ийт териси ий болмас, тоқалдан туўған бий болмас» деп тоқалдан туўған балаларды да бәйбишениң балаларынан кем санайтуғын болған. Усындай тәғдирине налып, кеўили ғамға батқан қызлар сыңсыў қосығын айтқан. Соның менен бирге, айырым ата-аналар қызының ерки, кеўили, қәлеўи менен

есапласпастан, өзлеринің танысларына, яки мал-мүликли, бай адамға қызын хаял етип берип жиберіу жағдайлары ушырасып турған. Қыздың сөзи, пикири, мухаббаты тыңланбаған. Мысалы:

Ақ шайыдан көйлегим,
Зерге батты билегим.
Ғарры байдың қолында,
Зарлар болды жүрегим [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 24].

Бұл сыңсыұдың биринши, екинши қатарында қыздың турмысқа шыққан жеринің байлығы айтылған. Лекин, бахытсызлығы үшінши, төртинши қатарларда сәўлелендирип берилген.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, лирик қахарманның ишки кеўил-кеширмесин қыпсаламастан ашық айдын айтыуы сынсыұ қосықларының характерли өзгешелигин көрсетеди. Буның айқын дәлили сонда, өзін бахытсыз сезинген қыздың, кеўилиндеги дәртин ата-анасына ашық билдирген сыңсыұдың үлгилери толық сақланып, дәўиримизге жетип келген. Мысалы:

Кеўлин қыймай ата менен ананың,
Жат еллерге сапар шектим әрманлы,
Таўсылғандай жақын жердің жигити,
Сүймеген адамға кетип бараман.

Бир қызыл гүл едим қазан еттилер,
Айрылмас бөлеге мени шаттылар,
Мийримсизлер мал дүнъяға баттылар,
Құрған аўға түсип кеттим әрманлы.

Ата-анам қарамады қалыма,
Неке қыйған молла қалды қаныма,
Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма,
Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы.

Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты,
Елде жоқ наданды маған таўыпты,
Дүнъя-малға еси дәрти аўыпты,
Қайғыланып елден кеттим әрманлы.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,
Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға,
Адам емес ойнап-күлип жатпаға,
Бир қызыл гүл едим солдым әрманлы [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 29].

Бұл қатарлардағы «қызыл гүл» – образлы сүўретлеўлердің бири болып, фольклордағы дәстүрий түрде қолланылатуғын «қыз» образының символлық мәниси. Сыңсыұда қыздың кеўил кеширмеси арқалы ата-ананың образы,

олардың мийримсизлиги «Мийримсизлер мал дүньяға баттылар», қызының халына қарамауы «Ата-анам қарамады халыма», мал-дүньяға қызығыуы «Дүнья-малға еси дәрті аўыпты», нәпсиниң кеңлиги «Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты» ашық баянланады. Қыз өзиниң бахытсызлығын «Сүймеген адамға кетип бараман», «Айрылмас бәлеге мени шаттылар», «Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма», «Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы» т.б. қатарлар арқалы аңлатып, өзін «солыған қызыл гүлге» мегзетип, кеўилиндегі муңын метафоралық усылда образлы түрде жеткерип береді. Өзиниң қадир-қымбатының болмағанлығына, қыз сыпатында бақасының жоқлығына налыў сезимлери төмендегі қатарларда аңласылады.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,

Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30]
т.б.

Мысалдан көринип тұрғанындай, адамға қус яки хайуанларға исленген қатнастай емес, ал, адамдай қатнас жасалыуы кереклигі хаққында көзқарас бериледі. Бул қатарлар қызлардың сана-сезими, ой-пикири тереңлескенин көрсетеді.

Улыўма, шаңарақларда өткерилетуғын той дәстүрлеріндегі қәлиплескен қатаң дәстүр, яғный тойдан алдын қызды айттырып барыў, куда түсиў, куда болыў, қалың мал бериў, қалың малды алыў, той бериў, қудаларды шақырыў, мал сойып күтиў, сарпайлаў хәм т.б. елдің дәстүрлери болған. Лекин, хаял-қызларға болған қатнас, феодаллық мүнәсибеттегі көзқарастың көринислери сынсыў қосықтарының мазмунында сақланып қалғанлығын жоқарыдағы мысаллардан айқын көреміз.

Жуўмақлап айтқанда, өткен дәуірлерде қыз узатыў тойында айтылған сынсыў қосықтары халықтың тарийхы, этнографиясы, әсиресе, хаял-қызлардың тәғдири, турмысы хаққында мағлыўмат берететуғын терең идеяға хәм мазмунға ийе, социаллық жәмийетлик мәселелерди сәўлелендиретуғын фольклор мийрасы есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қарақалпақ дәстүр қосықтары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997.
2. Пирназаров А. Омар шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.

2002–2012-JILLARDAĞI QARAQALPAQ POVESTLERİNİN RAWAJLANIŪ BAĞDARLARINA QISQASHA SĪPATLAMA

Bekbergenova Z.U.

*ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis
qalası*

Kórkem realistlik prozanıń basqa túrleri sıyaqlı povest janrı shıǵarmaları hár bir on jıllıqlar aralıǵında túr hám janrlıq, ideya-tematikalıq, kórkemlik jaqtan da ádewir dárejede óskenligi menen ózgeshelenip turadı. Biz bunı 2002-2012-jıllardaǵı «Ámiwdárya» jurnalında basılıp shıqqan povestlerdiń sanı hám sapası menen de belgilep ótsek boladı. Álbette, 1990 hám 2000-jılları ǵárezsizliktiń dáslepki on jıllıqlarında elimizde ótiw dáwiriniń qıyınshılıqları sebepli jazıwshı-shayırlarımız hám kórkem óner tarawı xızmetkerleri ushın kitap shıǵarıw úlken mashqalaǵa aylanǵanlıǵı sır emes. Usınday qarǵı máselelerine baylanıslı kitap baspa isleri biraz tosańlap qalǵan payıtları qıyınshılıqlardıń ornın basıwda kúndelikli gazetalar menen birgelikte respublikamızda birden bir kórkem ádebiyat, sın hám jámiyetlik oy-pikir «Ámiwdárya» jurnalı betlerinde kishi kólemli poeziyalıq dóretpelerden tartıp, poemalar, gúrriń, povest hám romanlar úzliksiz járiyalanıw bardı. Sonlıqtan da, biz bul maqalamızda ǵárezsizligimizdiń ekinshi on jıllıǵında, yaǵnıy 2002-2012-jıllar aralıǵında «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan qaraqalpaq povestleriniń rawajlanıw baǵdarlarına toqtap ótiwdi maqul kórdik. Álbette, hár bir on jıllıqlarda, yamasa belgili bir dáwir ishinde dóretilgen kórkem shıǵarmalarda xalqımızdıń socialıq turmıs tárizi menen birgelikte jámiyetlik hám mádeniy ózgerislerdiń tásiiri sezilip turadı. Jazıwshılar ózleri jasaǵan dáwir shınlıǵınan, adamlardıń is-háreketlerinen kelip shıǵıp, átirapında bolıp atırǵan ózgerislerge, jańalıqlar menen unamsız illetlerge kóz qarasların zamannıń hám kitap oqıwshılarınıń talǵamına hám talabına say ráwishte sáwlelendiriwge umtıladı. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, 2002-2012-jılları jazıwshı Ábdisayıt Paxratdinovtıń «Mashaqatlı ómir» (№6, 2002), Jarasıqbay Serjanovtıń «Ózimniń obalıw joq» (№1, 2003), Gúlaysha Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» (№1, 2003), Esbergen Ótepbergenliniń «Aygúl» (№2; №3, 2003), Muratbay Nızanovtıń «Aqshagúl» №5-6, 2003), Ábdimurat Atajanovtıń «Rozanıń kúyewi emespen» (№2, 2004), Qalıy Jumanıyazovtıń «Juldızlar jol silteydi» (№4, 2004), Á.Tilewovtıń «Jetim qızdıń baxtı» (№4, 2004), Jarasıqbay Serjanovtıń «Ǵarǵıs» (№2; №3, 2005), T.Xudaybergenovtıń «Kimlerden qalmaǵan dúnya» (Mafıyanıń baslıǵı menen sáwbet) (№1; 4, 2005), Marat Tawmuratovtıń «Toǵay qosıǵı» (№5/6, 2005; №1, 2006), Jumamurat Ábdimuratovtıń «Kemliktiń kamalı bar» (№2, 2006), Naǵıyma Álievanıń «Táǵdir oyını» («Ámiwdárya», №1, 2007), Axmet Aqnazarovtıń «Janaybat» detektiv (№2, 2008), Ábdimurat Atajanovtıń «Órmekshiniń awı» (№4; 5/6, 2008, №1, 2009), Allanazar Ábdievtıń «Sawın sıyır» detektiv (5/6, 2008; №1, 2009), Ábdibay Qarlıbaevtıń «Publicistika» rubrikası astında «Ádira qalǵır...» (Tariyxıy publicistikalıq povest) (№2; 3, 4, 2009), Maxsud Ibragimovtıń «Sel» (№5/6, 2009, №1, 2010), Alpısbay Sultanovtıń «Muhabbat máwritleri» (№5, 2010), Esenbay Ermanovtıń «Ullılıqqa umtıl, inim»

(№5, 2010), Qurban Shaniyazovtńń «Ala-sapıran» tariyxıy-publicistikalıq povesti («5, 2010), Ábdimurat Atajanovtńń «Meniń kózim menen qarań» (№4; 5, 2011), Gúlnara Sarıbaevanıń «Pıshaq» (№4, 2011), Sharap Usnatdinovtńń «Polat Madreymov» povest-esse (№4, 2011), Sharap Usnatdinovtńń «Sońğı ańshı» (№2; 3, 2012) sıyaqlı bir qatar povestlerinde avtorlardıń atap ótilgen dáwir prozasında bul janr shıǵarmalarınń syujetlik jelisinde ótiw dáwiriniń, yaǵnıy ǵárezsizlik dáwiriniń nápesin tolıq sińire otırıp, publicistikalıq, detektivlik, morallıq, etikalıq hám zamanagóy temalardı sáwlelendirgenliginen dárek berdi.

Atap ótilgen povestlerdiń tematikasına názer taslaytuǵın bolsaq, avtorlardıń járiyalılıq dáwiriniń bergen imkaniyatlarınan tolıq paydalana otırıp, ózlerin erkin sezgenligi, dáwirdiń insan shaxsiyatı menen ishki keshirmelerine tiygizgen tásirin barınsha adamzatlıq hám morallıq-estetikalıq kózqarastan sáwlelendiriwge háreket etkenligin ańlawımızǵa boladı. Mısalı, Ábdisayıt Paxratdinovtńń «Mashaqatlı ómir» povestinde tariyxıy dáwir hám tariyxıy qaharmanlar táǵdiri xronologiyalıq tárizde bir neshe temalarǵa bólip alıp sóz etilse, Jarasıqbay Serjanovtńń «Ózimniń obalı joq» povestinde bolsa, barlıq waqıyalar shıǵarma qaharmanı Ádilbay Áljanovtńń tilinen bayan etiledi. Ol óziniń qolına pul túsip bayıǵannan soń kózine may pitip, ul-qızları menen súyip qosılǵan kelinshegi Arzayımniń kózine shóp salıp jeńil tábiyatlı hayal Úlperi menen qarım-qatnasta bolǵanlıǵın, Úlperiniń onıń aqshası menen baylıqlarınan paydalanıp, awırıp kesel bolıp qalǵanında taslap ketkenligin «ózimniń de obalı joq» degen ókinish sezimleri menen isenimli ashıp beredi. Gúlaysha Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» povestinde bolsa, búgingi kúndegi ayırım shańaraqlarda bolıp turatúǵın turmıslıq mashqalalar Ómirbek hám onıń kempiri hám úylene almay júrgen balası mısasında qızıqlı sóz etiledi. Esbergen Ótepbergenliniń «Aygúl» povestinde jazıwshınıń burın sóz etilgen «Qumar» povesti sıyaqlı ashıqlıq, muhabbat teması súwretlense, Muratbay Nızanovtńń «Aqshagúl» povestinde ótiw dáwiriniń qıyınshılıqları, yaǵnıy, XX ásirdiń ayaǵında xalqımızdıń, ásirese hayal-qızlarımızdıń táǵdirine bazar ekonomikas qatnasıqlarınıń tiygizgen tásiri turmıs shınlıǵı mısasında oǵada isenimli sóz etiledi. Jarasıqbay Serjanovtńń «Ǵargıs» povestiniń ideya-tematikası jámiyette ómir súrip atırǵan adamlardı iyman-insapqa, miyrim-shápáátlikke shaqırıwǵa baǵdarlasa, T.Xudaybergenovtńń «Kimlerden qalmaǵan dúnya» (Mafıyanıń baslıǵı menen sáwbet) povestiniń syujetinde bolsa ótiw dáwirinde júz bergen turmıs hádiyseleri dástúriy usılda emes, allegoriyalıq, simvolikalıq ham absurd usılında ózgeshe tárizde sóz etilgenligin kóremiz. Jazıwshı Marat Tawmuratovtńń «Toǵay qosıǵı» povestinde bolsa, qolımnan keledi dep qonışınan basıp júrgen toǵay xojalıǵında isleytuǵın ayırım hámeldarlardıń, haq júrekli, óz isiniń pıdayısı bolǵan jurnalist jigit Muratbay menen inspektor Jiyenbaydı isli etiwge umtılwı hám ózleriniń ekologiyamızǵa keltirip atırǵan apatshılıqların, toǵay ańlarına bolǵan jawızlıq háreketlerin jasırıwǵa urınıwı, Jumamurat Ábdimuratovtńń «Kemliktiń kamalı bar», Naǵıyma Álievanıń «Táǵdir oyını» kishkene qıssasında da turmıs waqıyaları jaslardıń táǵdiri mısasında sóz etiledi. Mısalı, Sarıgúldiń jalǵız balası Tawmurattıń ómirlik joldas tabıwda adaspay jol tutıwı, ózi tańlaǵan qızı Jadıranıń ógey ana tárepinen ómiri qorlıqqa aylanıwdan sál

qalğanlıǵı, ákesi Sársenniń hayalınıń sumlıǵın hám zulımlıǵın sezgennen soń úyden shıǵarıp jiberiwi sıyaqlı qıyırman-shıyırman hádiyseler isenimli súwretlenedi. Axmet Aqnazarovtıń «Janaybat», Allanazar Ábdievtıń «Sawın sıyır» povestlerinde jámiyetshilikte ayırım adamlardıń jinayı islerge qol urıwı detektiv súwretlewler menen bayanlansa, Ábdimurat Atajanovtıń «Órmekshiniń awı» povestinde uzaq ótmish tariyxımızda bolıp ótken tariyxıy hádiyseler súwretlenedi. Ábdibay Qarlıbaevtıń «Publicistika» rubrikası astında járiyalanǵan «Ádira qalǵır...» tariyxıy publicistikalıq povesti menen Qurban Shaniyazovtıń «Alasapıran» tariyxıy-publicistikalıq povestlerinde jaqın ótmish tariyxımızda burılısh hádiyselerge sebep bolǵan turmıs waqıyaları keń publikaga ashıqtan-ashıq jetkerip beriledi. Jazıwshı hám jurnalist Sharap Usnatdinovtıń «Polat Madreymov» povestessesinde kórkem ónerimiz hám mádeniyatımızda óz ornına iye bolǵan Polat Mádreymovtıń ómiri ham dóretiwshilik iskerligi ómirbayanlıq bay faktlik materiallar menen qızıqlı hám kórkem súwretlense, usı avtordıń «Sońǵı ańshı» povestinde bolsa ǵárezsizligimizdiń sharapatı menen ótkendegi diniy insanlardıń ómirine tuwǵan qawıp qáterlerdi, povest qaharmanı Haymatdinnıń obrazı hám qıyınshılıqqa tolı ómiri mısasında búgingi áwladlarǵa jetkerip beriwge eriskenligi ayqın sezilip turadı. Álbette, biz qısqasha atap ótken avtorlardıń bir qatar povestlerinde bul janr shıǵarmalarınń syujetlik jelisinde ótiw dáwiriniń, yaǵnıy ǵárezsizlik dáwiriniń nápesi keń kitap oqıwshılarına tariyxıy-publicistikalıq, tariyxıy, detektiv, ádep-ikramlıq (morallıq), etikalıq hám zamanagóy temalarda keńnen sáwlelendirilip jetkerip berilgenliginen dárek beredi.

Solay etip, 2002-2012-jıllardagı qaraqalpaq povestlerin ideya-tematikalıq, janrlıq baǵdarları boyınsha tómendegishe bólip úyreniw maqsetke muwapıq keletuginıń ańladıq: 1) turmıs máselelerin sáwlelendiriwshi zamanagóy tematikadagı povestler; 2) alıs hám jaqın ótmish waqıyaların súwretlegen tariyxıy povestler; 3) turmısta jasap atırǵan hám jasap ótken realistlik qaharmanlardıń ómirine tiykarlanǵan hújjetli povestler; 4) detektiv waqıyalardı sáwlelendirgen povestler; 5) fantastikalıq waqıyalarǵa arnalǵan povestler; 6) yumorlıq povestler; 7) satiralıq povestler h.t.b. sıyaqlı baǵdarlarda rawajlanıp atırǵanlıǵın kóremiz.

Povest janrı kólemi hám turmıs waqıyaların qamtıp súwretlew ózgesheligi jaǵınan gúrrińnen úlken, romannan kishi bolǵan aralıq janr esaplansa, biz joqarıda atap ótken qaraqalpaq povestleriniń syujetinde de qaharmanlar ómiriniń belgili bir bólegi real tárizde súwretleniwi menen basqa janr shıǵarmalarınan ózgeshelenip turadı.

Solay etip, povest janrı kólemi hám turmıs waqıyaların qamtıp súwretlew ózgesheligi jaǵınan gúrrińnen úlken, romannan kishi bolǵan aralıq janr esaplanadı. Kóbirek povestlerdiń syujetinde qaharmanlar ómiriniń belgili bir bólegi real tárizde súwretleniwi menen basqa janr shıǵarmalarınan ózgeshelenip turadı.

Usı jılları dóretilgen povestlerdi mazmunlıq hám janrlıq, stillik hám kórkemlik jaqtan úyreniw, bul janr shıǵarmalarınń rawajlanıw tendenciýaların anıqlawǵa keń imkaniyat jaratadı.

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ БАҚСЫ-ЖЫРАҰЛАРДАН ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ХӘМ БАСПАДА БАСЫП ШЫҒАРЫЛУЫ

Есебаев М.М.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

XVIII әсирдің орталарынан баслап орыс илимпазлары қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қызыға баслайды. Муравин хәм Гладышевлар 1740-1741-жыллары Орскиден Хийұаға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыұлар жүргизеди. Қарақалпақларға тийисли материалларды П.Рычковта жазып алады. 1857–1858-жыллары қазақтың белгили илимпазы Ш.Ұалийханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыұ менен қарақалпақлардың қосықшылық өнерин жоқары бақалайды. Художник, жазыұшы Н.Каразин «Хаял патшалығы ҳаққында ертеқ» Шымбайда турыұшы бир кемпирден жазып алды хәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия деген журналдың III томында бастырып шығарады. Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хәм Ахмет» дәстанларының Хорезим варианты венгер тюркологи Х. Вамбери тәрeпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аұдарылып 1911-жылы бастырып шығарады [1.15-16]. Қарақалпақ халық аұызеки әдебиятының үлгилери биринши мәртебе жазып алынып хәм жыйнала баслады.

XX әсирдің басларына келип рус хәм жергиликли илимпазлар тәрeпинен қарақалпақ халқының тарийхы, мәденияты, социаллық турмысы этнографиясы менен бирге жасап киятырған фольклорлық материалларын жыйнаұ, әсиресе, солардың ишинде, жыраұ-бақсылардан дәстанларды жазып алыұ ислери қызғын алып барылды. Дәслепкилерден болып фольклорист-этногрф А.А. Диваев (1858-1935) Әмиұдәрья бөлиминиң начальниги К.И. Разгонов арқалы сол ўақыттағы төрткүл волосында жасаұшы қарақалпақ жыраұы Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дәстанын жазып алады. А.А. Диваев 1901-жылы Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырып шығарады [2.40.].

Н.Дәўқараевтың мийнетинде қарақалпақ халық аұызеки әдебиятын жыйнап алыұда рус алымларының мийнетин жоқары бақалайды. Қарақалпақ халық аұызеки дәрeтпелерин соның ишинде халық дәстанларын жайнаұға үлкен итибар береди. Ол өз мийнетинде: «А.Россикова Төрткүлде ҳәр түрли адамлардан жазып алған бирнеше қарақалпақ ертеқлерин 1901-жалы рус тилинде бастырып шығарады. 1905-жылы профессор Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарады. 1913-жылы А.А. Беляев Төркүл, Нөкис, Шымбай, Қоңыратта болады. «Едиге», «Қоблан», жырларын, «Шежирени» хәм басқада толып атырған фольклорлық материалларды жазып алады. Булардан «Едиге жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен қарақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916–1917-жаллары Ашхабадта бастырып

шығарады.» [3.29.] Бул халық дәстанлары хәм халық аўызеки дәретпелери жазып алынып, баспада жәрияланыўы жағынан үлкен әхмийетке ийе болды. Себеби, дәстан сол дәўирдеги жыраўлардың жанлы атқарыўшылық шеберлигин сөйлеў тилин үйрениўде хәм халық мәденияты менен турмысын, үрп-әдетлерин хәм халық дәстүрлерин үйрениўде бай мағлыўматлар береді.

1934-жылы Моквада Жазыўшылар аўқамының биринши съезди өтилиўи менен онда М.Горькийдің баянатында хәм съездеги шығып сөйлеген сөзинде «миллетин азы-көби талантың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердің де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнаңлар, сақлаңлар, көркем сөздің сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамқорлық қылыңлар» [4.34.] – деген гәплери Қарақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға хәм оларды жыйнаўға үлкен имканиятлар есиги ашылды. 1929–1930-жыллары жоқ етилген миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў, жазып алыў, және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды. Соның ишинде миллий дәстанларымызды бақсы, жыраўлардан жазып алыў хәм оларды баспада басып шығарыў күннің актуаль мәселелерине айланды.

Усындай халық дәстанларын жыйнаўда Н.Дәўқараев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов, Х.Тәжимуратов, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязовлардың басламасы менен фольклорлық үлгилердин хәм революцияға шекемги шайырлардың дәретпелерин жыйнаў қолға алынды.

1930-жыллары Н.Жапақов, С.Мәўленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алып, 1941-жылы бастырып шығарды. Қ.Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан 1934-жылы «Алпамыс» хәм Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанларын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада бастырып шығарды. Н.Жапақов тәрәпинен «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери бастырылып шығарылды. Ә.Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәръяр» дәстаны жазып алынды хәм 1940-жылы бастырылып шықты. [5. 24-25.] Сондай-ақ, дәстанларды хәм басқада халық аўызеки әдебиятына тийисли болған материалларды жыйнаўда көп мийнет еткен С.Мәўленов пенен Ш.Хожаниязовлар қарақалпақстан аймақларында көп экспедицияларда қатнасып олар Қурбанбай жыраўдан «Қырық-қыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша» дәстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетиярбек» [6.97.] дәстанларын жазып алған. Бунан басқа 20 аслам халық дәстанларын жазып алғанлығы мәлим.

Қарақалпақ халық дәстанларының бир түри «ашықлық» яғный лиро-эпикалық дәстанлар. Бул дәстанлар қарақалпақ халқы арасанда әзелден кең таралып, оқылып, атқарылып киятырған дәстанлардың бири болып есапланады. «Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақлар арасында аўызша хәм китабий, қолжазба көширме хәм тағы басқа да түринде таралып келген.

Қарақалпақ әдебиеттаныу илиминин тийкарын салыушы Н.Дәукараев өзинин 1950-жылларда жазып питкерген «Қарақалпақ әдебиаты тарийхынын очерклери» деген изертлеуинде Мысалы: «Қарақалпақлар арасында Ташкент, Самарканд, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаплар тарала баслайды. Булардын ишинде «Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Ҳамра», «Хұрлиха-Ҳамра», «Гөрүғлы», «Юсуп-Злейха» қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Физули, Машраб, Мақтумқулы, қусаған шайырлардын шығармалары да тарала баслайды. Бул дәстанлар қарақалпақлар арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдин ишинде түркменлер, хорезим өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқынын жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип айтқанлығын атап өтеди. Бул дәстанлардын көпшилигин бақсылар қарақалпақлардын арасында XIX әсирдин ишинде узақ жасаған түркменлердин атақлы бақсысы Сүйеўден хәм хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардын стили менен айтады» [7.223-224.] – деп жазады. Бизге тийкарынан дәстанлар жыраўлар, бақсылар, қыссақанлар хәм айрым қатықулақ адамлар арқалы жетип келди. Дәстанның дөреген хәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқынын да «Ғәрип-ашық» дәстанынын дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесинин бар екенлиги айқын көзге түседи. Дәстанның хәзирги қолда бары тоғыз нускасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында Х.Тәжимуратов тәрәпинен таярланып жарық көрген нускасы жетилискен варианты деўге болады. Х.Тәжимуратовтын ескертиўине қарағанда бул нуканы 1930–1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Оған қосымша сол ўақлары лапызы хәм қысса оқыў манерасы менен көпшиликке танылған Балтабай қыссахан дегеннин қол жазба нускасынан да пайдаланылған. [8.124.] Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасынын қол жазба фондында қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба күйинде тараған «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Ҳәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанларынын бир неше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғәрип-ашық» дәстанынын белгили қарақалпақ бақсылары Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Нарбай Көшекеновтан жазып алған үлгилери, қысса күйиндеги қарақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген Нөкис қаласында турыўшы Абутов Ҳәбибназардан, К.Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаўшы Балтабаев Юлдаштан алынған нускалар жүдә баҳалы материаллар екенин айтыў керек [9.263.]. Халық аўзында дәстанның көп нускалары болған бирақ тилекке қарсы булардын барлығын жыйнап жазып алыўдың илажы болмаған. Деген менен бар мүмкиншиликтен пайдаланып тек 9 варианты жазып алынған. Солардын 3 варианты баспада басылып халыққа инам етилди. Дәстанның хәзирги қолда бары тоғыз нускасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында басылып шықты. Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланған хәм 1930–1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан

Қосполатовтан жазып алған. Усы вариант «Ғәрип-ашық хәм Саятхан-Җамра» дәстаны менен қосылып 1985-жылы қайта басылып «Қарақалпақ фольклоры» ның XIV томында шықты. [10.136.] Қарақалпақ фольклорының 27-42 көп томлығында, Нөкис «Илим» баспасы 2011-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Амёт Тарийхов вариантын Н.Камалов 1959-жылы жазып алған.

Усыннан кейинги 57-66 көп томлығы, Нөкис «Илим» баспасы 2013-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Қазы Мәўлик варианты басылып шықты. 1927-жалы жазып алынған, араб имласынан көширген А.Хәбибуллаев. Хәзир усы үш вариант баспада басылып шықты хәм қалған алты варианты Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында сақлаўлы турыпты.

Еле баспада басылып шақпаған 6 варианты бар хәм редакторланып баспаға таярланғанлығы менен қол жазба фондында сақлаўлы тур. Бул қолжазба 1955-жылы Рейим Қайпназаров тәрeпинен «Ғәрип-Шасәнем» деген атама менен жазып алынған. 2004-жылы Баўетдинова Сәпиўра тәрeпинен баспаға таярланған.

Нагимов Кәрим жыраўдаң қызы Замираның қолында сақланған вариантының көширмеси С. Баҳадирова тәрeпинен жазып алынған. К.Медетов варианты бар баспаға таярлаған А.Календерова. Нарбай Кошекенов варианты 1911-жылы жазып алынған. Жапақ бақсы Шамуратов варианты А.Жамалов тәрeпинен жазып алынған варианты хәм Хабипназар Абутов вариантлары баспаға таярланыўы менен қалып кеткен.

«Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақша вариантларының мазмуны, сюжети, мотивлик уқсаслығы хәм өзгешеликлерин үйрениў, соның менен бирге басқы туўысқан халықлар версиялары менен салыстырмалы үйрениўди күтип турған әхмийетли мәселелердин бир болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери, – Нөкис: Билим, 1996.
2. Диваев А.А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской обл. том X. – Ташкент, 1901.
3. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы 2-том, Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
4. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
7. Мақсетов Қ. Дәстанлар жараўлар бақсылар, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
8. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.

9. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры Нөкис: Қарақалпақстан, –1979.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰЫНДАҒЫ ДӘСЛЕПКИ
ИЗЕРТЛЕҰЛЕРДЕ ҚОЛЛАНЫЛҒАН ИЛИМИЙ МЕТОДЛАР
(Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»
атлы илимий излениси мысалында)**

Байниязова Т.Қ.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

XX әсирдин жемиси болған қарақалпақ әдебияттаныуы – халқымыздың көркем қыялының шарықлауы және илимий ой-пикириниң тереңлесип хәм кеңейип барыуы нәтийжесинде жүзеге келген қубылыс болып табылады. Миллий әдебияттаныудың пайда болыуы өткен әсирдин биринши шерегине туура келеди, бунда ең әуели миллий әдебий сын әдебий, илимий ой-пикирдин дәслепки көриниси ретинде ортаға шықты хәм өзинен соң илимий изленислердин жүзеге келиуи ушын шәраят жаратты. Дәуирдин тың мәселелерине қурылған изленислер, өз гезегинде, изертлеушилерге әдебият хәққындағы илимге кирип келиуге хәм буннан соңғы ўақытлары илимий дәретиушилик пенен тыянақлы түрде шуғылланыуға жол ашып берди.

Қарақалпақ әдебияттаныуының дәслепки басқышларында әмелге асырылған изленислерди хәр тәрәппеме үйрениу хәзирги әдебияттаныу ушын айрықша әхмийетке ийе, сонлықтан да биз усы изертлеулерде қолланылған илимий методларға, сондай-ақ илимий әдебиятларда бул методлар жөнинде билдирилген теориялық пикирлер хәм көзқарасларға дыққат аудармақшымыз.

Мәлим болғанындай, XX әсирдин биринши ярымында қарақалпақ халқының әдебий мийрасын топлау, үйрениу хәм системаластыруу, сондай-ақ баспадан шығарыу жумыслары қолға алынды. Солай етип, қарақалпақ әдебияттаныуында фольклор хәм классикалық әдебият материалы негизиндеги дәслепки фундаменталь изленистиң пайда болыуы көрнекли алым, жазыушы, белгили жәмийетлик искер Нәжим Дәўқараевтың аты менен байланысly. Ол 1946-жылы «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты» деген темадағы кандидатлық диссертациясын жазады, бул мийнет илимпаз тәрәпинен 1951-жылы жақланған «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атамасындағы докторлық жумысының тийкарын курайды.

«Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»нде миллий фольклор хәм XVIII-XIX әсирдеги, сондай-ақ 1950-жылларға шекемги жазба әдебият материалы биринши рет хронологиялық тәртипте қарастырылып, көп әсирлик қарақалпақ әдебиятының тарийхы жаратылған еди. Мийнет

«Кирисиў» хәм «Жуўмақ», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхый дереклери», «Қарақалпақ аўыз әдебияты хәм оның айтыўшылары», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тематикасы хәм түрлери», «Қарақалпақ совет фольклоры» деген тийкарғы бөлимлерден ибарат болды¹.

Миллий әдебияттың тарийхый дереклерин үйренгенде, автор *тарийхый-генетикалық метод*қа жүгинеди, бунда ол өз халқының этногенезине қысқаша экскурс жасайды хәм оның басынан кешкен ўақыялар туўралы сөз етеди.

Тарийхый-генетикалық метод деген не? Тарийхый-генетикалық метод үйренилип атырған реаллықтың тарийхый хәрекетин процесинде оның сыпаты, функциясы хәм өзгериўиниң избе-из ашылыўы, бул объекттиң реалъ тарийхын барынша кайта тиклеўге мүмкиншилик береди [10].

Бул метод фактларды түсиндириў, олардың пайда болыў себеплерин, раўажланыўы хәм ақыбетиниң (сонғы халаты) өзгешеликлерин, яғный себебин анықлаўды гөзлейди [4, б. 153].

Тарийхый-генетикалық метод үш мағанада қолланылады:

1. Әдебий шығарманың конкрет дереклерин пайдаланыўшы, жазыўшының дөретиўшилик лабораториясына сиңип барыўға имканият бериўши метод. Соңғы онжыллыктарда бул метод мифопоэтиканы интенсив рәўиште ислеп шығыў есабынан байыды;

2. Шығарманы жүзеге келтирген болмыс (конкрет тарийхый ўақыт, жәмийетлик шәраят) пенен байланысын анықтастырыўшы метод;

3. Шығарманың (хәм пүтини менен алғанда, жазыўшы дөретиўшилигиниң) хәм миллий, хәм жәхән әдебияты шеңберинде әдебий процесстиң раўажланыўы, белгили әдебий бағдар менен байланысын анықлаўға мүмкиншилик бериўши метод [8].

Тарийхый-генетикалық метод әдетте әдебияттаныўдың басқа методлары менен қатар қолланылады, бул методтың шекленгенлигин илимде изертлеўшиниң дәўирдиң майда-шүйдесин түсиндириўге берилип кетиўи салдарынан шығарманың көркем феномен ретинде көринбей қалыўы итималлығы менен түсиндириледи.

Соны да тап өтиў керек, әдебият тарийхын жаратыўда тарийхый метод жекке өзи қолланбастан, әдетте басқа да илимий методлар менен өз-ара қарысып келиўи мүмкин. Мысалы, **тарийхый-функционаллық метод** оқыўшы аудиториясына сезилерли дәрежеде тәсир етиўши әдебий кубылысларды хәм ең өмиршен көркем шығармаларды үйрениўди нәзерде тутады. Белецкийдиң көрсетиўинше, заманагөй китап оқыўшылары хәм келешек китап оқыўшылары ушын шығарманың эстетикалық қунлылығын салыстырғанда, хәм, екиншиден, хәр бир дәўир әдебий кубылысларын китап оқыўшыларының социаллық хәм мәдений-психологиялық топарлары бойынша классификациялаў арқалы әдебий шығармалардың хәрекет етиўин анықлаўға болады [11].

¹ Бул изленис Н.Дәўқараев биймезгил дүньядан қайтқаннан соң, оның избасарлары тәрәпинен 1959-жылы рус тилинде, 1961–1977-жыллары қарақалпақ тилинде баспадан шықты.

Салыстырмалы-тарийхый методта еки я одан да артық әдебий кубылыс катары қойылып, илимий-теориялық жуўмақлар бериледи. Оның структурасына объект хәм қкубылысларды тарийхый жақтан қарастырыў принципі (яғный изертлеўдин ўақытлық аспекти) енгизилген болып, объекттиң ямаса туўыс объектлердин хәр қыйлы халатындағы уқсаслығын хәм айырмашылығын табыўды мақсет етеди.

«Бул метод микро-, сондай-ақ макродәрежеде қолланылыўы мүмкин. Үйренилип атырған кубылыс қаншелли глобал болса, улыўмаластырыўдың дәрежеси жоқары болады хәм, соған сай, изертлеўдин ўазыйпасы фундаментал себеп-салдар нызамлылықларды анықлаўға қарай көшеди» [5, б. 106-107].

Тарийхый метод үйренилип атырған объекттиң диахронлық халатын қыяслаўды нәзерде тутады, ал **салыстырыў методы** болса салыстырыўдың хәр қыйлы түрин қолланыўы мүмкин [2, б. 396].

Өзбек әдебияттануы ўәкили Б.Каримов бул метод тийкарында илимий изертлеў жургизийге болатуғын бир қанша бағдарларды көрсетеди:

– дүнья әдебияты дүрданалары яки миллий әдебияттың гөззал үлгилери өз-ара қыясланады;

– әдебий шығармалар жаратылған дәўирине гөре салыстырып үйрениледі;

– бир миллий әдебият ўәкилиниң салыстырыў ушын негизи бар шығармалары үйрениледі;

– миллий әдебият үлгилери дүнья әдебияты контекстинде тексериледи;

– әдебий процесс яки әдебият тарийхында бар болған әдебий хәдийселерге парықлы хәм уқсас тәреплери изертленеди;

– тема яки илимий проблема көз-қарасынан өз-ара жақын болған жазыўшылардың шығармалары тексериледи;

– әдебий-эстетикалық эволюцияны бақлаўда белгили бир жазыўшы тәрепинен жазылған шығармалар объект етип алынады [9].

Мысалы, Н.Дәўқараев қарақалпақ аўыз еки әдебиятын салыстырмалы аспектте үйрениў барысында «Қырық қыз» дәстаны тек қарақалпақларда ғана бар екенин, басқа халықларда оның версиясы ушыраспайтуғынын айқынластырады хәм «оның әйемги матриархат дәўиринен, әйемги Окс жағасындағы ҳаяллар патшалығынан мағлыўмат беретуғын дәстан екенлигине тоқтады» [1, б.15].

Типологиялық (салыстырмалы-типологиялық, тарийхый-типологиялық) метод әдебий кубыслардың улыўмалық теклик, маңызлық (ал тосаттан емес) белгилерин үйрениўге қаратылған [8], бунда типология – бул маңызлық белгилерине бола классификациялаўды аңлатады. Тарийхый-типологиялық метод типологиялық жақтан сәйкес, бирақ туўыслық емес кубылыслардың улыўмалығын олардың уқсаслығы раўажланыў шәраятларының сәйкеслиги нәтийжесинде келип шыққанын анықлайды [12].

Әдебиятты типологиялық жақтан үйрениў берилген әдебий-эстетикалық кубылыстың белгили бир типке, текке/туўысқа тийисли екенин

ашыуға имканият жаратады. М.Храпченко әдебиетті типологиялық үйреніуі оны (әдебиетті – **Т.Б.**) салыстырмалы тарихый үйреніудің бір түрі ретінде қаралатуғын ескертіп, әдеби қубылыстарға бұл екі жантасыудың бір-бирине белгили дәрежеде жақын болғаны менен, олар идентик (бір-бири менен сәйкес) емеслигин атап өтеди: «әдебиетті типологиялық жақтан үйреніуі әдеби қубылыстардың индивидуаль өзине тән белгилерин, олардың қуры сәйкес қырларын, хәм байланыстардың өзін айқынластырыуды емес, бәлки мәлим әдеби-эстетикалық улыұмалық, берилген қубылыстың белгили бир типке, текке дәрекли (яғнай қандай да бир улыұма негизден, тийкардан келип шыққаны – **Т.Б.**) тийисли екени туұралы айтыуға мүмкиншилик беретуғын сол принциплер хәм түп сағаларды ашыуды нәзерде тутады. Бұл дәреклик әдеби фактлер өз-ара тиккелей байланыста болмаса да жийи жағдайда айқынластырылады» [7, б.246-247].

Типологиялық изертлеулердің бирнешше дәрежелери белгили:

- әдеби қубылыстар типологиясы;
- жанрлар хәм стильлер типологиясы;
- әдебиеттің тарихый раўажланыуының типологиясы (тарихый поэтика дара поэтикалық усыллар яки олардың системаларының эволюциясын қарастырады) [8].

Соны да тап өтиу керек, Е.Моргачева типологизацияны илимий билиудің өз алдына методы ретінде көрсетеди: «типологизация ўазыйпалары предметлерди өз-ара байланыслы класслар бойынша жайғастырыудың шеңберинен тыслайды; алдыңғы планға белгилер анализинің комплекслиги хәм системалылығы шығады, хәм егер классификация усы белгиге бола қурылса, ол типология дәрежесине көтерилюі мүмкин» [5, б 110]. Илимпаздың бұл көз-қарасында «Тарихый изертлеу методлары» мийнети авторларының пикири менен үнлеслик байқалады: уқсас қубылыс хәм процесслерди анықлау конкрет-тарихый реаллықты «идеал типлер» делинетуғын логикалық модельлер көринисинде схемалық сәўлелендириу арқалы ерисиледи. (Классификация) реал объектлердің ол яки бұл критериялары бойынша топарластырыуға негизленген. Тип – бұл үйренилип атырған қубылыстың ең әхмийетли тәреплерин сәўлелендиретуғын идеал конструкция [2, б. 399-400].

Тарихый-әдеби методта салыстырылып атырған әдеби қубылыстардың улыұмалығы олардың пайда болыуының улыұмалығы менен түсиндириледі.

Б.Каримов әдебиет тарихы ең әўели екі принцип тийкарында – хронологиялық (қәдимги, орта әсирлердеги, жаңа типтеги дәўирлестириу) хәм мәканлық (кеңислик – **Т.Б.**) белги (анық бир мәмлекет әдебиаты тарихы, белгили бир регион әдебиаты тарихы, этникалық жақтан жақын болған халықлар әдебиаты тарихы, дүнья әдебиаты тарихы) көз-қарасынан методологиялық тийкарда парықланады, деп жазады [9].

Хақыйқатында да, «Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерклері»н жазыуда Н.Дәўқараев әдеби-эстетикалық қубылыс ретінде миллий

әдебиетті хронологиялық тәртіпте, қарақалпақ халқының жайлаған меканы менен байланыстыра отырып қарастырған еді.

Мийнет авторы миллий сөз өнері бойынша пикир билдирилген илимпазлар менен дискуссияға түседі, таллауға тартылған материалға тийисли өз бақлауларын хәм болжауларын айтады, сондай-ақ әдебиет тарихын дәуірлестіріуге қол урады. Мысалы, 1920-1949-жыллардағы қарақалпақ әдебиетінің рауажланыуында тийкары төрт басқышты белгилейді хәм хәр бир басқыштың баслы өзгешеликлерин ашып көрсетеді, сондай-ақ 1931-1941-жыллар аралығындағы прозаға төмендегіше тарихый-әдебий характеристика береді: проза «жаңа ғана тууылып киятыр еді. Ирили-усақлы гүрриңлер шыға баслады. Бирақ, бул дәслепки қәлем (қәдем – Т.Б.) сынау ретинде болмайды, өйткени, олар көркемлик жағынан хәлсиз, образлар хәм типлер жасауда схематизми, жарлылығы менен ажыралып туратуғын еді» [3, б. 220-221].

Соның менен бирге, Н.Дәуқараевтың изленисинде қарақалпақ жазба хәм ауыз еки әдебиеті теңдей таллауға тартылған. Буны изертлеу жумысының проблематикасы менен түсиндириуге болады, бирақ та тағы бир лийкини сонда, монголтанушы хәм тюрколог илимпаз Н.Поппениң ескерткениндей, жазба әдебиетті, яғный бизге жетип келген – мейли баспа шығарма ямаса колжазба болсын – ол яки бул тилдеги әдебиетті үйренгенде халық ауыз еки дөретиушилигинен, фольклордан жиклеп айырыуға болмайды. Себеби, әдебий шығармалар жийи жағдайда массаға сиңеди хәм онда – баыда вариантларды жүзеге келтирип, баыда хайран қаларлық дәрежеде сап хәм бузылмаған тәризде өзиниң дәслепки характерин сақлаған халатта – ауыз еки жол менен тарқалады. Бундай әдебий шығарма халық массасында дерлик өзгерместен сақланадыдағы, көбинесе жаңа эпизодлар менен толықсып, өзгереді хәм әсте-ақырын өзиниң арғы образына (прообразына) танымастай дәрежеде қусамай қалады: «Фольклордың қәлеген түри жазба әдебиеттің сәйкес түри менен тығыз рәуиште байланысқан хәм соңғысы изертленбей турып түсиниксиз, хәм керисинше, жазба әдебиеттің қәлеген түри жийи-жийи халық ауыз еки дөретиушилигиниң сәйкес түринен байланыссыз пүткиллей түсиниксиз» [6, б. 19-20].

Қулласы, Н.Дәуқараевтың «Қарақалпақ әдебиеті тарихының очерклері» атлы илимий изленисинде халық ауыз еки дөретиушилигинен тысқары XX әсирдиң дәслепки шерегине шекемги дәуірдеги шайырлардың дөретиушилиги бирпүтинликте талқыға тартылғанына, хәм усылайынша миллий әдебиет материалы тарихый-генетикалық, тарихый-функционаллық, салыстырмалы-тарихый, салыстырмалы-типологиялық, әдебий-тарихый метод тийкарында таллауға тартылғанына, бунда миллий фольклор хәм жазба әдебиет бирпүтин система ретинде қарастырылып, **системалы жантасыу** жетеклик еткенине гууа боламыз.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ әдебиеттаныуы әдебий-илимий дөретиушиликтиң синкретикалық характердеги шағын формадағы дәслепки үлгилеринен баслап дәуірдиң актуаль проблемаларына бағышланған

мақалалар, брошюралар, илимий басылымлар, фундаменталь изертлеулерге қурылған ири көлемли монографияларды берген жәхән әдебияттаныў илимининң курам бөлеги ретиндеги өзине тән раўажланыў жолында жәмийетлик сана-сезимининң өсиўи менен характерленетуғын конкрет тарийхый шәраятларда қурамалы эволюциялық процессти бастан кеширди. Хәзирги ўақытта бундай изленислерде қолланылған илимий методларды үйрениў, жергиликли алымлар тәрәпинен илимий методлардың меңгерилиўи дәрежесин ҳәм нәтийжелигин, қарақалпақ әдебияттаныўының перспективаларын белгилеў – өз изертлеўин күтип турған актуаль проблемалардың бири есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баҳадырова С. Нәжим Дәўқараевтың өмири ҳәм творчестволық жолы // «Қарақалпақ илимининң туңғыш жулдызы» / Қарақалпақстандағы биринши филология илимлерининң докторы, көрнекли алым, жазыўшы, белгили жәмийетлик искер, устаз Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис: Илим, 2005. – 116 б., б. 15-16.

2. Гринин Л.Е., Коротаев А.В., Крадин Н.Н. Методы исторического исследования // Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв.ред.В.В.Алексеев, Н.Н.Крадин, А.В.Коротаев, Л.Е.Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. – с.504, с.386-408.

3. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери // Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – 359 б.

4. Мазур Л.Л. Историко-генетический метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О.Чубарьян. – Москва: Аквилон, 2014. – 576 с.

5. Моргачева Е.Н. Сравнительный метод: обзор подходов к классификации в общественных науках // Вестник РГГУ. Серия психология педагогика образование. Москва, 2016, №2 (4), с.102-114.

6. Поппе Н.Н. Проблемы бурят-монгольского литературоведения // Записки института Востоковедения Академии наук СССР. Том III, Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. – 214 с., с.13-37.

7. Храпченко М. Типологическое изучение литературы // Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва: Советский писатель, 1975. – 408 с.

8. <https://www.calameo.com/read/0064004904e4b227f4b39>

9.

<https://library.tiiame.uz/ru/resources/01EX18ES3AYM42QZW0JRQC7QXJ>

10. <https://ponjatija.ru/node/11005>

11. <https://scientificarticle.ru/images/PDF/2017/16/osobennosti-metoda-i-metodiki.pdf>

12. <https://www.studocu.com/ru/document/rgpu-im-gertsena/russkaya-literatura-i-kul%D1%8Ctura/glossariyruslit-slovar%D1%8C-terminov/43454864>

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢДЕРІНИҢ СЮЖЕТЛИК, КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗІНШЕЛИКТЕРІ

Утамбетова А.Ж.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкіс қаласы*

Миллий ғәрезсизлик жыллары әдеуір өтип, миллий идеологияның жеңіслери базар экономикасының қыйыншылықтарын жеңіу жолларында бираз табысларға ерисе баслады. Соның қатарында рухыйлығымыздың бир саласы болған қарақалпақ әдебияты түрли жанрлар бойынша алға илгерилеп, романшылығымыздың үлкен табыслары, повестьлердің идеялық тематикалық түрлениуи менен жанрлық стиллик рауажланыулары қатары көркем прозаның гүллениуи, оның сан жағынан әдеуір дәрежеде көзге түсиуи менен бирге, қысқа хәм көлемли шығармалардың басып шығарылыуы, гүрриңлердің дәретилюи хәм олардың өзине тәнликтери, қайнаған турмыс-өмир шынлығының хәр қыйлы уақыяларының сюжетлик конфликтлик формаларға айланып, гүрриңлердің ишки компоненттеринин де түрленип көзге тасланыулары хәзирги қарақалпақ көркем сөз өнеринин үлкен табысларының қатарына жататуғынлығы ериксиз түрде өзине тартады.

Көркем прозада жас дәретиушилер де, кексе жазыушылар да бул жанрлық форманың заман талабына сай түрде бурынғы көркем дәстүрлерди дауам етип хәм рауажландырыуға ат салыспақта. Олардан Г.Есемуратова, Ә.Атажанов, М.Нызанов, Ө.Өтеулиев, А.Әбдиев, Х.Өтемуратова хәм тағы басқалардың атларын айрықша атауға туура келеди. Бул бағытта, әсиресе, гүрриңнің түрленип барыуында М.Нызановтың сатиралық гүрриңлерин, А.Әбдиевтиң бурынғы көркем реалистлик гүрриң дәретпелерин бүгинги пүткил қарақалпақ прозасының табыслары деп айтыуға арзыйды. Олар өзлеринин идеялық тематикалық горизонты, сюжетке қамтылған турмыс уақыяларының горизонты менен ғана емес, ал, тутас идеялық эстетикалық, сюжетлик композициялық поэтикасы менен рауажланған әдебиятлардың усы жанрлардағы дәрежелерине умтылыуы менен кууанарлы түрде көзге түседи. Мүмкин олар хәзирги пүткил халқымыздың көркем танымының айтарлықтай жоқары дәрежелерге, бийик шоққыларға талпынысларын аңлатады десек дурыс болатуғын шығар.

Хәзирги қарақалпақ прозасында салмақты орны бар жазыушы Ә.Атажановтың гүрриңлеринин сюжетлик композициялық өзіншеликтери сол, олардың айырымлары әдебий қахарманлар өмиринин узақ уақытларын узақ жолларын сүүретлеген болып, оларды өз-ара салыстырып образлар жаратып, айырымлары инсан образы шынлығының тереңирек сырларына кирип барып, өз көркем психологиялық сүүретлеуинин тартымлылығы менен көзге тасланады.

Ә.Атажановтың қарақалақ әдебиятында гүрриң жанрына қосылған табыслы гүрриңлеринин бири «Бәринен де исеним артық» деп аталады.

Гүрринде қалем ийесинің басқа шығармалары сыяқлы инсанияттың ең нәзік хәм зәрүрли психологиялық, ақыл парасатлық қәсийетлеринің бири болған «ИСЕНИМ» хәм буған қарамастан асығыслық пенен қопаллық етип жубайының ямаса басқа бир адамлардың зейнине тийиўге себепши болатуғын қызғаншақлық, гүман мәселесинің арасында конфликтке тийкар етип алып сюжет дүзиледи. Гүрринде Қаным деген бир жас келиншек блакнот арасынан бир жазықсыз қыздың сүүретин тосаттан таўып алып сол себепли қызғаныш отына лаўлап жанғанын билмей-ақ қалады. Бул жансыз сүүрет, сулыў қыздың көзге ысық болып, Қанымды мазақлап турғандай саўлатлы күлимсиреп турған келбети Қанымның ерине күшли мухаббаты, оған исенбеўшиликтиң ақыбетинде орынсыз ис-хәрекетлерге, терең қызғаныш отына түсе баслайды. Гүрриндеги бундай ишки психологиялық қәсийетлер төмендегише басланады:

Қалың китаптардың бетин шаңнан тазалап атырғанда арасынан қара қаплы, томпақ төрт мүйеш блокнот еденге түседі. Төменге еңкейип Қаным оны қолына услағанда, ишиндеги бир сүүрет бети терис аўдарылып түсип кетеді. Сүүретти оңына аўдарып қарады да жым-жырт селтийип қалды келиншек... Өзинің сүүрети емес. Сүүреттеги шайы көйлеги дәл бойына жарасқан дилбар оған күлимсиреп өзін мазақлағандай болды... «Еримнің бахты сен емес, мине, менмен, билип қой!» деген яңлы түйилди Қанымға.

Аппақ қағаз, ондағы ажарлы арыў, Қанымның қолын күйдирип, жүрегін өртеп баратыр. Сүүреттеги нәзелимнің кең маңлайына ығал жуғы жабысып, бираз жери дағалланыпты. «Хәй, ессиз нашар, мениң бахтымды урлап не қылайын деп едиң?!... Басқа еркек қапылып қалды ма?! Ямаса меники дүньяда жалғыз ба?...» [Атажанов:51].

Гүрринде усылайынша Қанымның ишки дүньясында булқыған толқын яңлы қызғаныш, өз-өзинен иштен хәм сыртқа әсте-әсте даўыс шығарып та сөйленип күйиниў, ғарғаныў, ерин түрли-түрли жаман сөзлер менен бәләхәтлеў хәм тағы басқалар кем-кемнен күшейип, толқынланып барады.

«Хәссений! Сен ҳаўқылдақты, сен геўдиректи көзиме шөп салдырып, арымды аяғыңа бастырып қоймайман... Өйпей-й, мен де арымды арлап билемен, ойнама! Ойнап болыпсаң! Алдымда еле маймылдай ойнамай көр! Ийттей үргизип, пышықтай мияўлатпасам атымды басқа қояман. Қаным атымды өширемен... Шерменде қыламан, шерменде...!» [Атажанов:52].

Бул сыяқлы гүрриндеги монологлардың динамикасы менен драматизми шығарманың поэтикалық эстетикалық күш-қуўатын арттырып, Қанымның ишки дүньясын ашып бериўди тереңлестирип, «рўх диалектика»сын жетерли сүүретлеўге баслайды. Сөйтип оларды авторлық баянлаўлардағы мынадай гәплер толықтырып барады:

«Ерине садық Қаным бир майданда гүман батпағына батып, ешейин нәрсени көтермейтуғын хәлсиз дәрежеге жетти. Буған қосымша ери түсте үйине келмеди... Усының өзи ыдыс толы лампамайға от тийгенге тең келди. Шайды жалғыз ишти...» [Атажанов:53].

Соңынан сюжетлик конфликтлик, композициялық раўажланыў барысында бул сўўреттиң ийеси Қанымның ери Нурымның ойнасы ямаса бурын жақсы көрген қызы емес, ал, институтта бирге тәлим алған, ол ўақытлары бул қызды Нурым басқа бир «доссымақ» курсласының зорлығынан аман алып шыққанлығы аян болды. Сол себепли олар арасында мәзи курслас дос емес, ағалы қарындаслық қатнас, зорабан жигиттиң қылўалары әшкәраланған еди. Бул орынларды да жазыўшы Ө.Атажанов объективлик реалистлик түрде нақма-нақластырып сўўретлеўи, өмирде де усылай болыўы Қанымның гүманының тийкарсыз екенлигин, яғный «гүман ийманнан айырады» деген нақылды тастыйықлап берген сыяқлы. Ол мынандай екен:

Нурым хәм тағы басқалар студентлик жыллары пахта теримине жәрдемге барған. Бул туўралы Нурымның ойлары...: «Бир күнлери тәрези басынан кеш қайттым. Таллар менен қыспа қоралар арасы түн толған яңлы қап-қараңғы. Былайынша жолдың сүлдери ғана көринеди... Ең шетки үйлердиң ортасындағы соқпақта жалғызбан. Жол кем-кем қысқарып, ени тарайып, қоралар арасындағы бир адам ғана сыятуғын соқпаққа тутасты. Шеңгел қораны жағалап баратырман. Оның ишки атызға суў ағатуғын салмасының тусынан:

– Жибер! Жибер! Нәп бәлесең?! – деген қамсыққан, жыламсыраған даўыс еситилди.

– Ал, жақсы көрмеймен! Не қыласаң? Зорлайсаң ба?.

Мен сол орында табанда бирден тоқтадым... Өметтиң қолынан хәр нәрсе келеди. Қыздың намысына тийиўден де қайтпайды. Салманың сағасына басылған бир пәтте шеңгел жығылып қалған. Нурым сол аралықтан шеңгелдиң ишине кирди. Тың-тыңлады...

– Ыай-й, не қылғаның?! Ийт ширкин! Жаўыз!

...Нурым қатты кесеклерди табанында езип, қарықтан атлап, қалыңлықтағы мушқа жеткенше қыз қулындай қышқырды. Бир неше жерде оммақазан атып қулады. Қыздың ашшы даўысы, оның жеркенишли даўысы оны сол заматта түргелтип желкесинен ийтерип алға зыңғытты. Оны унтап сабады. Өзиниң де саў жери қалмады...» [Атажанов:55].

Бул Нурым менен сол сўўреттеги қыз арасындағы ағалы қарындаслы қатнастардың тийкары болып, сюжет пенен конфликт композиция даўамында олардың хәммеси Қанымға аян етилип, соңынан көп ўақытлардан кейин сўўреттеги қыздың өз өмирлик қостары менен Нурымлардың үйине келип, апақ-шапақ болып қатнас жасаўлары арқалы жазыўшының мақсет-мурады өз орнына түседи, яғный автор идеалы тастыйқланып, Қанымның гүманы бираз ўақытларға шекем даўам етсе де, ол ақырында қостарының досларының алдында бираз қызара бөртип хызмет етеди, олар қонақ болып түнде, мийман болып азанда кеўилли түрде хошласыўға шекем барады. Ал, жоқарыдағы пахта теримине жәрдемге барғандағы ўақыялар Нурымның өз аўзынан биринши беттен аналитикалық формада өз динамикасы менен де сюжетке енгизилиўи үлкен поэтикалық сюжетлик хызмет атқарып, ол

сюжетлик конфликтлик, композициялық роль ойнап, тутас ұақыялық раўажланыўды гүрриң жанрының талаплары сәйкес ҳалда қысқартыўға себепши болады, оның эмоционаллығын арттырады, қаҳарманлар образының тереңлигин келтирип шығарады. Бул гүрринде: «- Өне, күйеў бала, әне Қаным! Блокнотым ишиндеги сүүреттиң сыры усындай. Сүүретте де, менде де, Мийўагүлде де ҳеш қандай сум қыял, ҳарам нийет жоқ»-деп тастыйқланады.

Демек, әдебиаттаныў түсиниклери менен айтқанда Ө.Атажановтың бул гүрринде сюжет пенен композиция қурыўда динамикалық хәм аналитикалық усыл формалары тығыз жәмлесип, синтезленип, олар улыўма қайнаған өмир менен әдебий қаҳарманлар образын, олардың характерин терең психологизм принциплеринде ашып бериўге жумсалған. Сол себепли бизиңше гүрриң 2000-жыллардағы қарақалпақ прозасында өзине тәнлиги менен улыўма көркем ақыл-парасат дүнъямызды, руўхыйлығымызды байытыўға белгили үлес болып қосылады.

ӘДЕБИЯТ

1.Атажанов Ө. Қуйын. – Нөкис: Билим, 2011.

РОМАНЛАРДЫҢ РАЎАЖЛАНЫЎ БАҒДАРЛАРЫ

Утемуратова Х.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

Ғәрезсизлик дәўири көркем әдебиаттың раўажланыўына кең жол ашып берди. Әдебиаттаныў илиминиң де хәр қыйлы бағдарда раўажланыўына мүмкиншилик жаратылды. Көркем әдебиатты көбирек көркемлиги, жанрлық-стильлик өзгешеликлери, жазыўшылардың көркем-эстетикалық көзқараслары тийкарында изертлеў жолға қойылды.

Батыс хәм Шығыс романлары деген түсиниклер белгили. Негизи роман жанры Батыс прозасында пайда болған болса да, Шығыс әдебиатларында өз раўажланыў нызамлылықларына, өзгешеликлерине хәм бағдарларына ийе.

Хәр бир дәўирдиң өз шығармалары болады. Дәслепки қарақалпақ романларының бири саналған «Арал қушағында» дәретпеси де өз дәретилиў тарийхына ийе. Хәзирги дәўирде Арал теңизи қурып, балықшылар басқа кәсиплерди ийелеп атырған пайытта, бул туўынды теңиз келбетин, балықшылар турмысын сәўлелендириўи менен әхмийетли.

Жазыўшы Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы 1958-жылы шықты. «Арал қушағында» деп атама берилген бул көлемли прозалық шығарма өзиниң темасы менен оқыўшының дыққатын тартады. Ө.Айжанов гүрринлер жазыўдың шебери сыпатында да белгили.

Дәслепки қарақалпақ романлары «Әмиўдәрья бойында» (Ж.Аймурзаев) хәм «Балықшының қызы» (А.Бегимов) прозалық шығармалары менен бирге

бул дөретпе оқыушылардың қызығушылығын туғдырғаны сөзсіз. Романда Бекимбет, Бекжан, Ерназар, Нарымбет, Өтебай. Азат, Айсәнем, Сағыйдулла, Перийза, Бегдулла, Гүлжан, Қылшынақ-Сонабай, Бийбижан, Әйтен, Людмила образларының хәр бири өзгеше жасалған. Урыс дәуіріндегі «Қызыл нур» атлы колхоздың турмысындағы уақыялар сюжетке алынады. Бүгінгі күн оқыушысы да Арал теңизинің толып-тасып турған келбетін усы романды оқыу арқалы табады. Пейзажлар көптеп бериледи. Қысқы Арал келбети, жаздағы толқынлы теңіз, бәхәргі абыржы – бәри сүүретленеди. Балықшылар өмири, олардың ең бас душпан-фашистлерге қарсы гүреси, өз-ара талас-тартыслары конфликттің тийкарын курайды. Бекимбеттің шөлкемлестірушілік искерлігі арқасында урыс заманының қыйыншылықтарын жеңген мәрт балықшылар негізгі қахарманлар есепланады. Бийбижан ана образы айрықша есте қалады. Ана образын дөретиуге жазушылар хәм шайырлар үлкен итибар береді. Аналардың уллылығын ашып беруі ушын еле талай шығармалар жазылуы керек. Улларын урыс майданына, сауашқа атландырған бул егеде кәйуанының балларына деген сағынышлары, айралық азаптары, душпанларға жек көриниш сезимлери, хат келгендегі кууаныш-шадлық туйғылары, келинлери Перийза хәм Гүлжан менен қарым-қатнасығы хәм адамларға деген оның мийирманлығы автор тәрәпинен шебер сүүретленеди. Нарымбет тәжірибелі кексе балықшы саналады, ол Азатқа устазлық қылады.

Азат пенен Айсәнем арасындағы ышқы-мухаббат сезимлери көркем сүүретленеди. Дәслеп олар бири-бирін түсиниспей жүреді, буннан Әйтен пайдаланбақшы болады, тайын қосық қатарларын пайдаланып, қызға хат жазады. Булар юморлық сүүретлеулердің үлгиси саналады. Азат урысқа атланар алдында Айсәнем менен сәубетлесіп, екеуі бирін-бири уғынады. Қурамалы инсан тәғдірлери роман бетлерінде сюжетке алынады. Ең тийкаргысы урыс хәм паракатшылық темасы жаңғырады. Елді басып алуға умтылған душпанға қарсы гүрес исенимлі сәулеленеди.

Бегдулланың тәғдири де, урыс кесапатынан майрылған жигит турмысы да оқыушыны бийпәрәу қалдырмайды. Сағыйдулла менен Гүлжанның қатнасы, соң Сағыйдулланың урысқа атлануы, Гүлжанның Сонабай менен байланыслары, булар трагедиялық бояулар менен бериледи. Жеңіл-желпи турмыс кешируіге әдетленген Гүлжан кейнінде ойсызлық ақыбетінен қыйналады. Қашқын образы әдебиетте көп жасалды. Образлардың тәрбиялық әхмийети оғада күшлі болды. Образлардағы турмысшаңлық бул романның көркемлігін тәмийинлеуге хызмет етеді.

Бул дәслепкі романлардан кейін қарақалпақ прозасында тарихый, психологиялық, фантастикалық романлар, роман-эсселер, мемуарлар да пайда болды. Булардың рауажлануы өзгешеликлери, нызамлылықтары хәм бағдарлары илимпазлар тәрәпинен изертленилді [2:205; 4:336; 10:356]. Шынында да, жазушылар Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы, К.Мәмбетовтың «Посқан ел» дилогиясы хәм «Бозатау» дөретпеси, К.Каримовтың «Аға бий» атамасындағы тетралогиялары,

К.Султанов пенен А.Садықовлардың Бердақ хәм Әжинияз хаққында шығармалары, Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес. Лепес бай» дәретпелери тарийхый темадағы жазылған ең жақсы туўындылар болып есапланады. Буларда қахарманлардың ел-халық ушын пидәкерлик хызметлери ашып бериледи. Қарақалпақ әдебиятында тарийхый проза жанры өз раўажланыў өзгешелигине хәм нызамлылықларына ийе саналады. Тарийхый романларда сюжет қоспалы, қурамалы, кең жобалы хәм қосымша сюжетлик бағдарлар раўажландырылған болады. Түс көриў мотивлери де сюжетке енгизиледи. К.Каримовтың «Аға бий» атлы романында көркем қыялдан жасалған қахарман Бектемирдин түси де сүүретленеди.

«Аўылда анасының жанында жалаңаяқ, көйлекшең турған емиш. Шөллегенин айтып, суў сорап атыр, анасы «суў жоқ, балам, шөлинди айран басады» деп усыңған шәңгили қабақты аламан деп қолын созса, қолы хеш жетпес, анасына жақынласпақшы болып адым атса, ол да кем-кем қашып берер емиш [5:117].»

Хәкимқул, Зулхумар, Субхан жүзбасы, Әрепбай, Сәрбийке, Бектемир, Атамурат, Сапармурат, Қайыр, Бану, Джорджи қалмақ, Гөззал хәм Журынбай образлары көркем қыял жәрдемінде жасалады. Жазыўшының көркем қыялы тарийхый романларда белсенди ислетиледи.

Прототиплер негизинде Ережеп аға бий менен Ерназар алакөздин образлары жасалды. Өмирбек образын жасаўда күлдирги сөзлерди де пайдаланады.

Дәстанларда қахарманның туўылыўы мотиви қолланылады. Ережептин туўылыўы романда сүүретленеди. Қулшы бийдин бийперзентликтен қайғы шегийи сүүретленеди. Жанымқыз бәйбише менен Айбийби образлары өзгеше жаратылады. Күндеслик хаққында пикирлер билдириледи. Ережеп аға бийдин биринши зайыбы Айқыз образы да қоспалылығы менен бериледи. Ережеп пенен Өмирбек арасындағы қатнасықлар да тарийхый роман сюжетинен орын алады. Күлдирги сөзлердеги мағлыўматларды реаль өмирге жақынластырып береді. Анекдотлардағы гипербоалық сүүретлеў менен берилген ўақыяларды турмыс шынлығына жақынластырып сәўлелендиреди. Ишки монологлар, диалоглар хәм полилоглар да көркем усыл сыпатында белгили болады.

К.Мәмбетовтың «Бозатаў» романында полилоглар да шебер қолланылады.

«— Биз өмирден тойдық!

— Жоқ болсын хан!

— Ел намысын аяққа басқан нөкерлерге мың нәлет!

— Мухаммед Панаға өлим!

— Атамуратқа әжел дарысын!» [7:110].

Адамлардың ашыў-ыза сезимлери полилогларда сәўлеленеди.

Әжинияздың қосық шығарыўы көркем эпизодларға айналдырылған. Устаз Хафыз, Әбдишүкир Балхый, Наўайы хәм Мақтумқулы шығармаларынан үзиндилер келтириледи [7:119].

Жазыўшы К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында «кәрўан» деталы қолланылады.

«Өмир дегеннің өзи де кәрўан, – деди ол өз-өзине сыбырланып. Бирақ, жетип баратуғын мәнзилин билмейди» [6:115-115]. Демек, жазыўшы К.Мәмбетов «кәрўан» деталына символлық мәни жүклеп қолланады

Жуўмақлап айтқанда, образлар жасаўда, пейзажлардың көркем қолланылыўы, портретлерди шебер бериўде көркем сөз устасы Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы кейинги дөретиленген шығармалар ушын тәжірийбе сыпатында пайдаланылыўын көриўге болады. Әсиресе, тарийхый темадағы жазылған шығармаларда бул тәжірийбе үлкен роль ойнады. Романлардың раўажланыўында белгили бир бағдарлар мәлим болады. Дәслепки дөретпелердеги көлемлилик, диалоглардың созылыўы, көп сөзлилик сыяқлы нұқсанлар сапластырылып, ықшамлылық, қысқа диалоглар, монологлар пайдаланылыўы белгили. Баянлаў формасы да жетилисти. Хәр бир жазыўшы өз стиллик өзгешеликлерине ийе болды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айжанов Ө. Арал қушағында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – 356.
2. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: Илим, 2020. – 205 бет.
3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: ФАН, 1983. – 332 с.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳақында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023. – 336 бет.
5. Каримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017. – 476 бет.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 12 бет.
7. Мәмбетов К. Бозатаў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – 156-бет.
8. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. – Нөкис: Билим, 2004. – 336 бет.
9. Сейтов Ш. Халқабад. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 бет.
10. Уэллек О., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: Просвещение, 1986. – 356 с.

BETASHARLARDA DIDAKTIKA HÁM YUMOR-SATIRA

Allamberganova P.J.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nokis qalası

Qaraqalpaq salt-dástúr jırlarınıń bir túri-betasharlar bolıp esaplanadı. Betashar óziniń mazmunı hám forması boyınsha oǵada áhmiyetli jasawı jaǵınan uzaq keleshekke iye dástúr qosıqlarınıń biri. Onıń tiykarǵı ideyası taza túsken kelinshekke jańadan kelgen jeri menen tanıstırıw, kelinshekke násiyat aytıwdan ibarat. Usınday ideyalıq baǵıtı haqqında eń dáslepki ret pikirlerdi N. Dáwqaraev óz miynetinde bılay keltiredi: “Betasharda aytilatuǵın qosıqtıń mazmunı kelinge ádepli bol, qáyın ene, qayın atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası ullı, jası kishilerin sıyla,

degen qusağan násiyat aytıwdan ibarat boladı. Kelin jaña elge, basqa urıwǵa-jat elge keldi. Jaña qonısta jaña tártipke, jaña dástúrlerge, jaña adamlarǵa gezlesti, sonlıqtan, jaña túsken kelindi bul jaǵdaylar menen tanıstırıw, olardı orınlawǵa úgitlew kerekli bolǵan” [1:151] – dep, keń túrde mazmunın ashıp beredi. Ádebiyatımız tariyxın hám folklordı izertlewshi alım N.Japaqov: “Betashar qosıqlarında patriarxallıq semianı kúsheytiw maqsetleri menen birge, ádewir dárejede ulıwma adamgershilik, ádep –ikramlıq, Haq-hadal bolıw, jaǵdaylarıda kóplep kórinedi” [2:320] – sıyaqlı pikirlerdi óz dáwirinde bildirgen edi. Bul pikirde de betashardıń tiykarınan taza túsken kelinge násiyat beriw menen birlikte sol jaña qurılıp atırǵan shańaraqtı bekkemlewde násiyatlar áhmiyetiniń kúshli ekenligine tereńirek itibar qaratqanın ańlaymız. Betasharlarda tiykarınan didaktika hám yumor satıyralar baslı orında turadı. Sebebi, betashardıń janrlıq ózgesheliklerinde baslı belgileri usı násiyattan yaǵnıy didaktikadan hám tıńlawshılardı zeriktirmew maqsetinde yumor-satiradanda ibarat ekenligi anıqlanadı. «Didaktikalıq poeziya (grek sózi, násiyatlıq poeziya) mazmunınan moral, násiyat ańlatılatuǵın shıǵarma. bunday shıǵarmalarǵa qaraqalpaq folkları, revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyatı bay...» [1:47]. «Didaktikalıq ádebiyat óziniń quramına hár qıylı janrlardaǵı shıǵarmalardı qamtıydı » [4:10] – dep sıpatlaǵanıday awızeki ádebiyat janrlarınan betasharlarda da dáslepki bólim aqlı násiyattan baslanadı. Mısalı:

1. Jaqsı adam jamannıń

2. Eki jaqsı bas qossa,

Kórik asharı kelinshek,

Birin-biri qıymaydı,

Keshe shıqsań úyińnen

Eki jaman bas qossa,

Bet asharı kelinshek,

Bir elatqa sıymaydı-...[6.]

Adepli bolıń kelinshek...

Yumor-satiralıq súwretlewler betasharda kóp qollanıladı. Bundaǵı maqset tiykarınan tıńlawshılardı zeriktirmey kúلكi oyatıw maqsetinde dıqqatın awdarıwǵa shaqıradı. Shınında da qaraqalpaq xalqı ázelden kúلكiqumar xalıq. Ásirlerden ásirlerge ulasıp ómir súrip kiyatırǵan Ómirbek laqqı hám Jiyrenshe sheshen de, sóz óneriniń sultanı bolıp ótken [3.24]. Biraq bizge deyin jetip kelgen qıylı-qıylı ushırma gáplerdiń birazı tikkeley olardan ózlerine tiyisli bolsa, kóbisin xalıq ózi dóretip, olardı Ómirbektiń atı menen baylanıstırǵan. Usılay etip, awızeki ádebiyatımızdıń umıtılmas qaharmanı payda bolǵan. Hár qanday kúلكili sóz máni “wa-xa-xa” bolıp qala bermeydi. Onıń astarında úlken turmıslıq máni, tárbiyalıq ideya jatadı. Máselen, Ómirbek laqqınıń bir anekdotın alıp qarayıq.

“Ómirbek keshte otawda shay ishıp otırsa, bir topar atlılar úy sırtına kelip, qara úydiń jabıǵın túredi.-Xabarlasqanday kim bar? – Ózimiz barmız, – deydi Ómirbek. – Shıq dalaǵa, jol sorayjaqpız – deydi jolawshılar. – Jol

óзимизге керек, erteń júreyin dep otırmız” [2:38], – depti sonda Ómirbek. Mine, usı juwap arqalı ol ádep-ikramdı umıtqan, parasatsız, takabbir jolawshılardıń ádebin beredi. Sóz mánisin túsingen adamǵa bul álrette úlken sabaq boları sózsiz. Awız ádebiyatındaǵı yumor-satira tek Ómirbek yáki Jiyrenshe sheshen sózi menen sheklenip qalmaǵan. Ol dástanlarda, qıyalıy hám turmıslıq erteklerde, turmıs-salt jırlarında, jumbaqlarda hám basqa da túrli ádebiy janrlarda ushırasıp otıradı. Olardı oqıp yaki tıńlap otırıp, xalqımızdıń sonshellı tapqırılıǵına, sózge sheber-tapqırılıǵına hayran qalasan. “Ótirik ertek” ke bir názer salıp kóreyik: Men ózim jas kúnimde baqa baqtım. Baqamnıń arıǵına jabiw japtım... [2:37]. Usınday usırma sózler “Gereńler”, “Júz awız ótirik aytqan shopan” erteklerinde de tolıp atır. Alpamıstaǵı Gulshin menen Qultaydıń aytısı, xalıq qosıqlarındaǵı quda bala menen qudashalardıń aytısı sıyaqlı házil sózdiń marjanları qaraqalpaq yumor–satirasınıń tamırı ádewir tereńde ekenligin bildiredi. Folklor- bul birden jıynalıp alınǵan nárese emes. Ondaǵı hár bir qosıqtıń, hár bir ertektiń yamasa dástanlardıń dóretiwshisi bolǵan. Waqıtlardıń ótiwi menen olar umıtılıp, folklorǵa aylanǵan. Demek, joqarıda biz atın atap ótken ataqlı babalarımızdan basqa da bir neshe onlaǵan, júzlegen jazıwshı – shayır babalarımız jasap ótken. Biz mısallar keltirip ótken kúlkili qosıqlar, ertekler, aytıslardıń avtorları, álrette, sol óz dáwiriniń búgingi til menen aytqanda yumorist yaki satirikleri bolǵan degen juwmaققa kelemiz. Jigirmalanshı ásirge deyingi ádebiyat wákilleri hesh kim “Mınaw satirik, mınaw yumorist, mınaw lirik” dep jeke ayırıp izertlemegen. Olar haqıyqatında da hár qiyli janırlarda shıǵarmalar dóretken. Máselen, ullı shayırımız Berdaq dastan da jazdı, didaktikalıq násiyat qosıqların dóretti. Sonıń menen birge qanshama yumor– satiralıq qosıqları bar. “Qálen usta” degen qosıǵında: adamlardıń túrine, abıroyına qarap xızmet qılatuǵın ustannıń ústinen ashshı kúلكi menen ájiwalaydı. Berdaq zamanında olardıń shıǵarmaların klassifikatsiyalap, analizleytuǵın ádebiyat tili bolmaǵan. Sonlıqtan da olardıń bunday temadaǵı shıǵarmaların xalıq “sıqaq, ajiwa” dep táriyiplep, yadlap aytıp júrgen. Jigirmalanshı ásirge jetip, talantlı shayır, jazıwshı, ádebiyatshı qálem iyeleri qalıplesti. Olar baspasózde kórkem shıǵarmalardı hár tárepleme analizlep, baqlap hám maqalalar jazıp bargan. Sóz etpekshı bolǵan temamız boyınsha iri satirik shayırlar, jazıwshılar payda boldı. Máselen, Tilewbergen Jumamuratovtıń bir qatar satiralari, atap aytqanda, “Ton menen tóbeles”, “Máspambettıń túsi”, “Traktor hám ketpen”, Dáwlen Aytmuratovtıń “Iyt”, “Sulıw maymıl” sıyaqlı tımsalları qaysı jámiyet bolsada óz qunın joyıtpaydı. Durıs, biz qaraqalpaq ádebiyatında satira–yumordı onıń poeziyalıq túrin qosıqlarda, aytıslarda, prozalıq túrin erteklerde payda bolǵan dep túsinsek te, olardıń bári áwladtan–áwlatqa awızsha tarap kelgenlikten, qala berdi, jigirmalanshı ásirdiń baslarında xalıq awızeki dóretpelerin jıynawshılardıń, yamasa maǵlıwmat beriwshilerdiń til sheberligini hár qiyli dárejede bolıwı sebepli, erteklerdiń, dástanlardıń birazi tártipli bolıp jetip kelgen. Mine, usı esaptan qaraǵanda jazıwshınıń bar sheberligin sol halında jetkerip beretuǵın, ásirese, proza janrındaǵı jazba ádebiyat 1950-1960-jıllardan baslap dórey basladı. Sol jıllarda dóregen dáslepki prozalıq satiralar, yumorlar jazıwshı hám alım Qallı Ayımbetovtıń “Qıylı-

qıylı qılwalar”, “Xalıq danalıǵı” kitaplarında kórine basladı. Bıraq, bul da, ele awız ádebiyatınan jańa-jańa basqıshpa-basqısh jazba ádebiyatqa aylanıp kiyatırǵan shıǵarmalar edi. Óydewimizdiń mánisi “Qıylı-qıylı qılwalar” mayda-mayda gúrrińler, ushırma gáppler sol jılları jasap ótken yamasa ele aralarında jurgen belgili-belgili adamlardıń basınan ótken waqıyalar, olar arqalı ushırma gaplerden ibarat boldı.

Al, Betashar qosıqlarındaǵı yumor-satirada belgili dárejede sociyallıq motivler de seziledi. Kóbinese, ayrım adamlardıń unamsız tárepleri sınaǵa alınıp olar qattı qaralanadı. Mısalı:

1. Shiýdiń túbin qayıǵan, . 3. Sóylep ketse, sóz bermes,

Esap penen bayıǵan.

Kisige úyinen duz bermes.

Esjan degen qaynaǵan,

Kenes atlı qaynaǵan,

Oǵan da beriń bir sálem.

Oǵan da ber jup sálem

2. Uwayımsız semirgen,

4. Ayaǵın ǵaz-ǵaz basqan,

Toqpaq jilik kemirgen,

Sumlıǵı basınan asqan.

Qádir degen qaynaǵan

Sirimbay degen qaynaǵan,

Buǵanda beriń bir sálem.

Oǵan da beriń bir sálem..

5. Kók kostyumın búrkengen,

Kelinlerine súykengen,

Omar atlı qaynaǵańa

Iyilip ber jup sálem [5.]

Bundaǵı 1-mısalıda jámiyettegi birewdiń esabınan bayıǵan hámeldar bolıp islewshi bugalter xalıq aldında áshkaralanadı. Oǵan satiranıń ushı qaratılıp túyrelgenin kórsek, 2-3-4-5-mısalarda wayımsız, sıqmar, sumlıqlı jáne de tınısh júrmey birewlerdiń hayalına súykeletin uyatsız adamgershiligi pás adam obrazın túyreydi. Turmısta bunday jaramsız adamlar bar ekeni anıq. Bunday satiyralardıń mánisi xalıqtı onday unamsız háreketlerden awlaq bolıwǵa shaqırǵan, dep qarasaq boladı. Bet asharlarda yumorlıq súwretlewde adamlardıń qásiyetleri ústinen kúliw basım beriledi. Mısalı:

Arıq qoyday tırısqan,

Aq iyti bar qabaǵan,

Kóringen menen julısqan.

Qatının kúnde sabáǵan

Kobey qurdasiña

Iyilip ber bir salem. Quwat degen qurdasiña ber, bir sálem [5.] – kórip turǵanıımızday bul mısálılar tınlawshıǵa kúlki tuwǵızadı. Orınlı kúliw, usı ótkir kúlki arqalı adamlarda bolǵan geypara nadurıs minez-qılıqtı ańlawǵa, olardı múmkin bolǵanınsha saplastiriwǵa járdemlesiw yumorlıq qatarlardıń wazıypası bolıp eaplanadı. Solay etip, betasharlarda didaktika-aqıl násiyatlardı qollanıw kelindi ádep-ikramlıqqa, adamgershilikke tárbiyalawda áhmiyetli bolǵan. Al, yumor-satiranı aralastırıp aytıw betashardıń xalıqqa qızıqlı, tásirli bolıwına xızmetin atqaradı, – dep esaplaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Ахметов С. Әдебиеттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис, 1972. – Б. 47.
2. Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977-жыл. – Б. 151.
3. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлер. – Нөкис. 1990. – Б. 320.
4. Мақсетов Қ, Тәжимуратов Ә, Қарақалпақ фольклоры, Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.
5. Пахратдинов Ю. Адам, Жәмийет, Сатира. Нөкис, 1991. – Б. 24-25.
6. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар руўхый байлығымыз. Нөкис, 2009. Б. 10.
7. QR Nókis rayonı turǵını, Atabaev Quwattan jazıp alındı. Jası. – 43 te.
8. QR Kegeyli rayonı, Saparova Jumagúl den jazıp alındı. Jası – 78 de.

ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИ ЖАНРЛАРИНИНГ 2002-2012 ЙИЛЛАРДАГИ РИВОЖЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ ТАВСИФИ

Тлеуниязова Г.Б.

*ЎзРФАҚҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот
институтини, Нукус шаҳри*

2002-2012 йиллардаги қорақалпоқ шеърятининг изланиш ва янгиланиш сифатига эга бўлган босқичида шоирлар томонидан бевосита асарнинг ўзагини излаш, шеърлардаги субъективлик ортди. Лирик-фалсафий йўналиш кенгайди. Модернистик тафаккур хусусияти кучайди. Метафорик, рамзий, кинояли тил кенг қўлланилди. Бу даврдаги поэзия жанрларидаги янгиланишлар жанрнинг мазмунида ва шаклида, ижодкор услубида ўзгаришлар билан кўзга ташланди. Икки қаторли, уч қаторли, тўрт қаторли шеърлар (мураббалар), иккиликлар, хоккулар, тўртликлар, рубойлар,

ғазаллар, фардлар, эркин шеърлар, поэмалар ва ҳ.к. жанрлар ички ва ташқи ўзгаришлари билан қўлланилди.

Жанрларнинг ички ўзгаришлари тенденциясига эътибор берсак, 2002-2012 йиллар оралиғидаги қорақалпоқ шеърляти миллий адабиётнинг ривожланишида муҳим давр сифатида қаралади. Бу вақт оралиғида поэзиянинг мазмун структурасида анъана ва янгилик синтези кузатилади. Бу ўз навбатида адабий жараённинг мураккаб ривожланишини кўрсатади. Анъанавий фольклор намуналарининг замонавий бадиий услублар билан уйғунлашуви миллий шеърлятнинг ўзига хослигини сақлаш ва янгилаш вазифасини бажарди. Бу даврдаги асарларда тарихий-маданий контекстнинг аҳамияти ортиб, миллий онг ва ватанпарварлик мавзулари шеърлятнинг ғоявий асосини шакллантирди. Қорақалпоқ халқининг тарихий тақдири ва миллий қаҳрамонларининг образлари асарлардаги бош мотивларга айланди (И.Юсупов “Ватан тупроғи”, Б.Генжемуратов “Моде хон сўзи ёки Чин ипағидаги битик”, “Қор-Оқ-Алп-Оқ” ва ҳақозо поэмалар ва шеърлар). Бу тенденция ижтимоий-психологик ва тарихий-маданий хусусиятларни ўз ичига олган миллий поэтик тафаккурнинг шаклланишига таъсир кўрсатди.

Шунингдек, экологик ва ижтимоий муаммоларнинг кучайиб бориши қорақалпоқ шеърлятининг мазмунини кенгайтди. Жамиятдаги адолатга, инсонпарварликка, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга бўлган эътибор шеърлятнинг ижтимоий масъулият вазифасини кучайтирди. Бу борада асарларда умуминсоний ғоялар ва ахлоқий мезонларни янгича талқин қилиш орқали замонавий муаммоларни бадиий тилда етказишга интилиш кузатилди.

Модернистик ва постмодернистик тенденциялар ҳам қорақалпоқ шеърлятининг шаклий ва мазмуний янгиланишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлди. Б.Генжемуратов ва С.Ибрагимов, П.Мирзабоева ва б. асарларида бу тенденциялар лирик субъект ва поэтик макон орқали ёрқин акс эттирилди. Улар лирик қаҳрамоннинг психологик ҳолатини, экзистенциал безовталигини, ижтимоий ва маданий чегараларни қайта яратиш кераклигини акс эттирди. Бундай поэзияда символизм, ирония, аллюзия каби постмодернизм усуллари кенг қўлланилди ва улар шеър матнининг кўп қатламли маъно (мазмун) га эга бўлишини таъминлади. Шу билан бирга, поэтик тилнинг таркиби ва стилистикаси мураккаблашиб, бадиий тасвирнинг маъно тизими кенгайди. Метафорик тузилмаларнинг, ўзига хосликларнинг, интертекстуал ҳаволаларнинг қўлланилиши поэзиянинг ғоявий-эмоционал таъсирини кучайтирди. Бу жараён қорақалпоқ шеърлятини илмий тадқиқ этишга янги истиқболлар очиб, унинг миллий ва жаҳон адабиёти контекстидаги ўрнини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Қорақалпоқ шеърляти – миллий тарихий онгни қайта уйғотиш билан бирга, шеърлятнинг шаклий ва мазмуний янгиланишининг ифодаси бўлди. Бу даврда адабиёт ўз анъанасини сақлаган ҳолда, ҳозирги замоннинг мураккаб ижтимоий-маданий муаммоларини чуқур ва мураккаб тарзда кўтариш имкониятига эга бўлди.

2002–2012 йиллар оралиғидаги қорақалпоқ шеърлятидаги жанрларнинг шаклий қурилишида ҳам динамик ўзгариш яққол кўринади. Бу давр жанрли

экспериментлар ва шаклий изланишларнинг фаоллиги билан ажралиб турди. Ҳар бир даврга хос бўлган етакчи жанрлар ёки шакллар бўлади. Бу даврда етакчи шеър шакли сифатида тўрт қаторли шаклда фикрни етказиб бериш анъанаси сақланди. Ғазал, рубоий, тўртлик, олтилик, икки, уч, тўрт қаторли шеърлар ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда янада янги жанрий шакллар билан бойиди. Бу жараён адабиётдаги тарихий изчилликни сақлаган ҳолда янги бадиий изланишларга йўл очди.

Ғарб адабиёти ва жаҳон шеъриятидаги насрий шеър шакллариининг, эркин шеър намуналарининг қўлланилиши шеъриятнинг жанр чегарасини кенгайтириб, жанр синкретизмига имконият берди. Эркин шеърнинг, яъни, верлибрнинг тўлиқ жорий этилиши асарлардаги ритм, ритмик эркинликни ўзгартирди.

Шоирлар анъанавий жанрий шаклларга янгича қайта ёндашиш орқали уларнинг ички табиатини бойитишга интилдилар. Масалан, терма ва тўлғов жанрлари халқ эпик ва лирик анъаналарини сақлаган ҳолда, ҳозирги замон ижтимоий ва маънавий муаммоларини чуқур акс эттириш воситасига айланди. Ғазал ва рубоий каби мумтоз жанрлар янги фалсафий ғоялар билан тўлдирилди, бу шеъриятнинг ғоявий ва эстетик аҳамиятини кучайтирди. Айниқса, фард жанри бу даврда алоҳида ривожланиш йўлини бошлади. Т.Жийемуратов ижодида фарднинг шаклий ва мазмуний имкониятлари чуқур очиб берилди. Унинг шеъриятида халқ мақол-маталлари фарднинг бадиий асосини ташкил этувчи янги композицион қурилиш ва услубий усуллар орқали қайта ишланди. Бу жанрда мазмун ва шакл ўртасидаги яхлитлик алоҳида даражада таъминланди.

Яна бир эътибор қаратадиган масала – бу даврда шоирларнинг услубий изланишларининг асосий омилларидан бири сифатида фольклор анъаналари жанрларнинг ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу давр шоирлари учун фольклор фақат сюжет ва тематик материал манбаи эмас, балки лисоний, бадиий ва композицион қурилишнинг асоси сифатида хизмат қилди. Натижада фольклор билан ёзма адабиётнинг синтези стилистик ҳодиса сифатида шаклланди.

Фольклор анъанасининг таъсири аввало тил даражасида кўринди. Шунингдек, фольклор мотивлари ва рамзийликнинг таъсири ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Шоирлар халқ эпослари ва афсоналаридан олинган образлар ва сюжетларни қайта тиклаб, уларни ҳозирги замоннинг ижтимоий, фалсафий ва экзистенциал масалаларига йўналтирдилар. Бу жараён шеъриятдаги қаҳрамон типологиясини бойитиб, миллий мифологиянинг метафоралари орқали шахснинг ички оламини ёритиш имконини берди.

2002-2012 йиллар оралиғидаги қорақалпоқ шеъриятининг композицион қурилишидаги эволюция – бу анъанавий ўлчовли қурилиш билан композицион эркинликка қаратилган бадиий изланишларнинг синтези ҳисобланади. Классик анъанада шоирлар кўпинча бармоқ вазни талабларига асосланиб, қатъий қофия тизимида бўйсунган, маълум бир ритмик тартибда

яратилса, эркин шеър шакли бу вазнга жуда мос келавермаганидан сўнг, икки вазн шакллари уйғунлашиб, янги композицион қурилишда намоён бўлди.

Бу даврда жанрий трансформациялар “достон” жанрида кенг кўзга ташланди. Анъанавий эпик “достон” тушунчаси фақат оғзаки адабиёт ва тарихий-эпик сюжетнинг бир қисми сифатида қаралмай, балки лирик, фалсафий ва драматургик элементларни ўз ичига олган, “поэма” жанрининг хусусиятларини ҳам ўзида мужассам этган мураккаб поэтик тузилмага айлана бошлади. Бу жараён қорақалпоқ адабиётшунослигида жанр назариясини такомиллаштиришни ва анъанавий тушунчаларни замонавий адабий-танқидий нуқтаи назардан қайта таҳлил қилишни талаб этди. Натижада анъанавий достоннинг беқиёс тарихий ва маданий аҳамияти қайта кашф этилиб, у миллий шеъриятнинг янгиланишида муҳим роль ўйнади.

Мустақилликдан кейинги 15 йилликдаги ўзбек шеърияти ҳақидаги мақоласида И.Ғафуровнинг: “Орадаги даврда жуда кўп жозибали шеърый шакллар (чунончи, эпиграммалар, станслар, романслар, альбом шеърлар, сиёсий лирика турлари...) йўқолиб бораётгани, миллий шеърят бу каби (Гейнени – Гейне, Пушкинни – Пушкин қилган) шакллардан фойдаланмаётгани унинг либослари хазиналарини қашшоқлаштириб қўяди. Бу ҳозирги шеърятда жуда билиниб қолмоқда” [2:83], – деган фикри биз сўз этаётган даврдаги қорақалпоқ шеърияти учун ҳам хос ҳолат бўлди. Бу даврда масаллар, балладалар, сонетлар деярли яратилмади. Шунга қарамай, 2002–2012 йиллардаги қорақалпоқ шеърияти миллий адабиётнинг тарихий-маданий ва эстетик ривожланишида янги босқични белгилаб, анъана ва янгиликларнинг ўзаро уйғунлиги орқали шеърый жанрларнинг мазмуни ва шаклини бойитди. Бу давр миллий адабиётнинг мазмунли-эстетик аҳамиятини мустаҳкамлаб, қорақалпоқ шеърияти жанрларини адабий маконда муносиб ўринга кўтарди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Гайлыева У. Ғарезсизлик дэўири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер хэм олардың типологиясы (Өзбек, қарақалпақ, түркмен лирикасы мысалында). – Н.: Билим, 2018. – 216 б.

2. Ғафуров И. Кейинги ўн беш йил ичида. / Мустақиллик даври адабиёти. – Ташкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 82-84.

4. Оразымбетов Қ. Ҳэзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хэм типологиясы (1970-2000-жыллар). Монография. – Н.: Билим, 2004. – 188 б.

5. Пахратдинов Д.И. Юсупов лирикасында төртликлер. – Н.: ҚМУ., 2005. – 30 б.

6. Тлеуниязова Г. Ҳэзирги қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер. – Ташкент: Lesson Press, 2022.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА БАЛЛАДА ЖАНРЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

Палымов П.Н.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Қарақалпақ поэзиясы бүгінгі күнги уллы табысқа дәуір руұхын жырлау, адамзаттың ең прогрессив хәм интернационаллық характерге ийе ой-пикирлерин, тилек хәм әрманларын көркемлик пенен сүүретлеу, адамзатқа руұхый азық бағышлайтуғын ең жақсы эстетикалық идеалларды усыныу арқалы еристи.

Қарақалпақ поэзиясының хәр тәреплеме алға илгерилеп раұажланыуында баллада жанрының да тутқан орны айрықша. Лиро-эпикалық поэзияның бир түри болған баллада жанры қарақалпақ әдебиятында өткен әсирдің 30-жылларының ақырларында көрине баслаған болса да, белгили жанр сыпатында раұажланыуы 50-жылларға туұра келеди.

Баллада – француз тилиндеги «ballet» сөзинен алынып, аяқ-ойын қосығы дегенди билдиреди. Баллада да кишкене сюжет пайдаланылады, соның менен бирге, шайырдың жеке сезимлери, ишки кеширмелери бериледи. Соның ушын да баллада лиро-эпикалық жанрға киреди. Дәслепки балладалар ышқы-мухаббат темасындағы халық қосықлары тийкарында пайда болып, Орта әсирлик Францияда хәм Прованста кең тарқалған. Сонын ала баллада Италияға өтип, Ояныу дәуіриниң тулғалары Дантениң, Петрарканың дәретпесинде поэзия жанры сыпатында қәлиплеседи хәм аяқ-ойын, музыка бөлимлери оннан түсип қалады. Усылайынша баллада синкретикалық қәсийетлеринен айырылып, тек ғана поэзия жанры болып қалады [1:24].

Баллада да адам характери, шайырлардың кеширмелерин беріуи шәрт емес, ал, сол кеширмелерге себепши болған ўақыяларды қысқаша, ықшамлық пенен сүүретлейди. Бунда ең шешиўши ўақыт айрықша динамикалық рәуиште романтикалық пафос пенен баянланады. Сондай-ақ, хәр қандай көркем шығарма сыяқлы баллада да халық турмысына тән болған белгилер, жергиликли колоритлер сүүретленген болыуы керек. Сонлықтан да белгили рус илимпазлары А.Тимофеев, Н.Венгров: «Лиро-эпикалық поэзияның бир түри болған баллада, онша үлкен емес сюжетли қосық болып, шайыр онда тек ғана өзиниң сезим хәм ойларын берип қоймастан, соның менен бирге, тәсирлениўине себепши болған нарселерди де сүүретлейди» [2:20] деп баллада ҳаққында өзлериниң пикирин билдирди.

Балладаның лиро-эпикалық поэзияның басқа түрлеринен жанрлық өзгешелиги усындай. Ол көлеми жағынан да хәм сүүретлеу усылы жағынан да басқа жанрлардан үлкен айырмашылыққа ийе.

XX әсирдің 50-жыллары қарақалпақ поэзиясында мазмуны хәм формасы жағынан балладаның талабына толық жуўап беретуғын шығармалар пайда бола баслады. Әсиресе, А.Бегимов, Н.Жапақов, Х.Сейтов,

Т.Жумамуратов, Б.Кайыпназаров, И.Юсуповлар балладалары менен баспасөзде жийи-жийи көринип турды. Ал, буннан соңғы дәуірлерде балладалардың авторлары көбейе баслады. Тәжирийбели шайырлар менен қатар жас шайырлар да бул жанрда шығармалар жаза баслады. Ұақыт өтиуі менен бирге балладаға да өзгерістер кирди, жаңалықтар қосылып, хәр тәрәплеме жетилисип барды.

Қарақалпақ балладалары мазмуны бойынша хәр қыйлы. Олардың биринде өткен әсирдің 30-жылларына дейинги мийнеткеш қарақалпақ халқының басынан кеширген қыйыншылықтар сүүретленсе, екіншисинде мухаббат теңсизликлери, ал, және биреуинде екінши дүнья жүзлик урыс дәуиринде фашизмге қарсы гүресте жаўынгерлеримиздин көрсеткен қаҳарманлығы, сондай-ақ, айырым балладаларда халқымыздың арасынан шыққан талантлы инсанлардың ерискен табыслары шеберлик пенен сүүретленеди.

Қарақалпақ балладаларының дәслепкилеринен есапланған,авторы көрнекли шайыр хәм жәмийетлик искер Наўрыз Жапақов болған «Қос терек ҳаққында баллада»да заман теңсизлиги хәм оннан жәбир көрген, ақырында мақсетине - өзлериниң мухаббатына ерисе алмай, өлип кеткен еки жастың аянышлы тәғдири сүүретленеди.

Жапырақ жайып қос терек,
Көкөзектиң бойында,
Көзди тартып турыпты,
Жаздың гөззал айында...
Есерсоқ бай баласын,
Қыз жүреги сүймеди,
Зорласа да қаншелли
Алдында бас иймеди... [3:209].

Суў бойында қыз бенен ушырасып, сөйлесип отырған Бекжанның басына бай баласы Нарым балта урады, Бекжан жан тапсырады. Гүлжан батырлық пенен Бекжанның пышағын алып, шашына асылған Нарымның ишине пышақ, басына балта менен урып өлтиреді. Буны еситкен Нурлыбай (Нарымның әкеси) қызды өлтирип, суўға ылақтырып жибереди.

Аўыл адамлары, ата-анасы заман теңсизлигинен жәбир шеккен, өз мақсетлерине ерисе алмай қыршын кеткен еки жастың қайтыс болған жерине қос нал отырғызады. Ол қос терек болып бой жазып өсип, үлкен нәрўанға айланады.

... Жүз жылдан да көбирек,
Жасаған шығар бул терек,
Тарийхын көплер билмейди,
Егилген мүмкин ертерек [3:209].

Қос терек символлық образ. Шайыр усы қос теректи сүүретлеў арқалы баллада қаҳарманлары Бекжан хәм Гүлжанның образларын дөреткен. Баллада да турмыстан алынған қаҳарманлық эпизод көркемлик пенен сүүретленеди. Шайыр бул шығармасында аўыл адамларының ықласын,

руұхый дүньясы менен руұхый кеширмелерин, олардың психологиялық жағдайын, ўақыяның ишки мазмунын шебер ашып берген. Соның менен бирге, өтмиштеги болып өткен тарийхый ўақыя онын гүўасы болған ғаррының тилинен баянланады. Бул шығарманың және де исенимлилигин арттырады.

Балладаның тийкарында драмалық конфликт хәм ҳақыйқый тарийхый жағдайдағы драматизм жатады. Сонлықтан, усындай жағдайларда шайыр өзиниң сезимине тәсир етиўши нәрседен пайдаланып баллада жазыўға себепши болады. Өйткени, балладаларда драмалық конфликт хәм драматизм басым болып келеди.

Қарақалпақ поэзиясында салмақлы орны бар шайырлардың бири Хожабек Сейтов өзи заманлас шайырларға салыстырғанда балладаны көбирек жазды. Қәлеми ысылған, шеберлиги жетилискен шайырдың балладаларында жигирмаланшы әсирдин

1920–1930-жылларындағы қарақалпақ халқының аўыр турмысы, әсиресе, ҳаял-қызлар теңсизлиги, олардың ҳуқықларының аяқ астына басылыўы, ойлаған мақсетине жете алмай, үстем класс ўәкиллери тәрәпинен зулымлықтың ең асқан шегин басларынан кешириўи, адамзаттың дүньядағы ең бир қымбат руұхый байлығы болған теңлик, еркинлик турмыстың жетиспеўи («Жетим қыз ҳаққында баллада»), елимиздин тынышлығын сақлаў, оны беккемлеў ушын қаҳарманлық көрсетип, мәртлик пенен қаза тапқан жауынгерлердин образы («Естелик балладасы»), екинши жер жүзилик урыс жылларында фашизмге қарсы баҳадыр жигитлеримиздин қаҳарманлық гүреси хәм интернационаллық дослығы («Жаўынгер достым ҳаққында баллада»), Америкадағы расалық айырыўлар («Негр баласы ҳаққында баллада») шеберлик пенен сүүретленеди.

Х.Сейтовтың «Жетим қыз ҳаққында баллада»сында шығарманың қаҳарманы Нуржамалдың өмириндеги драмалық конфликт өзек етип алынған. Баллада да өзиниң гөззаллығы менен хәммениң нәзерин өзине тартқан Нуржамалдың аянышлы турмысы сүүретленеди. Қыз ержетеди. Онда муҳаббат ушқыны пайда болып, жүрегине жыллылық береді. Ол байдың шопаны Мурат деген жигитти сүйеди. Мурат та Нуржамалды жақсы көреді.

Күнине бир ўақ көрмесе,
Сағынады жас жүреклер,
Паналап тунде келгенде,
Сыр алды талай тереклер.

Лекин, бай баласы Мырзабек булардың муҳаббатына тыйым салып, Нуржамалды зорлық пенен өзине қаратыўға хәрекет етеди. Солай етип, олардын арасындағы драмалық конфликт шийеленисип, кем-кемнен драматизмге айланады. Байдың баласы қанша қорқытып, азап бериўге урынса да Нуржамалды алған бағытынан қайтара алмайды, Муратқа болған сүйиспеншилигин сөндире алмайды, керисинше, оны гүреске мәжбүрлейди. Бай баласы Мырзабек қанжарын қыздың мойнына қадап турса да, ол ҳеш қорықпастан, мәртлерше қарсы турып, өз муҳаббатына садық болады.

– Көнбеймен, – деди Нуржамал,
Жулсаң да қара шашымды,
Өлтирсең де пышақлап,
Иймеймен саған басымды.

Шайыр усындай поэтикалық қатарлар менен Нуржамалдың мәртлигин, хеш нәрседен қорықпайтуғын батырлық хәрекетін ашып береді. Қыз қандай қыйын жағдайға дус келсе де, оны мәртлік пенен жеңіп шығады. Соның ушын Нуржамал образы шығармада ең жетилискен, драматизмге толы образ болып табылады.

Қарақалпақ әдебиятында белгили орын ийелеген, биринши қарақалпақ романының авторы Асан Бегимовтын «Суў ҳаққында баллада»сы үлкен әхмийетке ийе. Егер балладаға фантастикалық сўўретлеў де, ертеклик сўўретлеў де, романтикалық сўўретлеў де тән десек, оны усы баллададан табыўға болады.

Шығармада жаўдан қашып баратырып, Қарақумға тап болған ерли-зайыплының аянышлы тәғдири сўўретленген. Олар бирде жаўдан қутылса, екінши тилсиз жаўға дуўшар болады. Бул – Қарақум. Ерли-зайыплыны көргенде ертектегидей Қарақум тилге киреди:

– Қанатларын кўйдиргенмен қуслардың,
Жандырғанман туяқларын атлардың...

Усындай қатарларды оқығанда ушы қыйыры жоқ ысқырған қумда адасып жүрген еки адамның тәғдирина оқыўшы сөзсиз қыйналады. Ыақыяларда көркемлеп баянлаўда, әсиресе, лирикалық шегинис жасаған жерлеринде шайыр сўўретлеўдің романтикалық усылынан пайдаланады. Бул авторға ўақыяны хәдден тыс бөрттирип, гиперболалық усылда баянлаўға мүмкиншилик береді. А.Бегимов баллада да ертеклик, романтикалық сўўретлеў усылы менен шекленип қалмайды. Соның менен бирге, ол ўақыяны баянлаўда реалистлик сўўретлеў усылынан да шебер пайдаланады. Әсиресе, Қарақумның тәбиятын, оның жазғы көринислерин сўўретлеўи усыны көрсетеди:

Төбеден күн, жерде қумлар ғыжлайды,
Нөсер болып гейде қумлар борады.

Шығарма қаҳарманлары қандай қыйыншылықларға ушырасса да пессимизмге берилмей, өмир ушын гүреседи хәм бул жолда жеңиске ериседи. Баллада усы тәрәпи менен қызықлы хәм шайырдың табысы да усында көринеди.

Қарақалпақстан халық шайыры Байнияз Қайыпназаров әдебиятымызға ертеден араласқан талантлы лирик шайыр. Оның дөрәтпелеринде лирика айрықша орын тутады. Б.Қайыпназаров өмирдің хәр қыйлы тараўларынан шығармалар дөрәтти, әсиресе, шайырдың тәбият фонында сўўретлеген қосықлары оқыўшылардың кеўлинен жай алды. Оның тәбиятты сўўретлеў арқалы дўнъяның сулыўлығын көркемлеп көрсететуғын шығармаларын, әсиресе, гүлди символлық образ етип сўўретлеген қосықларын халқымыз жүдә жақсы биледи.

Б.Қайыпназаров бир неше сюжетли балладалар – «Көк емен», «Қызыл байрақ», «Еки солдат», «Көк емен хәм Зоя ҳаққында баллада»лар жазды. Шайырдың балладаларының ишинде «Көк емен» балладасы айрықша орын тутады. Бул шығарма қысқа сюжетли, мәнили жазылған. Көк емен символлық образ. Шайыр көк емен образында екинши жер жүзилик урыс дәўириндеги адамлардың қахарманлығын жанлы, жүдә тәсирли хәм сулыў сүүретлейди.

Шайыр усы ўақыяны «Көк емен хәм Зоя ҳаққында баллада»сында еле де кеңейтип сүүретлейди. Шайырдың өзи сол урысты басынан кеширген, урыс жылларының аўыр сынақларынан өткен. Сонлықтан, ол бул дәўирдеги өзиниң жаўынгер жолдасларының қахарманлық ҳәрекетлерин умытыўы мүмкин емес. Мине, бул оның ойынан шықпай, бәрха қозғаў салып жүрген сезимлер еди. Ол сезимлер усы балладаға тийкар болды. Сонлықтан да, бул баллада шебер жазылған. Әсиресе, шайыр эпитет, теңеў, метафоралардан жақсы пайдаланып, оқыўшының көз алдына сол дәўир шынлығын, жаўынгерлердиң қахарманлықларын жанлы тәризде сүүретлейди.

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Тилеўберген Жумамуратов бир неше дүркин кунлы шығармалар жазған болса, олардың ишинде бир қанша балладалар да бар. Шайырдың «Ушырасыў» балладасында екинши жер жүзилик урыс ўақтында болған бир ўақыяны баянлайды. Қарақалпақстанлы жигит урыста жарадар болады. Оған украиналы санитарка қыз жәрдем береді. Қыз қардай борап турған оқтың арасынан жигитти алып шығып, оның өмирин сақлап қалады.

Урыс дәўирдеги адамлардың өлим менен өмир арасындағы гүреслерде де бир-бирине мийирманлығы, ғамқорлығы, жәрдеми, олардың беккем дослығы шайыр тәрәпинен шебер сүүретленеди. Жигиттиң қызға болған қанаатланыўшылық сезимлери, ишки туйғылары мына қатарларда сулыў бериледи.

Ишинен мени жайпаған оқтың,
Батырлық пенен қутқарып шықтың,
Ендиги өмирим, миннетдар саған,
Ўатанның қызы, өшпесин бахтың.

Қыздың қахарманлық ҳәрекеті баллада да усылай шешиледі. Урыстан кейин де олар пәраўан мийнетке белсене қатнасады. Ўатанымыздың гүллеп раўажланыўына үлес қосады.

И.Юсуповтың ҳәр бир қосығы, ҳәр бир поэмасы дәўир сынағынан өткен, халқымыздың сүйип оқыйтуғын шығармалары. Ол қарақалпақ поэзиясын ең жоқары шыңға алып шығып, өз шығармалары арқалы қарақалпақ халқын дүньяға танытқан атақлы шайыр.

Биз бул жумысымызда қарақалпақ поэзиясында баллада жанрының раўажланыўы ҳаққында сөз етип атырғанлықтан И.Юсуповтың «Булак ҳаққында баллада»сына тоқтағанды мақул көрдик.

Шайырдың бул балладасы қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыушылардың бири, қарақалпақ поэзиясының рауажланыуында белгили орын тутқан шайыр Аяпберген Муўсаевқа арналған.

А.Муўсаев өткен әсирдің 20-жылларына шекем-ақ озық ойлы, талантлы, жетилискен шайыр болған. Көп ғана қунлы шығармалар дөреткен.Бирақ, ол ўақыттағы үстем класс деп аталатуғын дүзимниң ўәкиллери гедей, жарлы шаңарақтан шыққан шайырға өзиниң талантын танытыўға мүмкиншилик бермеди. Ол өзи максет еткен бахытқа тек өзиниң саўатлылығы, тәкаббырлығы, келешекке, жаңа заманға болған исениминиң нәтийжесинде ғана ериседи. Оның дөретиўшилик таланты унамлы баҳасын алды.

И.Юсуповтың «Булақ ҳаққында баллада»сында шайыр жасаған орталық үлкен шеберлик пенен өз сыпатын табады. Әсиресе, пейзажлық сүўретлеўлерин айрықша атап өтиў орынлы. Ол шайырдың кеўил туйғыларын, оның дөретиўшилигиниң психологиясын ашыўға жәрдем береди. Шайыр символлық образдан шебер пайдаланады.

Соны да атап өтиўимиз тийис: фольклорлық шығармалардан нәр алып тәрбияланған оқыўшыларға бундай поэтикалық образлар жақын ҳәм түсиникли. Буны И.Юсуповтың поэтикалық тапқырлығы деп атасак максетке муўапық болады.

... Бахыт сазендеси, елдің шешени,
Сол гүмис булаққа мегзеттим сени.
Сен бир булақ өзин туншығып жатқан,
Қайғының таслары көксиңе батқан,
Қопарып үстиңнен гәўмис жартасты,
Еркинлик заманы көзинди ашты [4:55].

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ балладасының белгили жанр сыпатында рауажланыуы ХХ әсирдің 50-жылларына туўра келип, буннан соң сол жылларда халқымызға таныла баслаған тәжирийбели шайырлар тәрепинен бул жанрда шығармалар жазылып, өзгерислер киргизилип, жаңалықлар ендирилип, ҳәр тәреплеме жетилисип, рауажланып барғанын көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, Билим, 1994. – Б.24.
2. А.Тимофеев. Н.Венгров. Краткий словарь и литературоведческих терминов. – М.: Учпедгиз, 1963. – С.20.
3. Жапақов Н. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1978. – Б.209.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. - Б.55.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОРТРЕТЛИК ОЧЕРКЛЕР (2002–2006-жыллар)

Бекбергенова А.У.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Очерк дөретиушіден ҳақыйқый шеберликти талап ететуғын, курамалы талапшаң, жауынгер жанр есапланады. Себеби, бул жанрда қәлем тербеткен жазыушы факт пенен бирге, көркемлеу куралларында өз орнында дурыс пайдалана билиуи керек. Қарақалпақ прозасында кейинги дәуирлери көркем публицистиканы байытып, рауажландырып киятырған авторға көркем фантазия менен әдебий шеберликти қолланыуға мүмкиншилик жаратып беретуғын очерктің бир қанша түрлери солардан биографик, хужжетли, портретлик, жол сапарнама, суд, илимий, проблемалық очерклер газета хәм журналларда өз көринисин тауып киятыр. Мысалы, портретлик очеркти алатуғын болсақ, публицистикалық жанр болып адамның жеке тулғасын ашыуға арналып, оның тийкаргы мақсети бир адам ҳаққында әпиуайы айтып қоймастан, оның жеке характерин, өмир философиясын түсиникли етип ашып бериу керек болады. Портретлик очерктің көркем шығармадан айырмашылығы қахарманның образы ҳақыйқый шынлықтан алынады. Автор ойлап тауып емес, ал, бақлап, талқылап, қахарманның ишки дүнясы, идеясы, ҳәрекетлери хәм тутқан орны менен оқыушыны таныстыруу арқалы характерин түсиндириуға ҳәрекет етеди.

Усындай портретлик очерктің бири қарақалпақ публицистикасында М.Жийемуратовтың қәлемине тийисли болып, ол «Саз недур ол илахий сазадур» деген атама менен жарық көрди. Автор бул очеркте бақсы, композитор, дуўтар устасы Сәлменбай Садыковтың композиторлық кәсипти ийелеп, намаларды айлап, жыллап жазып халық колоритине суўғарылған миллий намаларды дөретип, басып өткен машақатлы жоллары ҳаққында сөз етеди. Бул жолда оның сабырлы, саўатлы, өз кәсибинің маманы екенин, усы мийнет сүйгишлиги нәтийжеси тийкарында ол «Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист» атағын алғанлығын хәм усы кәсипке қызығыуында әкеси Садықтың да оған кишкене ўақтында дуўтар соқтырып берип қызықтырғанын хәм де үлеси бар екенин айтып өтеди. Жазыушы қахарманның реал турмысындағы ўақыяны, кәсипти шын жүреги менен сүйгенин, радио еситтириуға дәстанларымызды алтын фондқа түсириўде, белгили қосықлардың намаларын жазыўдағы жемисли мийнетлери менен оқыушыларды таныстырады. Усы тийкарда оның портретин сызып береді.

Ж.Абдимуратовтың қәлемине тийисли «Аманат» деген очеркинде устаз, оқытыушы Айтжан Есемуратов ҳаққында сөз етеди. Бул инсанның басқаларға деген сыйласығын, миймандослығын, кишипейил, ағла пазыйлетлигин жоқары баҳалайды. Ол жасы кишилерге, әсиресе, шәкиртлерине жәрдем қолын созып, аўылдан барған муғаллимлерди қоллап, хәттеки, ўйинен де жай берип қарасатуғын кең пейил инсан екенлигин айтып

өтеди. Сондай-ақ, автор оның портретин былай баянлайды: «Айтжан аға келискен тулғалы, батыр денели, ашық минезли, терең ойлы, халқы ушын қайғыратуғын таза жүрек, журтқа пайдалы деп түйілген жумысын ақырына жеткізбей тынбайтуғын, билим шырағын қолына ерте услап, журттың жүрер жолын, жақтыртқанлардың бири,оғада жомарт инсан еди» (85-бет). Усы қатарларында жазыўшы портретлик очеркке тән қаҳарманда синдирилген минез қулқы, сын сымбаты, ишки дүнясы хәм инсанийлық пазыйлети менен таныстырады. Сондай-ақ, жоқарыда айтып өткенимиздей, очеркке тән өзиниң хәм қаҳарманның өмиринде болған ўақыяны реал ҳалында сөз етеди. Және де оқыўшыға түсиникли болыўы ушын көркем бояў менен сүүретлейди. Оның кең пейиллиги сонда, оның үйи қонақсыз болмайтуғынын, хәттеки, Сурхандәрья, Қашқадәрья, Самарқанд, Ферғана жақлардан да келип, он-онбес күнлеп қонып кететуғынын, хәмме ўақыт студентлерге үйинен орын табылатуғынын хәм өзи де кишипейил болып, жасы кишилер менен де әңгимелесип отыратуғын айтып өтеди. Сондай-ақ, Айтжан Есемуратовтың Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ә.Шамуратов, Г.Убайдуллаев, Ж.Орынбаевлардың алып барған ийгиликли ислеринде баҳалап жасларға үлги етип отыратуғынын хәм көбинесе К.Бердимуратов пенен бирге жаслар турмысы, тәлим тәрбия, мектептеги оқытыў, тарийх пәнин жетик үйретиў хәм жаслардың келешеги ҳаққындағы пикирлери дыққатқа ылайық екенин дурыс нәзерде тутады. Автор очерк соңында арадан 40 жыл ўақыт өткенлигин усындай ағла пазыйлетли инсанларды оқыўшыға таныстырып, олардың елимиз раўажланыўындағы арзыў-әрманларын келешек жаслар даўам етиўде әҳмийетли екенин айтып, оларды усындай кеўили таза, хәрекетшен, кең пейилли, мийнеткеш, саўатлы болыўға шақырады.

Ж.Бегимовтың «Исми эпсанаға айналған инсан» атамадағы ҳужжетли очерки:

« – Бул ким?

– Яки Дон Кихот па, яки Сейдан ба?

Яки Фархад па екен-таўды қопарған,

Жуўап тапқандайман усы сораўға,

Аты ҳаўазасы елде жаңғырған,

Ол Алланияз еди – Қаҳарман... – деген қосық қатарлары менен басланады. Автор бул очеркте өзиниң саўаплы ислери ушын Өзбекстан Қаҳарманы Алланияз Өтениязов ҳаққында сөз етеди. Бул ҳужжетли очерк «Қуўанышлы хабар», «Ибратлы ислер», «Алланияздың студентлик жыллары», «Әке нәсияты», «Қаҳарманның бағлары кәд көтерди» деген бөлимлерге бөлінген. Жазыўшы очерктиң «Қуўанышлы хабар» бөлиминде жазыўшы өз қаҳарманы ҳаққында оның турмысында оның ийгиликли саўаплы ислерине берилген мәртебеси «Өзбекстан Қаҳарманы» атағының берилиўиниң себеби менен таныстырады. Сондай-ақ, өз қаҳарманын усы қуўанышлы хабардан, яғный атақ алғаннан кейин де сол адамгершилигинде қалғанлығын, оның сол баяғы мийнетсүйгишлигин, инсанийлық

пазыйлетлерин көзи менен көргенин жоқары бағалайды. Мысалы, бул бағалаулар мына қатарларда айқын көринисин табады: «Түстен кейин Алланиязды ізлеп хеш жерден таба алмадым. Кейин билсем ол меншигиндеги маллар ушын аўылына жақын жердеги изейкештен пишен орыўға кеткен екен. Мине, оның қандай инсан екенлиги усыннан-ақ көринип тур. Болмаса, Алланияздың орнында басқа биреў Өзбекстан Қахарманы атағын алғанда, атақтың пуўы менен-ақ колхоз баслықларына «өтиниш» етиўди мақул тапқан болар ма еди, ким билипти?!...Биреўлер хәмел зәңгисине көтерилсе ямаса атақ абыройға ериссе, бирден өзгерип сала береді. Ал, Алланияз Өтениязовтың минез-құлқында хешқандай өзгерис байқалмады»(73-74 бетлер). «Ибратлы ислер» бөлиминде қахарманның урыста әмеңгеринен айрылған, ғамқорлық ететуғын ағайин-туўысқанлары болмаған жалғыз баслы қарияларға, майыптарға өзиниң күши менен бийпул баспана салып бергенлиги, сондай-ақ, еки орта мектеп, еки медпункт, еки бала бақша жайларын да аты әпсанаға айланған Алланияздың күш-қуўаты, тынымсыз мийнети нәтийжесинде биняд болғанлығы айтылады. Сондай-ақ, қахарманның буның менен шекленип қалмастан 1963-1970-жыллары 50 гектар егислик жер алып, мәкке жетистирип рекорд көрсеткиш деп тән алынып, жер жүзи «селекционер» деген атақ алғанлығын, 1970-75-жыллары еки гектар жер майданында помидор егип оны бес есеге көбейтип зыят өним жетистиргенин, оның менен қалып қоймай 30 гектар жерге бағ жаратқанын атап өтеди.

«Алланияздың студентлик жыллары» деген бөлиминде Алланияздың студент ўақтынан баслап мийнетсүйгишлиги пахта мапазында пахта тергишлиги нәтийжесинде жарыста жеңимпаз болып, пахтаны бир күнде 320 кг, күнниң суўығынада шыдамлы ол гөректи 2000 кг ға шекем терип «комбайн» деген атақ алғанлығы айтылады.

«Әке нәсияты» бөлиминде урыста қаза тапқан әкесиниң «Балам туўған анаңды қәдирле, ел-халыққа ҳадалый хызмет ет, қолыңнан келгенше кәмбағалларға, майыптарға жәрдем ет, оқы» деген нәсият хаты да Алланияз қахарманға алдағы ўақытларда түртки хәм хат пенен қәлем болғанлығы хәм қахарманның жемисли мийнетлери ушын үш хұжжетли кинофильм шығарылғаны, «Правда» газетасында «Адамгершиликтиң келбети» атлы мақаласы жазылғаны сүўретленсе, «Қахарманның бағлары қәд көтерди» бөлиминде жазыўшы қахарманның өзиниң аўылынан ғәрезсизликтиң дәслепки күнлеринен баслап-ақ, 15 гектар жерге Нөкис районы хәкимиятының қарары менен «Сақаўат» атлы дийқан фермер хожалығын шөлкемлестирип, бул жерге алма, ерик, шабдал, қәрели нәллерин егип мийнет еткени, нәллер өспей қалса өзиниң қалтасынан ақша шығарып, нәл алып отырғызып және қәддин тиклеткени ҳаққында айтылады. Сондай-ақ, бул бөлимде Алланияздың хеш қашан мийнеттен қашпайтуғыны, мәселен, елбасшылары тәрәпинен жәмийетлик тапсырмаларға хәмме ўақыт тайын туратуғыны, және ислеген мийнет ҳақысына балалары урыста қаза тапқан хожалықларға сақаўатлы хызметлер көрсеткенлигин айтып өтиў менен бирге,

очеркти автор мына тәсирли қатарлар менен жуўмақлайды. «Усы жоқарыда айтылған үш эпизодта бүгинлиги исми әпсанаға айналған Қахарманымыздың өмир жолындағы хәдийселер сырттан қарағанда әпиұайы болып көрингени менен, өтмиштеги дәстан қахарманларына оғыры уқсап кететуғынлығын тән алыұымыз керек».

Автор бул инсанның басқа адамларда онша ушыраса бермейтуғын өзине тән өзгешеликке ийе ағла пазыйлетин, мийнетсүйгишлигин, адамгершилигин хұжжетли очерк тийкарында сыпатлай отырып, оның портретин сызып бергенлиги айқын көзге тасланатуғынын айтып өтиұимиз орынлы. Себеби, қахарманның мийнетсүйгишлигине қосымша оның хешкимде қайталанбас менменликке берилмейтуғын минез-қулқын жазыұшы анық фактлерге сүйенип портретлик очеркке тән усылда толық ашып бере алған.

Сондай-ақ, усы очерклер менен бир қатарда А.Алиевтиң «Сынықшы», Н.Төрешованың «Сөз өнериниң пидайысы», Б.Сейтаевтың «Хирургтиң бахты» портретлик очерклери де өз сәўлелениұин тапқан.

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда қахарманлардың жеке өмири олардың жемисли мийнетлери хәққындағы дөретиұши жаратқан очерклерде олардың портрети анық ашылғаны нәзерде тутылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жийемуратов М. Саз недур ол илахий сазадур // Әмиұдәрья, 2002-жыл, № 5, - Б. 73-82.
2. Абдимуратов Ж. Аманат // Әмиұдәрья, 2003-жыл № 1, 84-87-б.
3. Бегимов Ж. Исми әпсанаға айналған инсан // Әмиұдәрья, 2005-жыл, № 5-6, - Б.73-82.
4. Алиев А. Сынықшы // Әмиұдәрья, 2005-жыл, № 2, -Б. 82-86.
5. Төрешова Н. Сөз өнериниң пидайысы // Әмиұдәрья, 2005-жыл, № 5-6, -Б. 67-73.
6. Сейтаев Б. Хирургтиң бахты // Әмиұдәрья, 2006-жыл, № 5-6, -Б. 73-77.

QARAQALPAQ TILINDE TERMIN JASAWDİŇ TIYKARĞI ÖZGESHELIKLERI

Rzamuratova Z.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında termin sózlerdiń payda bolıwında belgili bir kásip tiykarǵı orındı iyelegen. Ázelden biziń ata-babalarımız belgili bir kásip penen shuǵıllanıp kelgen (Diyqanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, ónermentshilik hám t.b.). Sol kásipke tiykarlanıp, termin sózlerdi keltirip shıǵarǵan. Kásiplik leksikaǵa baylanıslı sózlerdi úyreniw rus til biliminde ádewir erte baslangan.

XVIII ásirдің ortalarından baslap-aq, turmıstıń hár qıylı tarawlarına baylanıslı kásiplik terminler jıynala baslaǵan.

Til biliminde terminler hám olardıń hár qıylı ózgesheliklerin úyreniw máselesi kóp jıllardan berli ilimpazlardıń dıqqat orayında. Olardıń qalıplesip, rawajlanıwı hám termin jasawdıń ózgeshelikleri til bilimi ushın áhmiyetli maǵlıwmatlardı ózinde sáwlelendiredi. Óytkeni, janlı proceste qansha taraw kásip, baǵdar bolsa, olardıń hárbiriniń ózine tán sáykes sózleri bar. Olarǵa qoyılǵan bul atamaların qalay payda bolıp, sóz jasaw hám termin jasawdıń tiykarǵı ózgesheliklerin anıqlaw házirgi qaraqalpaq til biliminde aktual máselelerdiń biri. Shıńında da, qaraqalpaq til bilimi terminologiyası tolıq úyrenilmegen. Sońǵı jıllarda hár túrli taraw terminleriniń ózgesheliklerin, payda bolıp izertleniw máselelerin ózinde sáwlelendirgen birqansha izertlew jumısları bar.

Til biliminiń geypara teoriyalıq hám ámeliy máseleleri boyınsha ilimiy-ámeliy miynetler jariqqa shıqtı. Terminologiya tarawındaǵı dáslepki jemisli miynetler 30-40-jıllar dawamında ayırım pánler boyınsha terminologiyalıq sózlikler dúzildi. Olar ayırım kitapshalar túrinde keń jámiyetshilikke usınılıp barıldı.

Bularǵa qosımsha qaraqalpaq tilindegi lingvistikalıq terminler Q.Pirniyazovtıń [6;158], sharwashılıq leksikası boyınsha, Q.Paxratdinovtıń [7], áskeriy leksikaǵa baylanıslı U.Dawletovanıń [5], social ekonomikalıq terminlerge arnalıp jazılǵan J.Nurmaxovanıń [8] hám muzıka terminlerine baylanıslı A.Saburovtıń [9;115] miynetleri basılıp shıqtı. Olarda kórsetilgen tarawlardaǵı terminlerdi morfologiyalıq, sintaksislik hám semantikalıq usıllar arqalı jasalatıuǵının sóz etedi.

Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında E.Berdimuratov: «Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında sońǵı tariyxıy dáwirlerdiń ornı girewli. Bul terminler tek ǵana usı dáwirlerde payda boldı degendi ańlatpaydı. Kerisinshe, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında 20-jıllarǵa shekem de terminler arnawlı leksikalıq birlikler sıpatında ómir súrip, kúndelikli til arqalı qatnas halatında xızmet atqarıp keledi. Degen menen, xalıqtıń professionallıq iskerliginiń keńeyiwi, ilim hám texnikanıń, ekonomika hám mádeniyattıń, intelektuallıq rawajlanıwdıń joqarı dárejede bolıwı ádebiy tildıń professionallıq terminologiyalıq qatlaman tolıq mánide jetilistiriwge hám qalıplestiriwge tiykar saldı» [2;11] – dep sıpatlama beredi.

Demek, házirgi qaraqalpaq tilinde terminlerdiń keń en jayıwı eń dáslep xalıqtıń sanasınıń keńeyiwi, ilim, óndiris, jámiyettiń rawajlanıwı menen tolısıp otıradı.

Bul maqalada bolsa, házirgi zamanagóy terminlerdiń hár qıylı ózgeshelikleri qamtılǵan. E.S. Kubryakovanıń pikirinshe, onamastikanıń izertlewshi tiykarǵı tarawı – sóz jasalıw. Yaǵnıy, sóz jasalıwda úyreniletuǵın qubılıslardıń tiykarǵı aspekti – atama qoyıw yamasa onamastika bolıwı kerek. Tilde bir-biri menen baylanıspaytuǵın, baylanısıw zárúrligine iye emes tillik qubılıs joq. Sonday-aq, hárbir tildıń atamalar teoriiyası morfologiyanıń, sóz jasawdıń hám leksikologiyanıń quramında qaralıwı olardıń bir-biri menen baylanıslılıǵın bildiredi.

Ilimiy terminologiyası rawajlangan tillerge dúnya júzinde 60 til kiredi. Olardıń qatarında bolıw ushın terminlerdi jıynaqlastırıw, standartlastırıw kerek boladı. Ilimiy terminlerdiń rawajlanıwı – xalıqtıń turmısı menen tıgız baylanıslı. Yaǵnıy, ilim-pán hám texnika rawajlansa, sózlik qorǵa sol tarawlarǵa baylanıslı jańa sóz kirip kelse, terminologiyalıq leksika rawajlanıp otıradı.

Adamzat ómiri dawamında izleniwden sharshamaydı hám úyreniwleri nátiyjesinde qandayda bir jańalıqlardı jaratadı. Bul jańalıqlar qanday da bir tarawǵa tiyisli bolǵanlıqtan, olarǵa atama qoyıladı. Nátiyjede, terminler payda boladı.

Terminler leksikologiyadaǵı basqa birlikler menen salıstırǵanda tómendegi ózgesheliklerge iye boladı: bir mánililik, anıqlıq, mazmun, jazılıwdıń turaqlılıǵı, emocianallıq neytrallıq.

Al, rus ilimpazı Vinokurdıń pikirinshe, termin – hárqashan anıq hám durıs, tınıq bolıwı kerek. Terminler sisteması til, sananı qalıplestiredi hám rawajlandıradı.

Bolmasa, termin óz ózinen, stixiyalı tárizde payda bolmaydı, bálki zárúrliligi, jámiyette oǵan mútájligi tiykarında jaratıladı [2;3-10].

Demek, jańa termin birlikleriniń jasalıwı, sáykeslestirilgen atama beriw menen birdey bolıp, sintaksislik derivaciyanıń elementleri arqalı júzege asırıladı. Hárqanday jańadan jasalǵan termin óziniń qalay payda bolıwına qaramastan, tildıń belgili elementi retinde óz ornına iye boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Айдарбекова Қ. Қазақ терминологиялық аталымның онамасиологиялық негиздери. Алматы, 2010, 17-б.
2. Бердимуратов Е.Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: Билим, 1999. – Б.11.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологий.// Сборник статей по языкознанию. – М.1961.– С.3-10.
4. Герд А.С. Значение термина и научное знание. – М. 1991. с. 1-4.
5. Даўлетова У.Қарақалпақ тилинде әскерий лексика. – Нөкис, 1994.
6. Пирниязов Қ. Қарақалпақ тилинде терминлердің жасалыў усыллары. // Вопросы каракалпакского языкознания.- Нукус.1983. – С.158-159.
7. Пахратдинов Қ.Қарақалпақ тилинде шарўашылық лексикасы.– Нөкис, 1992.
8. Нурмахова Ж.Қарақалпақ тилинде социал-экономикалық терминлери. – Нөкис: Билим, 1998.
9. Saburov A. Qaraqalpaq tilindegi muzikalıq terminler. – Nókis, 2008.– Б. 108–115.

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ «ЖАТ ЖУРТТА ЖАПА ШЕККЕН АДАМ» ШЫҒАРМАСЫНДА ФАКТЛЕРДИҢ КӨРКЕМЛЕНИЙҰИ

Жәримбетова Т.Қ.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

Жазыушы Ә.Атажанов шығармалары карақалпақ тилиниң лексикалық өзгешелиги менен ажыралып турыуы менен бирге, халқымызға белгили адамлардың турмысын реал сүүретлеуи, хужжетлерге сүйениуи, фактлерден өнимли пайдаланыуы менен де қунлы. Мысалы, оның «Сапалақ палўан» («Әмиўдәрья», 1978, №3) хужжетли повестинде карақалпақ елиниң белгили палўаны Сапалақ ата Шамуратовтың 1938-жылдан баслап 1952-жыллар аралығында Өзбекстанның миллий гүрес бойынша биринши мәртебе чемпионлыққа ерискенлиги, оның тәбият тәрәпинен берилген тәбийий күши, таңқаларлық ғайраты, беллесий пайытындағы орын атамалары ҳақкындағы бай мағлыұматлар, ўақыялар анық фактлер менен сүүретленеди. Әдетте, хужжетли повесть архив материаллары негизинде дөрәп, сюжет орайында хужжетлерге түскен ўақыялар сөз етиледи. Шығарманың сиясий-публицистикалық сыпатлары, жәмийетлик мазмуны басым болып келеди. Бундай шығармаларда биографиялық, автобиографиялық, мемуарлық шығармалардың белгилери ушырасады. Лекин, повестьтиң тили көбинесе астарлы, образлы сүүретлеуден гөре рәсмий баянлау характеринде болады.

Автордың «Жат журтта жапа шеккен адам» шығармасында реал ўақыялар қаҳарманның тили менен шебер жеткериледи, онда рәсмий мағлыұматлар болмағаны менен сүүретленип атырған дәуир фактлер менен шебер ушласады. Онда адамды жигерлиликке, ерликке шарлап, төзимшиликке бейимлестириуи хәм күшли характери менен тәғдир сынағын мәрдана жеңип өткен белгили жазыушы А.Бекимбетовтың жазыушылық кәсибинен өмир мағызын тапқан инсан ретинде басынан өткен, еситкен ўақыялары баянланады. Шығарма даўамында ўақыядан ўақыя туўылып, ол Ә.Атажановқа екинши дүнья жүзилик урыста фашистлер қолында кара жумыс ислеген адамлардың аўыр турмысын әңгиме етип береди. Усылар қатарында А.Бекимбетовтың аўылласы да күндеги кара мийнет пенен күн өткереди. Ол әжел аўзында тутқынлар менен бирге турғанында, фашистлер мәкке-жүўери егип билетуғын адам керек, деп сорастыра баслайды. Ол адам бул жердеги дозақ азабынан қутылыу хәм еркинликте жасау ушын «мен егип билемен», деп өзин көрсетеди. Соңынан карақалпақ жигити мәкке-жүўери егийге қайдағы бир журт Германияға жибериледи. Барлық немецлерди жаўыз деп ойлаған ол үй ийелериниң инсанийлық пазыйлети жоқары, адамгершиликли екенлигине куўанады. Усы орында автор инсан қәдирын сезиниу миллет таңламасылығына қарай баҳалантуғынын билдирмекши болады. Олар карақалпақ жигитин өзлери қатары теңеп қойғанлықтан ол 20 жылды арқаға салғанын сезбей де қалады.

Урыс тамамланып, өз елине қуысқан жигит я ата-анасы я жақынлары болмағанынан қамсығады. Ең баслысы, ол өз Ұатанына келди, лекин, оны баұрына басатуғын адамы болмайды. Усындай жағдайлардан ол әбден жалғызланып қалады. Бир тәрәптен бул шығармада ўақыяларға қатнаскан бир адам өмири қысқаша мазмунда бериледи. Шығарманың ўақыяларында әбигер адамның жат журтларға кетиўи, ол жақта жүрип, дүньяны көриўи, адамлардың жасаў тәризин көрип ҳайран қалыўы, үй ийелери қанша жалынса да, ол елине қайтып келиўлери, А.Бекимбетов пенен бир мерекеде сорасып-танысыўы, анықласа, өзиниң аўылындағы ойнап-өскен аўылласы болып шығыўы, дәл көрсетилген меканлар, жыллар, мәнзиллер бул шығарманың реал ўақыяларға бай екенлигинен дәрек береди.

Бул повестьте турмыс ўақыяларының реал баянланыўында жазыўшының көркем қыялы әдеўир шекленгени байқалады. Өйткени, хўжетли повестьлерде көркем қыял фактке бағынғанлықтан қаҳарманның турмыстағы ҳәрекетлери шын баянланады. Негизинде көпшилик шығармаларда қаҳарманның бахытсыз күнлеринен соң өмир жолы бахытлы тәрәпке қарай өзгереди. Повестьтеги қаҳарман жат журтта жүрип, елине оралғанда, жалғызланып, әбигер адам болып қалыўы турмыста ушырасып туратуғын жағдайлардан есапланады. Лекин, Ұатан сағынышы оның өмирге болған заўқын асырып турады. Негизинде повестьлердеги хўжетлиликтиң баслы принципи – шығарманы өзиниң өмирлик прототипине максимал жақынластырыў болып табылады. Сонлықтан жазыўшы өзиниң адамгершилик қәсийетин шығармадағы қаҳарман образында сәўлелендиреди.

Соның ушын да хўжетли повестьлер өз мазмуны ҳәм жанрлық белгилерине қарай очеркке де жақын. Лекин, бул хўжетли повесть очерк белгилериниң хәммесин өзине сиңдирип алды деген сөз емес. Хўжетли повесть очерктен кескин түрде ажыралып турады. Базы бир алымлар оның очерктен айырмашылығын екеўине де тән болған анық сюжетте деп биледи. Лекин, хўжетли повесть очерктен парқы анық сюжетте емес, бәлким, көркем сўўретлеў қуралларында, бир сөз бенен айтқанда көркемлигинде» [3;13], – деп көрсетеди. Солай екен, реал ўақыялар ҳәм қаҳарманлар хўжетлер қоршаўында яки қурғақ баянлаўлар менен емес, ал, оның қәлеген көркем шығармаға тән болған көркемлеў усыллары жәрдемінде шебер жазылыўы кереклиги хўжетли шығарманың теориялық талапларының бири екенлиги айқын болады. Шынында да илимпазлардың пикирлерине толық қосылыўға болады. Өзиниң қалыс хызмети менен ели-халқымызға жақыннан танылған жазыўшы А.Бекимбетовтың урыс дәўириндеги жағдайлар, таныс-билислери ҳаққында дөретилген повести фактлик материаллары менен көркем айланысқа түскен.

Көркем-хўжетли шығармаларда қаҳарман образы характерлер ҳәм портретлер арқалы дәл жасалады. Портрет инсанның сыртқы көринисин сыпатлап ғана қоймастан, ал, ишки руўхый ҳалатларын, психологиясын да көрсетип турады. Бунда ҳәр бир көркем-хўжетли шығармада дөретиўшиден баян етип атырған ўақыя-хәдийсеге сәйкес түрдеги қаҳарман образын

жасауда аса қыялға берилместен көркем портреттен шеберлік пенен пайдаланыу талап етиледі. Көркем-хұжжетли повестьлерде реал ұақыялардың баянланыуы менен биргеликте қахарман портретиниң анық сызып берилиуи шеберлік есапланады. Ә.Атажанов повесть қахарманының портретин былайынша көркемлеп сөз етеді: «Заманында жигит сиреси, ел төреси болғанын сырт пишини, жар киби жайсаң тулғасы, қойыу қара қас астындағы дөңгелек өткір көзи, шақмақ тасындай салмақлы сөзи менен салдамлығы айқынлап тур. Сонда мен ауыр тәғдирди жеңип, өмирге талпынған, ҳеш қашан мойымаған ағамызды Павел Карчагин киби өмир сүйгиш жазыушыны үшінши мәрте көрген едим. Аза үстинде әңгиме-дүкан қурылмайтуғыны белгили. Деген менен Айтбай ағаның қахарманлығы менен ерлигине, мәтанатына, шын инсанлығына әбден қайыл қалып, «азамат болсаң, сондай бол!» деп иштен ырзашылықта қайттым» [2;35] Автор А.Бекимбетовтың портрети арқалы оның кеселликти жеңип, күшли ерк-ықары менен жазыушылық кәсибинен өмириниң мағызын тапқанын оқыушы ой-қыялында геўделендиреди.

Жуўмақлап айтқанымызда, жазыушы А.Бекимбетовтың турмыста өзін тутыуы менен биргеликте өзи гүўасы болған ұақыяларды айтып берийи менен повестьтиң реал фактлерге сүйенип сүүретленгени айқын көзге тасланады. Хұжжетли повестьтиң жанрлық талабы да – жәмийетимиздеги белгили инсанның дөретиушилик табысына жетиу жолындағы машақатлы жолларын анық фактлер менен көрсетип берий болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Атажанов Ә. Сапалақ палұан // Әмиўдәрья. – Нөкис, 1978. – №3.
2. Атажанов Ә. Жат журртта жапа шеккен адам. – Нөкис: Билим, 2010.
3. Каримов Э, Назаров Б. Адабий турлар ва жанрлар. Эпос-адабий тур сифатида. –Тошкент: ФАН, 1991. –Б. 13.

БЕРДАҚТЫҢ ТАРИЙХЫЙ-ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫН ИЗЕРТЛЕУ ДӘРЕЖЕСИ (1960–1980-жыллар мысалында)

Пирназарова Д.А

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Хәр қандай халық яки миллеттиң мәнаўиятын оның тарийхы, өзине тән үрп-әдет дәстүрлери, турмыслық қәдриятларынан айырып көз алдымызға келтирийге болмайды. Бунда руўхый мийрас, мәдений байлықлар, әйjemги тарийхый естеликлер ең әҳмийетли факторлардың бири болып хызмет етеуғынлығы тәбийий.

Бул орында Бердақтың тарийхый-эпикалык шығармаларының атқаратуғын хызмети айрықша. Себеби, Бердақ өзиниң «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Хорезм» сыяқлы тарийхый-эпикалык дэстанларында халқымыз тарийхының азатлық, миллий ғэрезсизлик ушын алып барған гүреслериниң қәўетерлерге толы ең бир трагедиялык басқышларын түркий тиллес халықлар тарийхы менен тығыз байланыста сөз етип:

«Бүлинген ел қарақалпақ болды,

Қырылса да урпақ болды» [Бердақ: 133],

– деп, халқымызды «күл болып қалса да, қэддине келе беретуғын Феникс кудайына усатып, оның төзимли хэм өзиниң өзлигин жоғалтпайтуғын халық екенлигин көрсетеди» [Базарбаев: 4].

Бердақ дөретиўшилигине, соның ишинде тарийхый-эпикалык шығармаларына тэн усындай сыпатлы белгилер ўақтында пүткил аўқам, хэттеки, дүнья әдебияты масштабында жоқары баҳаланды. Мәселен, қырғыз халқының атақлы жазыўшысы Шыңғыс Айтматов Бердақтың дөретиўшилик уллылығына, оның дөретиўшилигиндеги халықшыллық сыпатларға: «қарапайым халықтың өз аўзынан шыққан сөзлеринен көркем дүнья жаратыўға ерискен шайыр» [Бердақ ҳаққында сөз: 77] деп жоқары баҳа берген болса, белгили рус илимпазы Зоя Кедрина: «Бердақтың уллылығын «оның тек халыққа хызмет еткенлигинде, былайынша айтқанда, халықтан шыққанлығында ғана емес, ал, Бердақтың өзи қарақалпақ халқы екенлигинде. Бердақ – халықта, халық – Бердақта» [Бердақ ҳаққында сөз: 79] деп оғада әдил баҳалайды. Улыўма, көпшилик әдебиятшылар Бердақ шығармаларын, әсиресе, тарийхый-эпикалык дөретпелерин көркем шығарма деў менен бир қатарда тарийх деп те қабыл етеди [Пахратдинов: 4]. Бул пикир тарийх илими тәрәпинен толық тастыйықланған. Атап айтсақ, академик С.К.Камалов «Бердақ «Шежире»синде халық әпсаналары тийкарында биринши рет қарақалпақлардың тарийхын дүзиўге умтылды» [Камалов: 163] деп, оның «Шежире»синиң көркем шығарма болыўы менен бир қатарда, үлкен тарийхый естелик екенлигин де атап өтеди. Ҳақыйқатында да, Бердақтың тарийхый шығармалары тек ғана руўхый-көркем мийрас болып ғана қоймастан, теңи-тайы жоқ бийбаҳа тарийхый естелик те болып табылады. Ал, тарийх дегиршеклери болса инсанды сергекликке баслайды, инсан ушын тарийхтан айырылыў өмирден жуда болыў деген сөз, әлбетте өзлигимизди тереңнен билиў, тарийхты билиўден басланады. Оның үстине, «кимдур бул жапакеш халықтың (қарақалпақ халқының – А.У.) бийғубар жүрегин, шексиз арзыў-әрманлары менен умтылысларын билмекши болса, оны терең түсингиси келсе, халықтың ақыл-парасаты, ушқыр қыялы менен жаратылған «Қырық қыз», «Шәрьяр» киби өлмес дэстанларына, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ сыяқлы үлкен шайырларының тәсиршең дөретпелерине дыққат аўдарса, өзлерине көп-көп мәни табады.

XX әсирдиң 60-80-жыллар қарақалпақ әдебияттаныўында Бердақтаныў илиминиң жаңа этапы болып тарийхқа кирди. Бул жылларда Бердақ

дөретиўшилиги тек әдебий-филологиялық аспектте емес, лингвистикалық, тарийхый, педагогикалық , философиялық аспектте де кеңнен үйрениле баслады. Мысалы, тилши алым академик Х.Хамидов өзиниң бир қатар мийнетлеринде Бердақтың «Шежире» шығармасының жазба нұсқаларын XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебий тилиниң өсип раўажланғанлығының мысалы сыпатында салыстырып талласа, тарийхшы алым М.Тилеўмуратов қарақалпақ поэзиясын тарийхый дерек сыпатында таллаған монографиясының бир бөлимин Бердақтың «Шежире», «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хорезм», «Қулен болыс» дәстанларының тарийхыйлық машқалаларына бағышлап, бул дөретпелердиң қарақалпақ тарийхының жазба естеликлериниң бири сыпатында қарастырады .

Өткен әсирдиң 60-80-жылларда Бердақтаныў илими, соның ишинде Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларын изертлеў дәрежеси усылайынша хәр тәреплеме гүллеп раўажланғанлығы менен, бул мәселелерди шешиўде хәм буннан былай даўам еттириўде әдебиятшы алымлар шешиўши ҳаўаз ҳалатын беккем услап, жолбасшы хызметин мәрдана алып барды. Бул мәселеде И.Сағитов, Н.Жапақов, Ә.Пахратдинов, О.Юсупов усаған әдебиятшы,тарийхшы алымлардың хызметин айрықша атап өтиўге туўра келеди.

XX әсир 60-80-жылларында «Шежире»ни халық арасынан жазып алыў, бастырып шығарыў хәм изертлеў мәселелерине белгили әдебият изертлеўшиси Н.Жапақовтың да салмақлы үлес қосқанлығын көремиз. Илимпаз өзиниң «Шежире»таныўдағы дәслепки кәдемин усы дөретпениң жаңа нұсқасын таўып, оны илимий айланысқа түсириўден баслайды. Бул нұсқа өткен әсирдиң 70-жылларында (1971-жылы декабрьде) Кегейли районының Куйбышев атындағы совхозының Киров бөлиминде жасаўшы 66 жасар, ескише саўаты бар Турдымәмбет Арзымбетов дегеннен кәтиблер көширген қол жазба ҳалында алынады. Автордың көрсетиўинше, анығырағы, қолжазбаның сыртындағы (мухабасындағы) жазыўларға қарағанда, бул қолжазбаны («Шежире»ни) 1921-жылы Ныязымбет Қәлпе деген киси түп нұсқадан көширип алған . Илимпаз қол жазба нұсқа ҳаққында усындай мағлыўматлар бериў менен бирге, оның («Шежире»ниң) усы ўақытқа дейин Бердақ топламларында жәрияланған нұсқалардан да көлеми толығырақ (ең толығы) екенлигин айтып, «бул қол жазба түп нұсқаның өзи болмаса да, соған барабар» деген жуўмаққа келеди.

Н.Жапақов, Х.Хамидовлардың бул пикирлерин И.Сағитов та куўатлайды. Ол «Шежире»ниң усы қол жазбасын (Н.Жапақов, Х.Хамидовлар таўып келген қолжазбасы – А.У.) бурынғы басылып жүрген вариантлары менен салыстырып көргенимизде, усы жаңадан табылған қолжазба бурынғыларына қарағанда анағурлым толығырақ болып шықты», деген пикирлерди билдириў менен бир қатарда Бердақтың буннан былайғы басылып шығатуғын топламларына «Шежире»ниң усы қол жазбасын киргизиўди усыныс етеди.

Ә.Пахратдиновтың «Шежире»таныўдағы және бир хызметі – бул дәрәтпенің ең дәслепки жазып алынған хәм баспа көрген ўақтың дәстиярлы дәлиллеп бергенлигинде көринеди.

Илимпаз көпшилик илимпазлардың (Н.Дәўқараев, И.Сағитов, М.Нурмухамедов хәм т.б.) Бердақтың «Шежире» дәстанының дәслепки жазып алынған ўақты 1913-жыл, дәслепки баспа көрген ўақтың 1916-жыл деп қәте белгилейтуғынлығын өкиниш пенен еске алып, бул сәнелерге исенимли дәлиллер менен дурыс өзгерислер, дүзетиўлер киргизеди.

Бердақ дәрәтиўшилигин изертлеўде болған усындай көзқараслар «Шежире» дәрәтпесин үйрениўди де 10-15 жылдай ўақытқа артқа созды. Ең соңғы мәрте 1950-жылы жарық көрген «Шежире» арадан 17 жыл өткеннен кейин, онда да Бердақтың 150 жыллық юбилейи бәнеси менен және Бердақ топламында қайта көринис таба баслады . Арадан 10 жыл өткеннен кейин Бердақ «Шежире»си оның 160 жыллық юбилей сәнесине байланыслы және қайттан басылды. Бул ретки басылымға илимде ең толық нұсқа, деп тән алынған 1971-жылы Н.Жапақов, Ҳ.Ҳамидовлар таўған қолжазба нұсқа тийкар етип алынған. Улыўма, Бердақ «Шежире»си өзи дәрәген дәўирлерден баслап Ғәресизликке шекем 5 рет баспа жүзин көрди.

Жуўмақластырып айтқанымызда, Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларын арнаўлы изертлеўге мүмкиншиликлер жүдә көп, себеби, оның қәлемине тийисли болған бийбаҳа шығармалары еле де өзиниң изертлениўин күтип тур. Бизиң бул мақаламыз усы илимий изертлеў темасы машқалаларын шешиўге бағышланған адымлардың бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. –Б.133.
2. Базарбаев Ж. Халқымыз уллы Бердақ нәзеринде / Еркин Қарақалпақстан. –Нөкис, 2006, 7-декабрь, –№147 (18361).
3. Бердақ ҳаққында сөз. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.77-79.
4. Пахратдинов А. Қарақалпақ шежиреси. – Нөкис: ҚМУ баспасы, 1984. – Б. 4.
5. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. – Ташкент: Фан, 1968. – С.163.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ САБАҚЛЫҚЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ӘМЕЛИЙ ӘХМИЙЕТИ

Сарсенбаева А.К.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Фиолология илимлериниң докторы, профессор Қабыл Мақсетов хаққында «Мақсетов мектеби» атлы илимий очерктиң авторлары Қ.Мақсетовтың илимий хәм әмелий мийнетлериниң дизимин тематикалық тәртипте берип, алым тәрөпинен жазылған сабақлық хәм оқыў бағдарламалардың да дизимин келтиреди. Онда:

1. Қарақалпақ фольклоры. Университеттиң филология факультети ушын оқыў куралы (Ө.Тәжимуратов пенен бирге) Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 25 б.т.

2. Қарақалпақ фольклоры. Университеттиң қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелиги ушын оқыў программасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 2,5 б.т.

3. Қарақалпақ фольклоры. Лицей хәм колледжлер ушын сабақлық (Р.Мақсөтова менен биргеликте). Нөкис, «Қарақалпақстан», 2004.

4. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөрөтпелери. Университеттиң филология факультети ушын сабақлық. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1996 [Хошниязов, Палымбетов: 78-79].

Қ.Мақсетов Қарақалпақстанда Жоқары оқыў орынлары студентлери ушын қарақалпақ фольклоры пәни бойынша дәслепки бағдарлама хәм сабақлықларды дүзиўши, әмелий педагогикалық принциплерди басшылыққа алып жазып шыққан алым есапланады. Биз бул мақаламызда Қ.Мақсетовтың университеттиң филология факультети студентлери ушын жазған сабақлықлары хаққында сөз етпекшимиз.

Илимпаздың Ө.Тәжимуратов пенен авторлықта жазған «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығы жоқары оқыў орны бағдарламасына тийкарланып, биринши рет дүзилген. Сабақлықтың негизин қарақалпақ фольклорының материалы курайды хәм оның курылысы рус хәм басқа да халықлардың фольклор бойынша дүзилген оқыў куралларына сәйкесленген. Сабақлық өткен әсирдиң 70-жылларының ақырында жазылғанлықтан онда дәўирдиң идеологиялық көзқараслары басшылыққа алынған хәм Қ.Мақсетов тәрөпинен китаптың «Кирисий», «Жуўмақ», «Маркс хәм Энгельс фольклор хаққында», «Ленин фольклор хаққында», «М.Горький фольклор хаққында», «Қарақалпақ фольклорының классификациясы», «Дәстанлар», «Қарақалпақ фольклорын дөрөтийшилер хәм атқарыўшылар», «Фольклор хәм әдебият» бөлимлери жазылған. Ал, «Рус революцион демократлары фольклор хаққында», «Қарақалпақ фольклорының жыйналыўы хәм изертлениўи тарийхынан», «Қарақалпақ халық қосықлары», «Айтымлар», «Айтыс», «Толғаўлар», «Жумбақ хәм жаңылтпашлар», «Совет дәўириндеги фольклор»,

«Библиография» бөлімлері Ә.Тәжимуратов тәрәпинен жазылған. Сабақтың «Ертеклер» бөлімінде Қ.Мәмбетназаровтың, «Нақыллар» бөлімінде Т.Ниетуллаевтың изерттеулері пайдаланылған.

Сабақтың қарақалпақ фольклорының тийкары жанрлары қамтылып, халық арасында кең таралып, жасауын дауам етип киятырған өмиршен жанрларға терең илимий-теориялық анализ исленип, әмелий әхмийети ҳақында баҳалы пикирлер билдирилген. Ең тийкарысы-Қ.Мақсетов фольклордың өзине тән характерли өзгешелиги ҳақында сабақтың жуўмағында төмендегише пикирлерин билдиреди: «Дөретилиўи жағынан ол (фольклор – С.А.) аўызша, жазба дереклерге тийкарланады, коллективлик ҳәм индивидуаллық усылларды пайдаланады. Оның мазмун, сюжет, образ, тил, стиль өзгешеликлериндеги әпиўайылық пенен сулыўлық, түсиниклилик пенен образлылық фольклорға сай поэтиканы курап турады. Фольклор халықтың тарийхы, дүньяға философиялық көзқараслары менен педагогикалық ойлары, әдебияты, искусствоның басқа түрлері менен байланысып келеди. Фольклорда халықлық, класслық, интернационаллық мотивлер толы келеди» [Мақсетов, Тәжимуратов: 353], – деп белгилеп өтеди.

Қ.Мақсетов фольклор дөретпелериниң халықлығы олардың идеялық мазмунында көринетуғынлығын, фольклор шығармаларының идеялық мазмуны белгили бир тарийхый дәўирге сай келетуғынын, гейпара жанрлардың идеялық мазмуны адамзат өмириниң барлық этапында да өз актуаллығын жоғалтпауы мүмкинлигин атап өтеди ҳәм оған мысал етип ҳәзирги дәстанлардағы патриотизмди, ал, нақыллардағы адамгершиликти сөз етиў идеяларын усылай қараўға болар еди деген жуўмаққа келеди.

Қ.Мақсетовтың «илимий дөретиўшилик хызметлері сан жағынан да, сапа жағынан да өлшеў тасы басым дәрежеде» деген пикирди билдиреди «Мақсетов мектеби» илимий очерк китабының авторлары ҳәм пикирлерин дауам етип: «Оннан (Қ.Мақсетовтан – С.А.) мийрас болып қалған 15 монография, сабақлықлар, ҳәр қыйлы бағдардағы 300 ден аслам илимий мақалалар, баянатлар, рецензиялар, әдебият ҳәм фольклор тарийхының, ҳәзирги дәўир әдебиятының елеўли машқалаларын нәтийжели рәўиште раўажландырып барыўға хызмет етип атыр» [Хошаниязов, Палымбетов: 20], – деп баҳа береді. Ҳақыйқатында да, Қ.Мақсетов қарақалпақ фольклорының барлық жанрлары бойынша итибарлы илимий-изертлеў жумысларын жазды. Соның менен бирге, тәжирийбели педагог-илимпаз сыпатында университет студентлері ушын «Қарақалпақ фольклоры» (Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979) сабақлығын қайта толықтырып жазыў зәрүрлигин есапқа алып, ғәрезсизлик дәўири көзқарасынан арадан он жети жыл өткеннен соң «Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери» (Нөкис, «Билим», 1996) деген атамада сабақты бастырып шығарады. Сабақлық «Кирисиў», «Жуўмақ»тан тысқары фольклордың пайда болыўының әйемги дереклери, соның менен бирге, қарақалпақ фольклортаныўының пайда болыў ҳәм раўажланыў басқышлары, қарақалпақ фольклоры жанрлары ҳәм олардың түрлериниң классификациясы мәселелерин сөз етеди. Қ.Мақсетиов

сабақты жазыуда өзинің фольклор бойынша илимий изертлеулеринің жуўмағы, теориялық пикирлери, анализлери тийкарында жазып шыққан. Илимпаз қарақалпақ фольклорының оннан аслам жанрлары хәм олардың түрлерине илимий талқы ислейди. Оларды әмелий жақтан мысаллар менен дәлиллеп көрсетеди. Ең тийкарғысы сабақты, қарақалпақ фольклорының барлық мәселелери, жанрлары, атқарыўшылары, фольклор менен әдебияттың байланысы хәм т.б. дыққаттан шетте қалмастан, жеңил, әпиўайы хәм түсиникли түрде талқы етиледи. Дерлик, фольклордың барлық жанрлары бойынша пикирлер билдирилип, илимий-теориялық жақтан талқы етиледи. Айырым анықлық киргизиўди талап ететуғын жанрлар өзинің характерли өзгешеликлери, принципи хәм өлшемлери бойынша түрлерге жикленеди. Мысалы, қарақалпақ халық ертеклерин «Әжайып хәдийселер ҳаққында ертеклер», «Хайўанат дүньясына байланыслы ертеклер», «Турмыс ертеклери» деп бөледи. Илимпаз: «Әжайып хәдийселерге киретуғын ертеклерди рус фольклорында «Волшебные сказки» деп жүритеди. Ал, қарақалпақ фольклоршылары бул типтеги ертеклерди «қыялай», «фантастикалық», «сыйқырлы» деп атап жүр. Бул түсиниклердин барлығы дерлик ертеклердин хайўанат дүньясына, соңғы дәуирдеги адамлардың турмысына арналғанларының хәммесине де тийисли. Сонлықтан, биз «қыялай» деп аталып жүрген ертеклерди дурысында ертеклердин хәмме түри қыялай «әжайып хәдийселер ҳаққында ертеклер» деп атадық» [Мақсетов: 169], – деп жазады. Қ.Мақсетов қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялаўда тийкарынан рус илимпазларының тәжирийбесине сүйенип классификация ислейди. Бул ҳаққында илимпаздың өзи де: «Булай алыўымыздың тийкарғы себеби (Әжайып хәдийселер ҳаққында ертеклер – С.А.) рус фольклорында қәлиплескен «Волшебные сказки» деген термин болды» [Мақсетов: 169], – деп жазады. Илимпаз усылайынша буннан басқа да жанрларға анықлық киргизеди.

Сабақты оқыған студентлер тутас түрде қарақалпақ фольклоры ҳаққында, қарақалпақ халық аўызеки әдебияты ҳаққында толық илимий-теориялық, әмелий түсиниклерди алыў имканиятына ийе болады. Илимпаз қарақалпақ фольклорының дәретиўшилери хәм атқарыўшыларын да дыққаттан шетте қалдырмастан, арнаўлы бөлим ажыратып, олар халық шайырлары, жыраў-бақсылар, жуўабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссаханлар екенлигин атап өтеди. Дәстанларды дәуиримизге жеткерген қарақалпақтың ең атақлы жыраўлары Шаңқөт, Нурабылла, Қурбанбай, Есемурат, Өгиз жыраўлардың өмири хәм дәретиўшилиги ҳаққында мағлыўматлар береді. «Фольклор хәм әдебият» бөлимінде болса, әйjemги дәуирлердеги жазба естеликлерден баслап, шайырлардың шығармаларын анализ етип, фольклор менен әдебияттың байланысы мәселесин ашып беріўге хәрекет етеди.

Қ.Мақсетов сабақты қарақалпақ фольклорының миллий өзгешелигин қысқа хәм ықшам түрде илимий жақтан сәўлелендирип беріўге хәрекет еткен. Қарақалпақ фольклоры ҳаққында жетерли түрде

мағлыұматларды бериў арқалы, студентлерде аўызеки әдебият ҳақында тийисли билим, көнликпелерге ийе болыўға алып келеди. Илимпаз сабақлықтың соңында төмендегише пикирлерин береді: «Солай етип ең әйjemги дәўирден бизиң бүгинги дәўиримизге шекемги қарақалпақ көркем аўызеки халық дәретпелери халықтың узақ дәўирлер даўамында өмир тарийхын, үмит ҳәм әрманларын өз бойларына жәмлестире билген өмирлик жолдасы болып табылады. Соның менен бирге, фольклор адамларды бахытлы өмир ушын гүреске, ең жақсы адамгершилик сезимлерге тәрбиялайды. Бул уллы қәсийет турмыс талабына қалай болса солай үнлес келеди» [Мақсетов: 335], – деген бахалы пикирлери менен жуўмақ жасайды.

Жуўмақлап айтқанда профессор Қ.Мақсетов жоқары оқыў орынлары филология факультетиниң қарақалпақ тили ҳәм әдебияты қәнигелигиниң студентлери ушын тунғыш оқыў сабақлықларын ҳәм бағдарламаларын дүзген автор. Илимпаздың сабақлықлары жазылғанлығына отыз жылға шамалас ўақыт болыўына қарамастан бүгинги күни де қарақалпақ фольклорына қызығыўшылардың тәлим алатуғын оқыў қуралы хызметин атқарып киятыр.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хошаниязов Ж., Палымбетов К. Мақсетов мектеби (Профессор Қ.Мақсетовтың өмири ҳәм дәретиўшилиқ хызметлери туўралы илимий очерк). – Нөкис, «Илим», 2019.
2. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис, «Билим» 1996.

KÓRKEM SHĠĠARMALARDĠ TALLAW

Yusupov I.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı mámleketlik muzeyi, Nókis qalası

Kórkem shıǵarmalardı tallaw barısında onıń tárbıyalıq áhmiyetine hám janrlıq ózgesheliklerine ayırıqsha toqtap ótiw zárúr. Folklor yaki jazba ádebiyat úlǵısı, dóretiwwshiniń ómirbayanın, epikalıq, lirikalıq, dramalıq shıǵarmalardı dóretiww sheberliklerin tallaǵanda pedagogikalıq maqsetlerdi kózde tutqan maqul. Bul táreplerine itibar berilmese gózlegen tiykarǵı maqset nátiyjesiz bolıp qala beredi. M.Mirqasımovanıń kórsetip ótkenindey: “Ádebiy tallaw qosıq yaki prozalıq shıǵarmalardı kórkem oqıwdan baslanadı. Oqıw dawamında dóretiwwshi jaratqan oy-pikirler túsindiriledi, ózlestiriledi. Oqıwshınıń kóz aldında jaratılǵan poetikalıq sheginis yaki turmıs, sırtqı hám ishki háreketler, tuyǵılar arqalı seziledi. Usınıń tásirinen kórinislerdi jaratıwda shayır ya jazıwshınıń sheberligi kerek” [Mirqasımova: 102].

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen A.Muwsaev, S.Májitov, A.Dabılov, S.Nurımbetov, J.Aymurzaev, B.Qayıpnazarov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, T.Mátmuratov, Sh.Seyitovlardıń poetikalıq dóretpelerdi zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Sabaq barısında kórkem tallawdıń qanday maqsette baǵdarlanganlıǵına qaray eki túrge filologiyalıq hám didaktikalıq tallaw dep ajratılǵanlıǵı tuwralı sóz etilgen. Sonıń ishinde, didaktikalıq tallaw ilimiy tallawdan ádewir ózgeshelenip turadı. Bul tallaw túri kórkem teksttiń tolıq sırn ashıp beriwge, avtordıń niyetin ańlawǵa qaratılǵan iskerlik bolıp esaplanadı. Ilimiy tallawda úyrenilip atırǵan dóretpeniń ulıwma milliy ádebiyattaǵı tutqan ornı, onıń milliy oy-óristiń rawajlanıwına kórsetken tásir dárejesi, sonday-aq ádebiy shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlegen tárepleri nede ekenligi kórsetip beriwge hárezet etiledi. Biraq, onda hárqanday ádebiy hádiysede qánige kóz qarası menen jantasıp, kórkem shıǵarmadan kelip shıǵatuǵın juwmaq ádebiyattanıw ilimi erisken dárejelerine muwapıq keliwi kózde tutiladı. Bul jolda bildiriletuǵın hárbir pikir logikasın túsiniqlerge, estetikalıq kategoriyalarǵa súyengen halda is alıp barıladı.

Didaktikalıq tallawda ilimiy talqılaw usaǵan ilimiy estetikalıq iskerlik bolıwı menen birge, ol pedagogikalıq-psixologiyalıq process. Óytkeni, hárqanday didaktikalıq tallawdıń tiykarın pedagogikalıq maqsetke baǵdarlangan ideyalar iyeleydi. Bulardan basqa ádebiyat baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawǵa tiyisli geypara pikirler, kirisiw sabaqları, ádebiy oqıw, shıǵarmalardıń mazmunın ózlestiriw hám bekkemlewge baylanıslı temalardıń ishinde qısqasha sóz boladı. Biraq, bular kórkem shıǵarmanı tallawdıń ózi emes. Ádebiy shıǵarmanı tallaw-ádebiyattı úyreniwdiń eń qıyın hám juwapkershilikli bólimi [Юсупов: 112].

Baǵdarlamadaǵı berilgen kórkem shıǵarmalardı anıq tallawǵa shekemgi júrgizilgen jumıs túrleriniń óz aldına qoyatuǵın maqsetleri bar. Óz usıllarına iye. Bulardıń bárin jıynaqlap aytqanda tallaw jumısına kirispe sıpatında dep qarawǵa boladı. Usıǵan qarap shıǵarmanı tallawdı óz aldına tallawǵa shekemgi jumıslardı óz aldına bir-birinen bólek turǵan, bir-birinen ǵárezsiz nárese sıpatında qarawǵa bolmaydı. Tallawdıń sapalı ótkeriliwi, oǵan oqıwshılardıń jeterli túsingen bolıwı sol jumıslarǵa da tikkeley baylanıslı.

Ádebiy shıǵarmanı tallawdı, onıń úzindilerin tallaw arqalı oqıwshılar onıń ideyalıq mazmunı, obrazları menen janrlıq sıpatlar menen tanısadı. Shıǵarmanıń avtorı tuwralı belgili túsiniкке iye boladı. Shıǵarmanı tallaw barısında tekstti tutas túrinde de, ayırım bóleklerge ajratıp ta úyreniwge tuwra keledi. Biraq, soǵan qaramastan tallaw pedagogikalıq jaqtan talapqa juwap beretuǵın, izbe-izlikte júrgiziliwine kesent keltirmeydi. Sonıń menen birge, shıǵarmanı tallawdıń tiykarǵı bir qatar principleri bar. Solardıń ayırımlarına dıqqat awdarǵanıwız maqul. Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında tariyxıy princip súwretlengen shınlıq turmısqa jazıwshınıń qatnası menen xarakterlenedi. Kórkem shıǵarmanıń teması, ideyası, onda súwretlengen waqıyalardıń qanday dáwirge tiyisililigi, sol dáwirdiń sáwlelengenligin úyrengende, jazıwshınıń ózi jasap turǵan dáwirge kózqarasın dıqqattan shette qaldırmaw kerek [Юсупов: 125].

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında túrli dáwirdegi shıǵarmalar bar. Sonlıqtan da hár bir dáwirde shıǵarmaların úyreniwdegi usıllar birdey emes. Shıǵarmanı tallawǵa baylanıslı oqıwshılardıń dıqqatın awdaratuǵın máselelerdiń iri baslıları: a) shıǵarmada qanday waqıya sáwlelengenligi; b) usı waqıyalar qanday baǵıttan sáwlelengenligin anıqlawdan ibarat. Ádebiy shıǵarma shınlıq turmıstıń kórkemlik sáwlesi sıpatında ózi dóregen tariyxıy jaǵdaydan ǵárezli, sonıń menen birge ol tariyxıy ádebiy fakt sıpatında turmısqa kúshli tásir tiygizedi. Onı ózgertiwde háreketshen qural bola aladı. Baspa sóz arqalı yamasa awızsha taralıw menen de shıǵarma oqıwshılardıń sanasına, erkine tásir etedi. Kórkem dóretpeni tallawda shıǵarmada sáwlelengen oy-pikirler, sol oy-pikirlerdiń qaysı dáwirge tiyisli ekenligin anıqlaw, negizinde shıǵarmalardıń jámiyetlik siyasiy áhmiyetin tanıstıwǵa názer awdarılıwı kerek. Hár bir shıǵarmaǵa tiyisli bolǵan tariyxıy qatnas muǵallimnen sol shıǵarmalardıń ózi sáwlelendirip otırǵan dáwiri menen baylanısın anıqlaydı. Shıǵarmanıń avtorın óz watanınıń perzentı sıpatında túsindiriwdi qatań talap etedi. Biraq, hár bir shıǵarmaǵa tariyxıy qatnastı anıqlawdıń shegi bolıwı tiyis. Geyde, ol ayırım shıǵarmalarǵa, bolmasa jazıwshılardıń ómirbayanına baylanıslı qaratılıwı múmkin.

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawda mazmun hám forma birligi principı áhmiyetli orın tutadı. Tallaw barısında shıǵarmanıń mazmunı menen forması birgelikte úyreniledi. Ulıwma qabıl etilgen qaǵıyda tiykarında, mazmunsız forma bolıwı yamasa formasız mazmun bolıwı múmkin emes. Bular tereń filosofiyalıq másele, olar bir-birisiz jasay almaydı. Mazmun jetekshilik etedi. Forma oǵan baǵınıshlı. Biraq formadan tısqarı turǵan mazmundı biliw qıyın. Demek, bular háreketshen terminler. Kórkem shıǵarmanı úyreniwdiń birden-bir tuwrı jolı mazmunnıń qanday formada berilgenligi yamasa formanıń qanday mazmunda sáwlelendirgenligin anıqlaw bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmalardıń mazmunı - bul onıń ideyalıq-tematikalıq tiykarı yaǵnıy shıǵarmada sáwlelengen turmıs shınlıǵı, ogan jazıwshı tárepinen berilgen baha. Bılayınsha aytqanda, shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq mazmunı degende jazıwshı ideyalarınń sistemasına, súwretlengen waqıyalarǵa aytamız. Demek, kórkem shıǵarmanıń qalǵan elementleriniń barlıǵı obrazlar sisteması, kompoziciyası, til onıń forması boladı. Biraq kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasın usılayınsha bóliniwı shártli xarakterge iye emes.

Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında pedagogikalıq princip muǵallimniń ulıwma didaktikalıq qaǵıydalardı, pedagogikalıq jaǵdaylardı esapqa alıwdı talap etedi. Oqıwshılardıń ádebiy tayarlıǵın, tallap atırǵan temanıń ulıwma temalar arasında alatuǵın ornı, ajratılǵan saattıń kólemi, oqıwshılardıń jas ózgesheligi menen klass jaǵdayları tallawda alınıwı talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw barısında onıń ózine tán bolǵan ózgesheligi esapqa alınadı, hátteki bir janrdagı shıǵarma bolmasın, ol hártúrli pedagogikalıq sheberlikti, ótiw usılın talap etiwı múmkin. Solay etip, baǵdarlamadaǵı kórkem dóretpelerdi tallawda shıǵarmanıń teması, qatnasıwshılardıń obrazı, kompoziciyası, tili, ideyalıq mazmunı, janrlıq sıpatı, tárbiyalıq áhmiyeti qusaǵan máselelerge dıqqat awdarıladı. Bul arnawlı

xarakterge iye emes, sonliqtan shıǵarmanı qalay tallaw múmkinligin ádebiyatshı muǵallım hárbir shıǵarmanıń sıpatına qarap tańlaydı.

10-klass oqıwshılarına shıǵarmanıń teması tuwralı tereń túsinipler beriledi. Ayırım shıǵarmalardı tema ózinen-ózi belgili boladı. Máselen, Seyfulǵabit Májitovtıń “Iniyat bolısqa”, “Qız-kelinsheklerge” qosıqları, Q.Áwezovtıń “Tilek jolında” (dramadan úzindi), Abdurauf Fitratıń “Abılqayzhan” (dramadan úzindi), Erix Mariya Remarktıń “Batıs frontta ózgeris joq” (romannan úzindi) hám taǵı da basqalar. Sonıń menen birge oqıwshılardıń temanı tereńirek túsiniwine itibar beriw kerek. Shıǵarmanıń temasın onıń ideyalıq mazmunı menen baylanıstırıp úyreniw talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında qatnasıwshılardıń obrazın túsindiriw muǵallımnen juwappershilik talap etedi. Kórkem ádebiyattıń tiykarǵı obektti-adam, onıń jámiyetlik qatnasıqları, baylanısları. Jazıwshı adam obrazın tiykarında ómirin, turmıs tirishiligin, basqalar menen qatnasıqların súwretleydi. Kórkem ádebiyatta orın alǵan hártúrli waqıyalarǵa, metodlarǵa, stilge, janrlarǵa baylanıslı qaharman obrazınıń súwretleniwi hárqıylı bolıp keledi.

Ádebiy shıǵarmalardıń obrazın tallaǵanda shıǵarmanıń kólemine, janrlıq sıpatına baylanıslı qaharmanlardıń xarakterin biliw zárúr. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyasın úyretiw barısında turmıs shinlıǵın sáwlelendiriwinde ádebiy shıǵarmalar áhmiyetli bolıp, olardıń arasındaqı baylanıs hám bulardıń tutas shıǵarmaǵa bolǵan qatnası esapqa alınadı. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyası bir baǵdarda qurılmaydı. Óytkeni, insan xarakterleri, waqıyalar, olardıń rawajlanıw, baylanısıw, shiyelenisiw múmkinshiligi birqıylı emes. Sol sebepli kompoziciyası hártúrli qurıladı. Sabaq barısında kórkem shıǵarmanı tallawda hárbir ádebiyatshı muǵallımnen teoriyalıq bilim hám metodikalıq sheberlik talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси. – Т.: “PTM”, 1995. – 102 б.
2. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018.– 336 б.
3. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019.– 125 б.
4. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021.– 380 б.
5. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń tallawdıń ilimiy metodikalıq tiykarları. Monografiya. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2025. –148 б.

SAYLAWBAY JUMAĞULOVTIŇ “BALALÍGÍMNAN BIR ELES” POVESTINIŇ SYUJETLIK ÓZGESHELİKLERİ

R. Qudiyarova

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

“Hár qanday proza janrında dóretilgen shıǵarmalar ushın eń baslı shártlerdiń biri bul – turmıs shınlıǵı menen dáwir haqıyqatlıǵın kólemli, bazda epopeyalıq sıpattaǵı keń masshtablı waqıyalar menen shım-shıtırıq, qım-qıyǵash hádiyselerdi keń túrde qamtıp alıp súwretlew bolıp esaplanadı” [2:7]. Óytkeni, álemniń bir pútin filosofıyalıq koncepciyası joq shıǵarma roman bola almaydı. S.Jumaǵulovtıń “Balalıǵımnan bir eles” povestinde syujettiń keń kólemliligi, syujetlik baǵdarlardıń keń qatlamlılıǵı qaharmanlardıń minez-qulqın tereńnen ashıwǵa, súwretlenip atırǵan dáwirdi keńnen alıp sáwlelendiriwge jumsaladı. Povestte syujettiń buringıday dástúriy – izbe-iz túrdegi waqıyalardı dizip, sada súwretlew arqalı emes, al, utımlı, tásirsheń poetikalıq formalar bolǵan dialog, qaharmanlardıń gúrriń etip beriwleri, keń túrdegi awızeki ángimeleri sıyaqlı sáwlelendiriw arqalı jasalawı dıqqattı ayrıqsha ózine tartadı.

“Balalıǵımnan bir eles” povesti tiykarınan waqıyalarınıń qızıqlıǵı, tiliniń jeńilligi menen oqıwshını ózine tartadı. Shıǵarma povest janrında jazılǵan. Avtor povestinde Ullı watandarlıq urıs jıllarındaǵı mashaqatlı balalıqtı súwretlew arqalı buringı awqam balalarındaǵı patriotizm, gumanizm sezimlerin ashıp beredi.

“Balalıǵımnan bir eles” povestinde shıǵarma waqıyası qay jerde bolatuǵınlıǵı haqqında qısqasha ayıp ótedi, yaǵnıy bayanlap atırǵan obraz óz awılınıń gózzal kórinisin súwretleydi. Bul bolsa óz gezeginde waqıyalardıń kirispesi sıpatında ekspoziciyalıq xızmet atqarǵan. Mısalı, “Awıl sırtındaǵı “Jalańash qum”nıń ğırı etegi. Usı jerde japıraqları sarǵısh tartıp túse baslaǵan tıp betiniń juwanlıǵına hesh qaysımızdıń qushaǵımız jetpeytuǵın, qabıqları bıdım-bıdım, shaqaları ján-jaqqa tarbanıp ketken bir tıp ǵarrı torańǵıl ósip tur. Shańqay tústen berli, usınıń kóleńkesindegi qos qara úydiń ornınday taqırılıqta, oyın bazarın qızdırıp atırǵan bizler, háp-zamatta aq oyınlarımızdı tuwara qoydıq. Tezirek, mına silpilep baslaǵan jawın “sheleklep” quyıp ketpesten burın awılǵa qaray ketiw kerek. Búytpesek awhallarımız shataq. Malpaq-salpaq jawrap, tináw kúngidey apalarımızdan baqırıs esitemiz [3:4]. Jazıwshı bul jerde povest qaharmanınıń jasaw orının tanıstırıw ushın “Jalańash qum” átirapında xalıqtıń jasaw turmısı menen tanıstıradı. Bul arqalı jazıwshı shıǵarma qaharmanın qaysı xalıqtan shıqqanlıǵın súwretlemekshi bolǵan.

Turmıs qarama-qarsılıqları shıǵarmada bayan etilgen ideyalar, xarakterler, olardıń gúresleri tiykarında beriledi. Bul óz gezeginde konfliktti júzege keltiredi. S.Jumaǵulovtıń “Balalıǵımnan bir eles” povestinde konflikttiń barlıq túrlerin ushratamız, yaǵnıy sociallıq konflikt, psixologiyalıq konflikt, jeke intim konfliktler shıǵarmada sheberlik penen qollanılǵan. Bul shıǵarmanıń eń basında-aq kózge taslanadı. Mısalı, shıǵarma qaharmanı óz dosları menen ákeleri

tuwralı sóz bolsa, onıń bir oziniń ákesi urısqa ketip qayıp kelmegen, sol sebepten ákesi haqqında anasına aytqanda ananıń ishki psixologiyalıq jaǵdayın tómendegishe súwretleydi:

Úyge kele apamnıń esimdi bilgeli ústinen taslamay júrgen keń, qızıl shıt kóyleginiń etegine orala asılaman.

- Apa..aa!

- Newe shıraǵım! – deydi ol, emirenip. – Ash boldıń ba?...

Men basımdı shayqayman.

- Sársenbay ájaǵań baqırdı ma?

Basımdı jáne shayqayman.

- Onda nege túriń buzılıp tur, qaraǵım-aw! - Apam dógereklerin ájim basqan kózlerin maǵan qadaydı. – Yamasa ana Otarbay sholaqtıń jaman balası Qayıpbek bir nárse aytıp kemsitti me?

- Yaq..qq! – deymen men, endi ózimdi ózim irke almay kemseńlep sóylep. – Men, nege ákemdi kórmegenmen? Ol urısqa atlanganda men qayaqta edim?...

Apam biyshara aldındaǵı bar shıt-shıbirdi bir shetke ısırıp taslaydı da, mazasız palapanın tınıshlandırmaqshı bolǵan qustay meni bawırına tartadı.

– Qulınım-aw... Ol waqıtta sen tuwılǵan joq ediń ğoy. Bolmasa ma, ákeńe betińnen bir súydirip qalǵanımda ğoy, meniń sirá ármanım bolmas edi. Onda sen ishimde altı aylıq ediń...” [3:11]

Bul jerde Jeńisbaydıń ákesi urıs sebebinen balasını da kóre almaǵanına ish-ishinen kúyingen, biraq, taǵdırdıń jazǵanına qashıp qutıla almaytuǵınlıǵın bilgen ananıń ishki keshirmeleri bildirilgen. Sol ushın da jazıwshı onıń ishinen keshken gúresiwlerin balasına bildiriw arqalı psixologiyalıq konfliktti júzege keltirip otr.

Waqıyanıń baslanıwınan-aq sociallıq konfliktti ushratamız. “Sociallıq konflikt – shıǵarma qaharmanları menen olar jasaytuǵın shárayat ortasındaǵı gúres” [4:124] Mısalı, “Ákem joq. Apamnıń aytıwınsha ol usı jayǵa kómek salıp pitkerip bolıp, endi sırtınıń sıbawın tamamlaw aldında turǵanda, bir “urıs” degen bale baslanıp ketken. Ne qılǵan urıs? Qanday urıs? Sirá túsınbey-aq qoydım. Bul tuwralı ájaǵamnan sorasam, mańlayımnan shertip jiberip, saǵan bunıń ne keregi bar, zıt-áyy!” deydi, al, apam bolsa bul sózdi endi qayıp awzına ala görme qulınım dep, shır-pırı shıǵadı.

Liykin, bári bir, keyininen onıń ne nárse ekenin sorastırıp bilip aldım. Ákem, biziń elimizge basıp kirgen fashist degen iytlar menen ushırasıwǵa atlanıptı. Sóytip ol jaqta óziniń joraları menen birgelikte, jańaǵı fashistlerdi qırıp taslaptı. Endi bárin qırıp bolsa, úyge qayta berse boladı ğoy. Al, ole le joq...” [3:10].

Bunda qaraqalpaq xalqınıń urıs dáwirinde basınan keshirgen awır jaǵdayların beriw arqalı jazıwshı Jeńisbaydı usı urıs sebepli ákesinen ayrılwı, anası bolsa balasınıń bir márte bolsa da ákesin kóre almaǵanına kúyinedi. Bul jerde shıǵarma qaharmanları menen olar jasap turǵan dáwir ortasındaǵı qarama-qarsılıq kózge taslanadı, yaǵnıy, urıs penen onıń sebebinen jábir shekken bir awıladaǵı turmıs arqalı sociallıq konflikt júzege kelgen.

Jeńisbay obrazı arqalı povesttegi basqa da obrazlar ashıp beriledi. Usı povesttegi syujet waqıyaları Jeńisbay óziniń úyin tanıstırıp, onda apam, ajaǵam hám óziniń birge jasaytuǵınlıǵın aytıwdan baslanadı. Jáne de ákesi joq ekenligi, onıń usı jayǵa kómek salıp pitkerip bolıp, endi sırtınan sıbawın tamamlaw aldında turǵanda urısqa ketkenligin aytadı. Bunnan keying waqıyalar bolsa, Jeńisbay óziniń nege ákesi joq ekenligin anasınan soraydı. Soráǵan waqıttaǵı anasınıń ishki keshirmeleri jazıwshı tárepinen sheberlik penen súwretlengen. Ákesi ketkeninde anasınıń qarnında altı aylıq bolǵan Jeńisbay, endi mektepke qádem qoya baslaǵan edi. Klasındaǵı balalar ákesin aytqanda, bul qattıǵa arı kelip turatuǵın edi. Bul jaǵday, ásirese, Qayıpbek joq bolıp ketip, ústi-bası kir, kózlerinen aqqan jasların qayta-qayta sıpıra bergenlikten kózleri qızarǵan, kók eshektiń ústine minip alǵan ahwalda kelgenin kórgen ákesi onı eshekten túsiriw ushın Qaypan sumnıń dúkanınan velosiped satıp alıp beremen, deydi. Sonda da ójetligi tutqan Qayıpbek buǵan kónbeydi, onda saǵan mashina ákelip beremen dese de kónbeydi. Aqırında bala maǵan samolyot alıp ber, deydi. Ákesi quwanǵanına kúni menen nege ayta qoymadıń, neshewin ákelip bereyin, deydi. Balası bolsa ekewin, dep juwap beredi. Usı jaǵday Jeńisbayǵa qattıǵa batadı. Eger meniń de ákem bolǵanında maǵan da samolyot ákelip berer edi, degen qıyalǵa baradı. Usı waqıyadan keyin Jeńisbaydın kewil-keshirmeleri de jazıwshı tárepinen sheber súwretlengen.

Mine, jazıwshı usılayınsha syujet waqıyaların bir-biri menen tıǵız baylanıstırıp hám waqıyadan waqıya keltirip shıǵara otırıp, syujetti kem-kem rawajlandırıp bara beredi.

Povestte bunnan keyingi waqıyalar Jeńisbay ushın ákesiniń tiri bolıp keliwine jáne úmit beredi. Sebebi, kútilmegen jerden, qashshan-aq jıl asların berip, joqlawın asırǵan Jaqsılıqtıń ákesi Qurbanbay keledi. Onıń eki ayaǵı shorta, janbasınan tómeni joq, velosipedke uqsas úsh dóńgelekli qol menen basqarılatuǵın arnawlı arbada kelgenligi haqqında xabar tarqaladı. Bul waqıyadan soń Jeńisbay ákesin kútetuǵın boladı. Mısalı, onıń usı waqıttaǵı kewil-keshirmeleri tómendegishe beriledi:

“Kewlimde hesh nárse joq. Men de tap usı kúnnen baslap urıstan qaytpaǵan ákemdi kútip júretuǵın boldım. Úydegi, ya meyli klastaǵı qapı “shıyq” etse boldı, kózlerimdi móldiretip jalt qarayman. Arifmetika sabaǵı edi. Bir kúni klasımızdın qapısı ashılıp storjtı Ániypa apaydın bası kórindi...” [3:32].

Mine, usı qatarlardın ózinen-aq, Jeńisbay bala kewili ákesiniń tiri keliwin intizarlıq penen kútip júrgenligin súwretleydi. Biraq bul kelgen insan onıń ákesi emes edi. Rayonlıq prokuroturadan kelgen tergewshi bolıp shıǵadı. Sebebi, Jeńisbay Qaypan sumnıń dúkanında qundız terilein jayǵastırıp atırǵanlıǵın aytıp shagım qılǵan edi. Sonıń izinen tergew jumısları alıp barılıp atırǵan edi. Bunıń gúwası bolǵan jalǵız Jeńisbay edi. Avtor waqıyalardı bunnan bılay da rawajlandırıp baradı.

Jazıwshı bul jerde Jeńisbaydın ózi bala bolsa da onıń aqıllılıǵın, shıdamlılıǵın, ákesine degen húrmet-izzetin súwretlew arqalı onıń xarakterin sheberlik penen ashıp bergen. Sol jerde óziniń ákesi emes ekenligin bilse de sol

waqıttıń ózinde ózin tutup, tergewshi bergen sorawlarǵa anıq juwap beriwı onıń zıyrekliginen derek beredi.

Qaharmanlardıń psixologiyasın ashıwda minezleme úlken orın iyeleydi. Avtordıń minezlemesi povestte qaharmannıń kimligin oqıwshıǵa tanıtw jaǵdaylarında olardı bir-birine baylanıslı alıp sheshedi. Mısalı, Toqımbet baslıqtıń ornına baslıq bolǵan Baǵdaǵa awıl adamları tárepinen tómendegishe minezleme berilgen.

– *Óyp-pey, bunday da sózge sheber hayal boladı eken! – dep basladı apam sózin, tańlayın qaǵıp. – Qolların sermep, ótkir-ótkir sózlerdi tawıp-tawıp sóylegende otırǵan jerimizde biz qatınlar uyıp qalıppız. Búytip Toqımbet baslıq túwe, qaladan kelgen ne bir “men” degen wákillerin sóyley alǵan joq. Kóp-kóp nárselerdi ayttı. Usı aldımızdaǵı báhárge qaladaǵı úlken baslıqlar menen kóp jumıslardı planlastırıptı. Endigiden bılay “Jetinshi awıl” kolxoz ortalıǵı bolıp ferma biziń awılǵa kóshirelejaq. Sonnan keyin taǵı bi jańalıqtıń betin ashtı. Buǵan bizler júdá hám quwanıp qaldıq. Endi fermaǵa “Bıyday kól” diń pisheni paydalanbaydı ekendaǵı “Ábdiraman quyınıń” tusınan suwı sırtqa ózi shapshıp aǵatuǵın artesian qudıǵı qazıladı eken”. [3:34]*

Bul berilgen minezlemede tazadan bolǵan baslıq Baǵda obrazı ele de tolıǵıraq ashıp berilgenliginiń gúwası bolamız.

Qayıpbektiń ákesiniń obrazı da shıǵarma aqırına kelgende tolıq ashıladı. Ol ózi qorıqshı bolıp isleytuǵın edi. Jeńisbay onıń izin ańlıp, qundızlardı urlap júrgenligi málim boladı. Mısalı, - *Sol kúni keshte Niyetbay ekewimiz Qayıpbektiń qorıqshı ákesin ańlımaqshı boldıq, - dep basladı sózin tartınbay sóyley alatuǵın Maqset. – Bulay etip júrgenimizdiń de sebebi bar. Burın bir-eki mártebe onıń kól betten bos qaytpaǵanın sezip qaldıq. Udayı janbasınıń astında qapshı boladı. Ondaǵı qasqaldaq ya úyrek dewge, multıq dawısın kól bette esitip kórmedik. Balıq dep shamalawǵa, qapshǵı kep-kebiw. Jáne hár saparı ol usılayınsha qapshıqlı qaytqanında jol-jónekey jan-jaqına saqlıq penen qarap júredi hám dógerekte tolıq qarańǵılıq basqanda ǵana jolǵa shıǵadı” [3:42].*

Avtordıń bul qısqa minezlemesi Qayıpbektiń ákesi Otarbay qorıqshınıń háreketlerin ele de tolıǵıraq ashıp beredi.

Bir kúni awılда Maqset penen Niyetbay joytılıp ketedi. Bul óz gezeginde waqıyanıń eń joqarı kulminaciyası esaplanadı. Óytkeni, bir túnniń ishinde olardıń joǵalıp ketiwi úyindegilerdi qáweterge saladı. Azanda apaları orınlarınan tursa, olar tóseklerinde joq bolıp shıǵadı. Jatqan kórpelerine qol juwırtıp kórse, mup-muzday eken. Jańa turıp ketken balaǵa usamaydı. Sonnan qáwiplenip dógereklerdi izlep kórse olar tabılmaydı. Usıdan keyin Jeńisbayǵa bir jaqqa baratuǵınlıǵın aytqan, biraq anıq etip aytpaǵan eken. Bunı ol tergewshi sorawǵa tutqanda ayttı. Mısalı,

- *Olar saǵan hesh nárese aytqan joq pa?*

- *Ayttı, - dedim men shınlıqtı jasırmay. – Ol ekewi meni ádep bir jaqqa ertip ketpekshi boldı da soń taǵı oylanıp áketpedi!*

- *Qızıq! – Tergewshi aǵay astıńǵı ernin qımıp, barmaǵı menen aldındaǵı papkasın áste-aqırın tiqıldattı.*

- Sonda olar seniñ menen birge qayda ketpeshi bolğan eken –a?!

Sózge milicioner aǵay aralastı da esik bette tayaǵına súyenip turǵan Niyetbaydıń atası betke burıldı.

- Saat neshelerde balańızdıń joǵalǵanın bildińiz?

- Bilmeymen sonı qaraǵım! – dedi ol kemseñlep. Azanda tursaq ornında joq. Birge oynaytuǵın balası Maqsetke barsaq, ol da bolmay shıqtı. Biyshara balanıń kempiri de ele zar eñirep otır [3:38].

Usınday waqıyadan keyin olardı izley baslaydı. Qayıpbektiń apası barlıq bilgenin qaldırmaı aytıp beredi. Bul balalardı Qayıpbektiń ákesi Otarbay qorıqshı urlap ketken edi. Bul tergew waqtında belgili boladı. Otarbaydı tergew waqtında onıń qolların stoldıń ústine qoyıwın soraǵan edi. Ol qolın stoldıń ústine qoyıwdan bas tartadı. Sebebi, qolıń sol balalardıń birewi tislep alǵan edi. Ol bunı jasırıp otın jırıp ketti, dep aldaydı. Biraq, tergewshi onı balanıń barmaq izi ekenin anıq bilip, qalaǵa tergewge alıp ketedi.

Q.járimbetov hám B.Genjemuratovlar avtorlıǵında shıqqan “Ádebiyat teoriiyası” atlı miynette waqıya sheshimine anıqlama beriledi. “Sheshim –dep shıǵarmada suwretlengen waqıyalardıń rawajlanıwı hám shıńına jetiwi nátiyjesinde júzege asatuǵın qaharmanlardıń awhalına, jaǵdayına aytıladı” [1:121].

“Balalıǵımnan bir eles” povestinde Qaypan sum, Toqımbet baslıq hám Otarbay qorıqshınıń qara isleriniń áshkaralanıwı shıǵarmanıń sheshimge qaray baǵdar alawına túrtki boladı. Olar qundız terilerin urlap satıp júrgenligin eń birinshi bolıp Jeńisbay biledi. Bunnan soń onıń klaslas dosları biledi hám bir túnnıń ishinde olar joǵalıketedi. Shıǵarma kútilmegen juwmaq penen tamamlanadı. Qaypan sum, Otarbay qorıqshı, Toqımbet baslıqtıń qara isleriniń áshkaralanıwı shıǵarmanıń juwmaǵı esaplanadı. Sebebi, olardı bunday is qıladı dep hesh oylamaysań.

Mine, usınıń menen shıǵarma juwmaqlanadı. Biraq, shıǵarmada Jeńisbaydıń bunnan keyingi ómiri belgisizlew bolıp qalǵan. Shıǵarma juwmaqlanaman degenşe, Jeńisbaydıń ákesi tiri bolıp kelip qalatuǵınday túyilip edi, biraq, shıǵarma sońında Jeńisbaydıń úyinde toy bolıwı menen juwmaqlanadı. Onıń ajaǵasınıń úyleniw toyı bolıp atırǵan bir máhálde olardıń úyine tergewshi kelip qaladı hám Qaypan sum, Otarbay qorıqshı hám Toqımbet baslıqlardıń qılmıslarınıń áshkaralanıwın ayıp, olardıń nızam aldında jazalanatuǵınlıǵın aytađı. Tergewshiniń kelgendege maqseti Jeńisbayǵa minnetdarshılıq bildiriw edi. Sebebi, urlanıp ketilgen balalar onıń járdemi menen tabılǵan edi. “Balalıǵıman bir eles” povesti usılay jumaqlanadı. Jeńisbaydıń balalıǵında bolıp ótken urıs hám onnan keyingi jıllardaǵı turmısı hám ákesiniń joq ekenligi onı qattı tolgandıradı. Degen menen, ol kúshli bala bolıp, anasına miyirman hám ğamxor boladı. Jazıwshı tárepinen jazılǵan bul povestte tek bir Jeńisbaydıń balalıǵı menen pútkil basqa balalardıń da ómirin sóz etpekshi ekenligi kórinip turǵanlıǵın kóremiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Járimbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriiyası. Toishkent: Sano-standart, 2018.

2. Нуржанов П. Хэзирги қарақалпақ романы. – Нөкис, Билим, 2009.
3. С. Жумағұлов. Балалығымнан бир елес. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.
4. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

TIL BILIMINDE TOPONIMIKANIN TEORIYALIQ SIPATLAMASI

Baltaniyazova N.T.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

Toponimika – til biliminiń geografıyalıq obyekt atların úyreniwshi áhmiyetli tarawı. Ol onomastikanıń bir baǵıtı sıpatında qalıplesken bolıp, jer atamalarınń kelip shıǵıwı, dúzilisi, leksikalıq-semantikalıq ózgeshelikleri hám sociallıq funkciyaların úyrenedi. Mámleketimizde bul tarawdıń rawajlanıwı ǵárezsizlik jıllarında jańa basqıshqa kóterildi. Sol sebepli, toponimikanıń teoriyalıq tiykarların tereń úyreniw, onıń xalıqaralıq tájiriybelerdegi ornın hám til bilimindegi rawajlanıw basqıshların tallaw áhmiyetli ilimiy wazıypa esaplanadı. Maqalada toponimikanıń teoriyalıq tiykarları, dúnya til bilimi hám qaraqalpaq til bilimindegi izertlew jumısları, teoriyalar hám kóz qaraslar, sonday-aq, toponimikanıń basqa pánler menen baylanısı haqqında sóz etiledi.

Toponimika sóziniń ózi grekshe “topos” – orın hám “onyma” – atama sózlerinen kelip shıqqan. Bul pán geografıyalıq obyektler atamalarınń kelip shıǵıwı, strukturası, semantikası, tariyxıy qatlamları hám lingvistikalıq ózgesheliklerin úyrenedi [Qodirov]. Toponimler arqalı xalıqtıń mádeniyatı, tariyxı, turmıs tárizi, etnikalıq quramı, hátteki diniy kózqarasları haqqında maǵlıwmat alıw múmkin [Суперанская].

Toponimika etimologiyalıq, semantikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik strukturası, fonetikalıq ózgerisler, social-funkcionallıq analizler tiykarında tekstologiya, tariyx, sociologiya hám antropologiya sıyaqlı baǵdarlar menen baylanısıp úyrenilip barmaqta. Búgingi kúnde jergilikli hám shet el til bilimi tájiriybelerinde de atap ótıledi. Rus til biliminde toponimika lingvistikalıq mektep sıpatında XX ásir baslarında qalıplesken. E. M. Murzaevtıń “Toponimika” (1974) atlı shıǵarması bul baǵdardaǵı tiykarǵı teoriyalıq dereklerden biri esaplanadı [Мурзаев]. Ol toponimlerdiń klassifikaciyasın, semantikalıq toparların hám geografıyalıq obyektler menen qatnasın ilimiy tiykarlap bergen. Sonday-aq, V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya sıyaqlı alımlar toponimikanıń lingvistikalıq, stilistikalıq hám mádeniy ózgesheliklerin úyreniw metodikasın islep shıqqan [Никонов].

Inglis til biliminde alıp barılǵan toponimikalıq izertlewler tiykarınan mádeniy hám tariyxıy tiykarǵa iye. G.R. Styuarttıń “Names on the Land” shıǵarması AQShtaǵı jer atamalarınń tariyxıy tamirlarin ashıp Bergen [Stewart]. Ol toponimlerdi koloniallıq, etnikalıq kóshiwler hám tábiyiy sharayatlarga qarap klassifikaciyalagan. M. Gelling bolsa áyyemgi inglis tiline tiykarlangan halda

Angliya geografiyalıq obyektleriniń atalıw sistemasın úyrenip shıqqan [Gelling]. Bul miynetler toponimikaniń tariyxıy lingvistika menen qanday tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi.

Ózbek til bilimi toponimikasınıń ilimiy izertlewlerinde Nematulla Mallaevtıń “Ózbek toponimikasına kirisiw” (1972) miyneti úlken áhmiyetke iye. Ol jer atamaların grammatikalıq, semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan tallaw tiykarların belgilep bergen. Mallaev toponimlerdiń tariyxıy qatlamların, olardıń xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslılıǵın anıqlaǵan [Маллаев]. E.Ğaniev, A.Joraev hám N.Toshboeva sıyaqlı ilimpazlar toponimlerdiń aymaqlıq ózgesheliklerin úyrengen [Ғаниев]. Jáne ózbek tiliniń geografiyalıq terminologiyasınıń rawajlanıwına H.Hasanov salmaqlı úles qostı. Avtordıń miynetlerinde [Ҳасанов] ózbek tilindegi geografiyalıq terminlerdiń dárekleri, rawajlanıw basqışları, úlgileri, orıssha-ózbekshe hám ózbekshe-orıssha túsindirmeleri berilgen.

Qazaq til biliminde bolsa birneshe ilimpazlardıń usı máselege arnalǵan miynetleri bar. Jergilikli geografiyalıq terminler boyınsha G.Q. Qońqashbaevanıń “Qazaq xalıq geografiyalıq terminleri” (1948) degen temada dissertaciya jaqladı hám baspadan shıqtı [Қоңқашпаев]. Bul miynette qazaq hám túrkiy xalıqlar toponimlerinde ushırasatuǵın geografiyalıq terminler sıpatlaması atap ótileđi. Bunnan basqa birneshe ilimpazlardıń miynetleri, sonıń ishinde A.Ábdiraxmanov, T.Januzaqov, E.Qoyshıbaev hám Q.Rısbergenovalar tárepinen Qazaqstan toponimleriniń quramında ushırasatuǵın geografiyalıq terminler etimologiyası izertlenedi [Әбдірахманов].

Qaraqalpaq til biliminde de toponimikani izertlew belgili dárejede qalıplesti. Onıń leksikası, morfologiyası hám qollanıw ózgesheligin úyreniw baslı talaplardıń biri. Qaraqalpaqstan toponimleri haqqında eń dáslepki maǵlıwmatlar S.P. Tolstov, T.A. Jdanko, B.V. Adrianov, G.I. Donidze, V.V. Bartold, L.Uspenskiy, N.A.Baskakov, S.Atanıyazov, X.Vamberi hám t.b ilimpazlardıń miynetlerinde keltirilgen. Bul ilimpazlar toponimlerdi izertlew dawamında xalıqtıń tariyxı, etnografiyası, aymaǵı hám sonday-aq tariyxıy shıǵısı, formasın óz miynetlerinde keltirip ótken. Bunnan basqa, belgili ilimpazlardan Q.Ábdimuratov, S.Kamalov, X.Esbergenov hám M.Mámbetullaevlardıń, Q.Ayımbetov, Ó.Payzullaev, S.Qoraev, Q.Qunnazarovtıń miynetlerinde, Q.Seytniyazov, A.Qudiyarov, M.Qurbanov hám G.Mámbetova, G.Abishev, X.Tolıbaevlardıń dissertaciya jumıslarında túrli aspektlerde izertlendi.

Qaraqalpaqstan toponimlerin birinshi ret arnawlı izertlegen Q.Ábdimuratov boldı [Абдимуратов]. Ol 1966-jılı «Qaraqalpaqstan toponimleri» degen atamada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Onıń bul miynetinde usı aymaqtaǵı bir qatar geografiyalıq atamalardıń strukturalıq-semantikalıq qurılısı keń túrde izertlenip, olardıń tariyxıy-etimologiyalıq ózgeshelikleri analizlengen. T.Begjanov penen jazǵan «Struktura qaraqalpaksix toponimov» atlı maqalası Qaraqalpaqstan toponimleriniń qurılısına arnalǵan [Абдимуратов, Бегжанов]. E.Berdimuratov: “Bul toparǵa kiretuǵın geografiyalıq terminlerdiń quramı ádebiy tildıń leksikasında ádewir dárejede. Olar da ádebiy til leksikasınıń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında

arnawlı atamalar retinde kem-kem qálplesip, úlken bir funkcionallıq-stillik qatlamdı payda etkenligi kórinedi” [Бердимуратов]. Bul pikirde geografiyalıq terminlerdiń qaraqalpaq til bilimi terminologiyasında ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótedi. Z.Dosimov hám X.Egamovlardıń «Jer atamalarınıń qısqasha túsindirme sózligi» degen kitabında *Ámiwdárya, Baday toǵay, Beruniy, Baraqtam qorǵanı, Diywanbegi awılı, Depeliqaq awılı, Dorman awılı, Yawmutjap awılı, Jumırtaw, Qat awılı, Mańǵıt, Nókis, Aral, Taxiyatas, Qaraqalpaqstan, Qurbanaq* atamaları, olardıń etimologiyası haqqında maǵlıwmatlar berilgen [ДўСИМОВ, ЭГАМОВ].

Sońǵı jıllarda Qaraqalpaqstan toponimlerine arnalǵan bir kandidatlıq dissertaciýalar qorǵaldı. M.Qurbanov óziniń kandidatlıq dissertaciyasında Qaraqalpaqstan jer-suw atamaları quramında ushırasatuǵın oronimikalıq, oykonimikalıq, agroonimikalıq hám gidronimikalıq terminlerdi hár tárepleme izertlegen, olardıń toponimlerdi jasaw xızmetlerin kórsetken [Қурбанов]. G.Mámбетовanıń kandidatlıq dissertaciyasında Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarındǵı gidronimler leksika-semantikalıq jaqtan etnonimlerge, antroponimlerge zoonimlerge, fitonimlerge, obyektıń tábiyiy-geografiyalıq belgilerine hám ideologizmlerge baylanıslı toparlarǵa ajratılıp, olardıń derivaciyalıq modelleri berilgen [Мәмбетова]. Sonday-aq, bir qansha maqalalarda toponimika máseleleri sóz etildi. Q. Qoshanovtıń Qaraqalpaqstan toponimlerine baylanıslı bir qansha maqalaları járiyalandı. Olarda házirgi dáwirdegi mikrotoponimler, toponimizaciya hám atama qoyıw máseleleri, rus tiliniń tásirinde payda bolǵan Qaraqalpaqstan toponimleri analizlengen [Қошанов]. Bunnan basqa Qaraqalpaqstandaǵı ayırım geografiyalıq atamalar tuwralı bir qatar maqalalar járiyalandı. Máselen, E.Murzaev, M.Mámбетullaev, A.Allamuratov hám X.Esbergenovlardıń *Nókis* toponimi haqqında maqalaları, O.Bekbawlovtıń *Nawqas* toponimi menen *Nókis* etnonimi tuwralı maqalaları járiyalandı. Olardıń ishinde eń dıqqatqa ılayıqlısı Murzaevtıń maqalası edi. Onda *Nókis* toponimi tariyxıy, tillik hám sociallıq aspektte úyrenilgen [Мурзаев].

Juwmaqlap aytqanda, til biliminiń eń áhmiyetli tarawlarınıń biri toponimika qaraqalpaq til biliminiń búgingi kúndegi eń áhmiyetli izertlew obyektleriniń, aktual problemalarınıń biri. Sebebi bul taraw qaraqalpaq tili, qaraqalpaqstan tariyxı, mádeniyatı menen ádebiyatı, sonday-aq, etnologiyası menen psixologiyasına tıǵız baylanısıp ketken. Onda xalıqtıń kóp ásirlik mádeniyatı, úrip-ádetleri, tariyxı hám miyrasları jámlengen menen de ayrıqsha bahalı.

ÁDEBIYATLAR

1. Qodirov. A. O‘zbek toponimikasi asoslari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2006.
2. Суперанская А. В. Общая топонимика. – Москва: “Наука”, 1973.
3. Мурзаев Е. М. Топонимика. – Москва: “Наука”, 1974.
4. Никонов В. А. Географические названия мира. – Москва: “Просвещение”, 1973
5. Stewart G. R. Names on the Land. – Boston: Houghton Mifflin, 1945.

6. Gelling M. Signposts to the Past. – Chichester: Phillimore, 1978.
7. Маллаев Н. Ўзбек топонимикасига кириш. – Тошкент: “Фан”, 1972.
8. Ғаниев Е. Қашқадарё вилояти топонимлари. – Тошкент, 1985.
9. Ҳасанов Ҳ. География терминлари луғоти. – Тошкент: “Фан”, 1964.
10. Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины. // Известия АН Каз ССР. Серия география, вып. 3, Алма-Ата. 1951. – №99.
11. Ёбдирахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: “Ғылым”, 1975.
12. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1965.
13. Абдимуратов К. О происхождении названия Нукус. // «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», 1965.
14. Абдимуратов К., Бегжанов Т. Структура каракалпакских топонимов. // «Советская тюркология», 1971. – №6.
15. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: “Билим”, 1999.
16. Дўсимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлігі. – Нөкис, “Билим”, 1991.
17. Қурбанов М. Қарақалпақ тилидаги географик терминларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди. ... дис. – Нукус, 2011.
18. Мәмбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери: Филол. фанлари бўйича док. (PhD) ... дис. – Нукус, 2018.
19. Қощанов Қ. Рус ҳам қарақалпақ тиллериниң өзара байланысы мәселелери. – Нөкис: «Билим», 1991.
20. Мурзаев Э. О происхождения названия Нукус. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1967.

JÜREK KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLERDİN STRUKTURALÍQ TIPLERI

Qayıpnazarova U.U.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Frazeologiya – til biliminiń eń úlken tarawı bolıp, tildin rawajlanıw barısında mudamı jańasha mánilerdi payda etedi rawajlandırıp otıradı. Qaysı tilde bolsa da frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir neshe dáwirdin jemisi esaplanadı. Buǵan dálil sıpatında qaraqalpaq tilshi ilimpaz J.Eshbaevtin “Frazeologiyalıq dizbekler bir waqıtları birden payda bolıp qalmastan, tildin rawajlanıwı menen birge bul da udayına rawajlanıp, jańadan payda bolıw arqalı tildin leksikasın bayıtıp otıradı.”- degen pikirín keltirip ótsek boladı [1;7].

Házirgi zaman til biliminde pútkil álemnin tillik kórinisin júzege keltiretuǵın, sonday-aq nızamlıqların úyrenetuǵın baǵdarlar payda boldı. Bul, óz gezeginde, adam balasınıń ózin qorshaǵan dúnya haqqında bilimlerin

antropocentrizmlik paradigma k  zqarasidan   yreniw, j  nelisini  n rawajlanıwı menen tilimizge ja  nasha ba  gdarda  ı tarawlar kirip keles basladı.   zbek tilshi ilimpazı N.Maxmudovtı  n pikirinshe: “Til biliminde xalıqtı  n mentalitetin, tili h  m m  deniyatın   zinde s  wlelendiriwshi frazeologizmlerdi lingvom  deniyattanıwdı  n tiykar  ı birli  ı sıpatında   yreniwge ba  ıshlang  n ilimiy – izertlewler j  zege keledi. Olarda tiykarınan, frazeologizmlerdi  n semantikalıq-strukturalıq h  m de lingvom  deniy analizge baylanıslı ilimiy- k  zqaraslar h  m pikirler bildirilgen”- dep aytıp   tedi [2;341].

Haqıyqatında da kiyingi jıllarda frazeologizmlerdi  n lingvom  deniy   zgesheliklerin   yreniwge baylanıslı bir qansha izertlew jumısları j  zege kelgen. Bıraq somatikalıq frazeologizmlerdi  n lingvom  deniy   zgesheliklerin arnawlı t  rde analizlewshi ilimiy-izertlew jumısları j  da az. Joqarıda aytıp   tkenimizdey, h  r qanday xalıq h  m milletti  n basqalardan ayırıp turıwshı milliy d  st  rleri,   rp-  detleri h  m s  ylew m  deniyatı bar. E  n d  slep s  zd  n t  sirli  linin k  sheytiwshi h  m g  pke emocional-ekspressivlik m  ni beriwshi somatikalıq frazeologizmlerdi  n til biliminde payda bolıwına h  m de m  nisine, basqa frazeologizmlerden ajıralıp turatug  n belgelerine toqtalıp   tiwimiz kerek.

D  slepki waqıtlarda somatikalıq frazeologizmlerdi haywan h  m insan ushın t  n bol  n   zgesheliklerine qarap ayırıp otırma  n. Ilim p  nni  n rawajlanıwı menen frazeologizmlerdi h  r qıylı atqaratug  n h  m qollanılatug  n   zgesheliklerine qaray bir neshe toparlar  a ajratqan. Somatizm ataması grek tilinen alınıp “soma” - “dene” degen m  nisti bildiredi. B  rshege belgili bol  nında  y e  n d  slep bul atamanı Eston tili frazeologiyasın   yrenen alım F.Vakk qollandı. F.Vakk somatizmlerge adam yamasa haywan denesi a  zlarının atların, denede  ı toqımalar h  m suyuqlıqlar atların (“qan”, “suyek”, “nerv” h  m basqalar), sonı  n menen birge   piwayı m  nide emes, al awıspalı, simvolıq m  nide qollanıwshı turaqlı s  z dizbeklerge artikulyaciyalıq belgileri h  m j  z a  latpaların kirgizgen [3]. Bıraq O.Nazarov somatikalıq komponentli frazeologiyalıq birlikler toparına tek insan denesi a  zların ataytug  n birliklerdi kirgizedi [4].

Al, bizi  n pikirimizshe, somatikalıq frazeologizmler qatarına tek   na adam dene m  shelerine baylanıslı frazeologizmler emes, b  lki, haywanlardı  n dene a  zların bildiretug  n s  zlerden qural  n frazeologizmlerdi de kirgiziwimiz kerek. Sebebi, bunday frazeologiyalıq birlikler k  bine insanı  n sırtqı k  rinisi, ishki q  siyetleri, ruwxıy ja  dayı h  m h  reketlerin   piwayı m  nide emes awıspalı, simvolıq t  rde a  latadı. B  gingi k  nde somatikalıq frazeologizmlerdi zoonimler, naqıl-maqallar h  m aforizm s  zlerden ajratıp k  rsetiw til biliminde   hmiyetli m  selelerdi  n birine aylandı.   sirese, somatikalıq frazeologizmler h  m olardı  n komponentlik strukturaları arasında  ı ayırmashılıqlardı anıq ajratıp k  rsetiw, olardı  n semantikalıq h  m pragmatikalıq funkciyaların t  siniw til biliminde ja  a analitikalıq qatnaslardı talap etpekte. Sonlıqtan, maqalamızda somatikalıq frazeologizmlerdi komponent strukturası boyınsha klassifikaciyalap, olardı motiv, mifonim h  m zoonim sıyaqlı elementler tiykarında jaratılıwın analizlep, h  r bir modeldi mısallar menen k  rsetiwge h  reket qıldıq.

Bizge belgili, somatikalıq frazeologizmlerdiń tiykarǵı wazıypası – bir insannıń psixologiyalıq jaǵdayın, minez-qulqın tásirli hám obrazlı túrde súwretlew bolıp tabıladı. Tap usınday wazıypa haywan aǵzaları tiykarında qalıplesken frazeologiyalıq birliklerge de tán. Máselen, “*qoyan júrek*” frazeologizmi adamnıń qorqaq ekenligin bildiriw ushın qollanıladı. Bul jerde “*qoyan*” obrazı haywanlardıń tábiyiy minez-qulqına tiykarlanadı: qoyanlar, ádette, júdá qorqaq haywan sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan, adamnıń júregi “*qoyan júregi*” menen awıspalı mániste salıstırıladı hám olardıń ruwxıy ázziligi atap ótıledi. Bunday mısallar haywanlardıń dene aǵzaları menen baylanıslı frazeologiyalıq birlikler de somatikalıq frazeologizm sıpatında qarastırılıwı ilimiy jaqtan tiykarlı. Sebebi, bul birlikler de antropomorfikalıq (insandı haywan arqalı súwretlew) kózqarası tiykarında qalıplesken bolıp, insannıń hár qıylı ózgesheliklerin bildiriwge xızmet etedi. Sonlıqtan, somatikalıq frazeologizmlerdi tallawda tek ǵana adamnıń dene aǵzalarına emes, al haywanlarǵa tiyisli dene aǵzalarına da ayırıqsha itibar qaratıw kerek.

Bunday somatikalıq frazeologizmlerdi tómendegi strukturalıq tiplerde ushıratımız.

Zoonim: qoyan+ júrek, yaǵnıy zoonim+ júrek somatizmi arqalı jasalıp, qorqaq adam degen mánisti ańlatadı. Qoyan — haywanlar ishinde eń qorqaǵı sıpatında sáwlelenedi. Júrek — kúsh-ǵayrat sıpatında beriledi. Sonıń ushın bul somatikalıq frazeologizm “*qoyan júrek*”, yaǵnıy qorqaq adam delinedi.

Mısalı: - Sen *qoyan júrek* ediń ǵoy? - Eger, jas kishiligime nuqsan kelmese, seni ózińe aspanda kórgen aqmaq, saǵaldıń dostı iyt der edim. T.Qayıpbergenov (Qaraqalpaq dástanı «Mamanbiy ápsanası» 209-bet).

Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde mifonim + júrek kórinisindegi somatikalıq frazeologizmlerde ushrasadı. Mifonim – bul mifologiyalıq xarakterdegi atama, yaǵnıy xalıq awızeki dóretiwsılıǵı (mif, ápsana, epos) tiykarında júzege kelgen qaharmanlar, janzatlar, dáwler, jinler hám basqa birliklerdiń atları bolıp, olar semantikalıq jaqtan turaqlı túsiniklerdi bildiredi.

Mifonim: Dáw (adam qıyalındaǵı úlken, qorqınıshlı maqluq), frazeologiyalıq mánisi boyınsha batır, márt, qorıqpas adam [5;52].

Dáw - kóbinese unamsız, qorqınıshlı obraz. Al, júrek bolsa miyrimlilik hám muhabbat sıpatında túsiniledi sonlıqtan da “*dáw júrek*” - erlik penen birge ashıw yaki mártlikti de ańlatadı. Mısalı: Iyesinen qashıp ketpey, olar ólgen soń qalǵan balalarına ǵamxorlıq etip elge ákelgen, sóytip, *dáwjúrek*, watan súyer atanǵan bala bolǵan. T.Qayıpbergenov (Qaraqalpaq dástanı “Baxıtsızlar” 5-bet).

Til biliminde “motiv” túsinigi sózdiń forması menen onıń mánisi arasındadı baylanıstı ańlatadı. Yaǵnıy, sózdiń sırtqı forması arqalı onıń mánisin túsiniw múmkin bolsa, bul sóz motivlengen bolıp esaplanadı. Motiv tek ǵana ayırım sózlerde emes, al frazeologiyalıq birlikler hám metaforalıq sóz dizbekleriniń quramında da ushırasadı. Ásirese, “júrek” komponentiniń qatnasıwındaǵı sóz dizbekleri bunday semantikalıq motivlerdiń bar ekenligin kórsetedi. Mısalı, qaraqalpaq tilinde “*tas júrek*” somatikalıq frazeologizimi tómendegishe ańlatıladı.

Motiv: Tas- qattı, suwıq nárseni bildiredi. Ańlatatuǵın mánisi boyınsha miyrimsiz adam, rehimsiz, jawız [5;144]. Tas - qattı, suwıq, bekkem degen mánilerdi bildiredi. Sonlıqtan, “tas júrek” sózi metaforalıq túrde sezimsiz, miyrimsiz adamdı súwretlew ushın qollanıladı. Bul jerde semantikalıq tiykar (yaǵnıy, motiv) bar - júrektiń “tastay qattılıǵı” arqalı mánis ańlatılǵan. Mısalı: Yapırmay, bala, hámme hayran qaldı, sonday-am *tas júrek* adamlar boladı eken! (K.Raxmanov “Birinshi muhabbat” 27-bet).

“Taza júrek” somatikalıq frazeologizimi de motiv bola aladı.

Motiv: taza - hadallıq, aq kewil

Taza júrek - pák niyetli, hadal adam, gúnasız, jaman niyeti joq insan.

“Taza” – páklik, ádepli yamasa hújdanlı degen motivti bildiredi. “Júrek” bolsa, ádette, insannıń ishki dúnyası, sezimleri, niyetleri menen baylanıslı. Bul “ádep-ikramlılıq páklik motivi + júrek” modeli. Mısalı: Onıń denesi de taza ózi de *taza júrekli*. (G.Esemuratova “Kempir apamnıń romanı” 48-bet)

Qara júrek motivi;

Motiv: jawızlıq, kóralmawshılıq.

miyrimsiz, jawız, zalım [5;108]. “Qara” – unamsızlıq, jawızlıq belgisi. Júrek- sezimler jaylasqan emociyalıq aǵza esaplanadı, sonlıqtan bul jerde “jawızlıq motivi + júrek” modeli. Mısalı: *Qara júrek* dushpanlar elge iritki salıp, Amangeldi qamalǵa aldı. (Berdaq “Amangeldi dástanı”)

Joqarida kórsetilgen mısallardıń hámmesi “motiv + júrek” modeli - bul frazeologiyalıq birliklerde “júrek” sózi menen birge qollanılatuǵın, belgili bir psixologiyalıq, emocional mazmunlı birlikler arqalı payda bolǵan sóz dizbekleri. Kórsetilgen úlgilerdegi mısallarda motiv – semantikalıq oray, júrek - somatikalıq belgi bolıp xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, somatikalıq frazeologizmler til birlikleri arasında quramalı semantikalıq qurılısqa iye bolǵan frazeologizmler qatarına kiredi. Olardıń quramında qatnasıwshı komponentler - motiv, mifonim hám zoonimler usı birliklerdiń mánilik jaqtan bayıwın támiyinlep ǵana qoymastan, al olardıń stilistikalıq hám funkcionallıq mánisin de belgileydi. Bunday izertlewler, bir tárepten, frazeologiyalıq birliklerdiń milliy-mádeniy ózgesheliklerin anıqlawǵa xızmet etse, ekinshi tárepten, olardı zamanagóy lingvistikalıq tallaw usılları járdeminde tereńirek úyreniw imkaniyatın beredi. Keleshekte qaraqalpaq tilindegi basqa somatikalıq birliklerdi de strukturalıq-semantikalıq hám mádeniy-pragmatikalıq qatnaslar tiykarında izertlew áhmiyetli wazıypalardan biri.

ÁDEBIYATLAR

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, Қарақалпақстан, Б. 1985.
2. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2015, 5-сон, 341-бет;
3. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка: АКД. – Таллин, 1964.- С. 23.

4. Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов в русском и туркменском языках: Автореф. дис. канд. ... филол. наук. – Ашхабад, 1973. – 26 с.

5. Пахратдинов К., Бекниязов К. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2018.

NÓKIS QALASÍ ODONIMLERINIŇ GRAMMATIKALÍQ QURÍLÍSINA QARAY TÚRLERI (KÓShE ATAMALARÍ MÍSALÍNDÁ)

Jarekeev M.B.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı

Odonim – lingvistikalıq termin bolıp, toponimika iliminiń quramında úyreniledi. Terminler dáslep quramalı hám túsiniksizdey bolıp kóringeni menen, olardı tereńirek úyrengenimizde olardıń tórkininde belgili bir mánisti óz ishine alǵan boladı. Áne, usılar ilimde úyreniledi hám jetilistiriledi.

Búgingi kúnde dúnya onomatologiyasınıń eń áhmiyetli wazıypalarından biri – barlıq onomastikalıq terminologiyanı tártipke salıw bolıp tabıladı. XX ásirdiń 50-jıllarında francuz lingvistleri (J. Herbillon, A. Cornoy, L. S'auveur) toponimlerdi úyreniw barısında terminologiyalıq apparattı islep shıǵıwdı alǵa súredi hám usı izertlew barısında odonim (grek. ódòs - “jol”) atamasın kirgizgen. [Еророва: 224] Odonim – qaladaǵı hárqanday kishi obyektlar, sonıń ishinde, gúzar, kóshe, jol, ótkel, tuyıq hám basqa kishi toponimlerdiń ulıwmalıq ataması. Solay eken, qaladaǵı hárqanday kishi obyektlar diń ataması onıń úlken, keń yaki kishi – biliner-bilinbes bolıwına qaramastan ol odonim bolıp tabıladı. Mine, usınday birneshe sózdiń ornına bir ǵana termin, yaǵnıy bir sóz benen qollanıw ilimde qolaylılıq tuwdıradı. Ulıwmastırıp aytqanda, joqarıda atap ótkenimizdey toponimika iliminde odonimlerdiń birneshe túrleri bar.

Bul maqalamızda Nókis qalasında jaylasqan toponimler, sonıń ishinde, odonimlerdiń dúzilisi haqqında sóz etemiz. Nókis qalasında shama menen 1500 ge shamalas odonim bar, solardan 80 ge juwıq ótkel (qaladaǵı uzın, tuwrı hám keń kóshe), 8 tuyıq (kesip ótiw jolı hám ótiw jolı bolmaǵan kóshe) kósheler, 2 gúzar, yaǵnıy qattı (asfalt-beton, cement-beton) qaplamalı avtomobil jollar (I.Karimov hám “Ózbekstan gúzarları”) hám 1400 ge shamalas kóshe bar. Nókis qalasındaǵı bul kósheler 70 ten zıyat mákan puqaralar jıyınında jaylasqan bolıp, onnan basqa qalada 11 qábirstan, 3 demalıw baǵı, 1 maydan bar. Kórinip turǵanıday, paytaxtıımızdaǵı kishi obyektlar san jaǵınan kóp, al úlken obyektlar onsha kóp emes.

Toponimler óziniń xarakteri menen jay sózlerden pari qıladı. Sózdiń morfologiyalıq qurılısın anıqlaw sóz hám morfemanıń (túbir morfema hám affikslik morfema), túbir hám tiykardıń qatnasın belgilew, morfemalardıń hár túrli tiptegi qurılısın úyreniwden ibarat bolsa, toponimlerdiń morfologiyalıq qurılısında bul process birqansha qıyın.

Toponimlarning komponentlarini o'z ara qatnashga kirishi affiksatsiya (yana morfologiyaliq) ham kompozitsiyaliq (yana sintaksislik) usullarda bo'lishi mumkin. Shunga qaray toponimlar joy ham qosha toponimlar bo'ladi. Ushu ko'zqarastan Nókis qalasidagi koshе atamalarin grammatikalik qurilisina qaray joy ham qosha toponimlarga bo'lishga bo'ladi.

Joy toponimlarning ayirimi quraminda so'z jasawshi formant bo'lishi yana kerisinshe bolmaw, ya'ni sol ko'rsetkishte bo'lishi mumkin. Demek, Nókis qalasidagi joy toponimlar eki turli modelde ushirasadi. Bular:

1. Túbir modelindegi toponimlar

2. Túbir+affiks modelindegi toponimlar

Túbir modelindegi toponimlar bir sostavli atamalardi o'z ishine alip, olarning quraminda heshqanday grammatikalik ko'rsetkish bolmaydi. Bunday toponimlar túbir so'z ko'rinisidagi so'zlerden ibarat bolip, morfologiyaliq jaqtan atliqlardan jasalgan. Olardi tomondegishe toparlarga ajratilwga bo'ladi:

— adam atlarina baylanisli túbir toponimlar (Húrliman, Ájiniyaz, Nawayi, Berdaq, Abay, Tumaris, Saadiy, Begis, Alpamis, Edige, Gúlayim, Sárbina, Aybek, Babur);

— belgili tariyxli orinlar, qala atlarina baylanisli toponimlar (Shimbay, Aral, Qoqand, Beruniy, Órnek, Samarqand, Ma'ngit, Kenimex, Jayhun, Edil);

— abstrakt atliqlardan bolgan toponimlar (Xoshamet, Párwaz, Marifat, Ígbal, Itibar, Arziw, Tilek, Shugla, Násiyat, Ziynet, Tabis, Dáwrán, Bilim, Áwmet, Bereket).

Nókis qalasidagi túbir+affiks modelindegi toponimlar -lar/-ler, -liq/-lik, -shilik/-shilik, -stan, -kesh, -li/-li siyaqli affikslarning qatnasida jasalgan.

-lar/-ler affiksi

Ózbek toponimist alimi, professor A. Gulomov bul affiksti so'z jasaytugin morfemalar qatarina kirgizbeydi. Onin pikirinshe, bul qosimta belgisiz kopshilik, hurmetti, abstrakt tusinikni konkretlestirw, uliwmaligti anlatadi. -lar affiksi adam atlarin jasawda da qollaniladi. Maselen, Qizlarxan, Aylarxan siyaqli. Biraq, bunda ol so'z jasaw xizmetinde kelmegen. So'z manisine tasir etpegen. [Qorayev: 8]

Toponimiyada bul affiks toponim jasawshi topoformant esaplanadi. Nókis qalasi toponimlari arasinda bunday toponimlar ushirasadi: Sayaxatshilar, Baqsilar, Oqiwshilar, Iskerler, Haweskerler, Urpaqlar, Arziqlar, Shegarashilar, Gózzallar h.t.b.

Bulardan belgili bolganiday, -lar/-ler affiksi kopshilik jagdaylarda adamga baylanisli, kasipli baylanisli toponimlardi jasawda qollaniladi.

-liq/-lik, -li/-li affikslari

-liq/-lik affikslari Nókis toponimlari jasawda jiyi qollaniladi. Bularga tomondegishe toponimlardi kirgizilwga bo'ladi:

Doshliq, Garezsizlik, Mangilik, Saqiyliq, Salamatlilq, Tuwlsqanliq, Haqiyqatliq, Muriwbetlik, Pidayiliq, Birlik, Adillik, Azatliq.

Qaraqalpaq tilinde -li/-li affiksi atliq so'zlarning tiykarina jalganip, adamnin jagdayina, oyina, sipatina, istin awir ya jéniligine baylanisli tusiniklardi

añlatatugın kelbetliklerdi jasaydı. Bul affikslerdiń tariyxıy jaqtan tolıq túri -lıq/-lik esaplanadı. [Da'wletov, Da'wletov, Qudaybergenov: 55]

-lı/-li affiksi biz úyrenip atırǵan aymaqta tómendegishe toponimlik tiplerdi dúzip keledi:

Áwmetli, Ilimli, Nurlı, Ustalı, Quyashlı, Hújdánlı, Jılǵalı, Baǵanalı, Gazlı, Nazlı, Biyli, Sayamanlı, Baxıtlı, Dármanlı, Gújimli, Maqsetli, Maqsımlı, Iymanlı, Quwanışlı.

-lı/-li formasınıń eń eski forması -laq esaplanadı. Nókis toponimleri arasında usı júdá az gezlesetugın -laq affikslik forması menen jasalǵan *Taslaq, Qumlaq* sıyaqlı toponimler de ushırasadı. Qazaq tilindegi toponimlerde bul affiks -taq/-daq formasında keledi: *tastaq, qumdaq*. Bul haqqında bılay delingen:

«Bul affiks házirgi qazaq tilinde *tastaq, qumdaq, sazdaq*» degen sózlerde saqlanǵan. Bul sózler «*taslı, qumlı, sazlı*» degen formalarda da gezlesedi. Bunnan -laq/-lek, -taq/-tek, -dıq/-dik fonetikalıq variantları, bunnan mákandı, orındı bildiretugın -lıq/-lik, -dıq/-dik, -tıq/-tik variantlarına bólingen. [Әбдирахманов: 132]

Hárbir til toponimleri óz qásiyetlerine hám toponimlik modellerine iye. Mısalı, ózbekshe toponimler, kóbinese birneshe elementlerden ibarat boladı, qosımtalar túbirden keledi, kelbetlik atlıqtan aldın turadı. Tájik tilinde bolsa kerisinshe boladı, yaǵnıy atlıqtan keyin feyil de keliwi múmkin. Qaraqalpaq toponimiyasında bunı Nókis qalasındaǵı qospa toponimler mısasında úyreniwge háreket etemiz.

Nókis qalasındaǵı qospa toponimler kompoziciya jolı menen eki yamasa onnan da artıq sózlerdiń birigiwi yamasa dizbeklesiwinen payda boladı. Qospa atamaların jasalıw tipleri hám modelleri hár túrli. Bunday toponimlerdiń kópshiligi orın mánisin bildiriwshi **el, jol, gúzar, jer** sıyaqlı sózlerdiń qatnasında jasalǵanın kóriwge boladı:

«ótkel» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Musaev ótkeli, Báhar ótkeli, Ağartıwshılar ótkeli, Párwaz ótkeli, Gúlbaǵ ótkeli, Áwmetli ótkeli, Olimpiya ótkeli, O.Xalmuratov ótkeli, Berdaq ótkeli, Nayman ótkeli, M.Dáribaev ótkeli.*

«jol» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Hawa jolları, Shımbay jolı, Ullı jol, Qos jol, Aydın jol, Qus jolı, Aq jol, Aydos jol, Taza jol, Nurlı jol.*

«qala» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Jańa qala, Jambasqala, Aq qala, Iyshan qala, Áwez qala, Gáwir qala, Topıraq qala, Aqshaxan qala, Búrkit qala, Aydos qala, Qıyat qala, Qır qala, Bes qala, Xoja qala, Ayaz qala, Taza qala.*

«el» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Miyweli el, Eli abat, Qúdiretli el, Ullı el, Birlikli el, Aydın el, Keńesli el, Bereketli el, Quyashlı el, Quthı el, Azat el, Muratlı el, Ağla el, Jańa el, Shadlı el.*

«gúzar» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Ózbekstan gúzari, Gúlli gúzar, Keleshek gúzari.*

«abat» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Paxta abat, Qiyat abat, Miywet abat, Nurabat*.

«jer» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Ana jer, Jańa jer, Gújim jer, Payızlı jer, Boz jer*.

«bağ» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Alma bağ, Qoy bağ, Miyweli bağ, Sayalı bağ, Sultan bağ*.

Biz Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdi tómendegishe modellerge ajıratıwdı maqul kórdik:

1. Túbir+túbir modelindegi toponimler

2. Túbir+túbir+affiks modelindegi toponimler

Bul toponimler morfologiyalıq jaqtan tómendegishe tiplerdi payda etedi:

1) «Atlıq hám atlıq» tipi. Bunday toponimlerdiń quramında grammatikalıq belginiń bolıwı yamasa bolmawına qaramastan, sintaksislik jaqtan anıqlawısh+anıqlanıwshı qatnasta boladı. Máselen, *Báhár ótkeli, Aǵartıwshılar ótkeli, Párwaz ótkeli, Hawa jolları, Gúlbağ ótkeli, Olimpiya ótkeli, Shımbay jolı* h.t.b.

Nókis qalasındaǵı kóshe atamalarınıń ishinde adam atlarına baylanıslı qospa toponimler kópshilikti quraydı. Olardıń qollanıwında eki túrli ózgeshelik kózge taslanadı. Birinshisi, qospa toponimler adam atı hám familiyası kórinisinde ushırasadı: *Seyfulǵabıt Májitov, Qallı Ayımbetov, Sadıq Nurımbetov, Esjan Qospolatov, Aytjan Xojalepesov, Allayar Dosnazarov, Marat Nurmuhammedov* h.t.b.

Ekinshisi, belgili adam atları óz ayqınlawıshına iye bolǵan halatta ushırasadı: *Ernazar alakóz, Qıyas jıraw, Ormanbet biy, Jiyen jıraw, Ámet baqsı, Súyew baqsı, Sapalaq palwan, Muwsa baqsı, Tolıbay shayır, Aytjan jıraw, Gúlmurat shayır*.

Bulardıń ishinde atlıq+atlıq+atlıq modelindegi toponimler de ushırasadı: *Akademik Charjaw Abdirov, Akademik Tursınbay Eshjanov, General Usnatdin Ótemuratov, Orazbay Xalmuratov ótkeli, Shayx Najmiddin Qubra sıyaqlılar*.

Bunda belgili adam atları ózleriniń ayqınlawıshları menen birge dizbeklesip qollanılgan. Bunda birinshi komponent baǵınıńqı boladı. Ol ekinshi komponenttiń kimge yamasa nege qaraytuǵınlıǵın bildiredi.

2) «Kelbetlik hám atlıq» tipi. Toponimlerdiń «kelbetlik hám atlıq» tipindegi jasalıwı eń kóp tarqalgan model esaplanadı: *Áwmetli ótkeli, Taza jol, Nurlı jol, Miyweli el, Eli abat, Qúdiretli el, Birlikli el, Aydın el, Keńesli el, Bereketli el, Quyashlı el*.

3) «Sanlıq hám atlıq» tipi. Bul tiptegi toponimlerdiń komponentleri de anıqlawshı+anıqlanıwshı qatnasta boladı. Bul tiptegi toponimlerdiń birinshi komponenti sıpatında numerativ sózler qatnasadı: *Qos arna, Jekke terek, Qoskól, Jeti ıqlım, Qos batır, Úsh temir, Bes kópir, Bes perde, Togızınshı may, Bes qala, Bes saǵa*.

4) «Feyil hám atlıq» tipi. Nókis qalası toponimleri arasında bunday tiptegi toponimler júdá suyrek ushırasadı: *Qazan ketken, Xalıq súyer, Teńge shashqan, Qattı aǵar*.

Juwmaqlap aytqanda, Nókis qalasındaǵı toponimler morfologiyalıq-grammatikalıq qurılısı jaǵınan jay hám qospa toponimler túrinde ushırasadı. Túbir sóz kórinisindegi toponimler morfologiyalıq jaqtan kóbinese atlıqlardan jasalǵan bolsa, túbir+affiks modelindegi toponimler -lar/-ler, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik, -stan, kesh, -lı/-li sıyaqlı affikslerdiń qatnasında jasalǵan.

Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdiń kópshiligi orn mánisin bildiriwshi **el, jol, gúzar, jer, qala, jol** sıyaqlı sózlerdiń qatnasında kelgenin kóriwge boladı.

Biz Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdi qurılısı jaǵınan túbir+túbir modelindegi toponimler hám túbir+túbir+affiks modelindegi toponimlerge ajıratıp úyrendik. Sonday-aq, qospa toponimlerdi «atlıq+atlıq», «kelbetlik+atlıq», «sanlıq+atlıq», «feyil+atlıq» sıyaqlı morfologiyalıq tiplerge jikledik hám olardıń ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw maqsetinde analizledik.

ÁDEBIYATLAR

1. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, «Bilim», 2010.
2. Qorayev S. Toponimika. Toshkent, 2006.
3. Абишев Г. Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи.: Филол. илим. филос. док ... дисс. – Нөкис: 2019.
4. Ёбдирахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, «Ғылым», 1975.
5. Егорова Л.В. К вопросу изучения топонимов в современной парадигме лингвистических исследований // Вестник Чувашского университета. 2018. № 2.
6. Қурбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердиң лексика-грамматикалық өзгешеликлери: филол. илим. канд. дис. – Нөкис: 2011.

ЎРТА ОСИЁГА АМУДАРЬЁ ЭКСПЕДИЦИЯСИНИНГ ТАШКИЛЛАШТИРИЛИШИНИНГ ТАРИХИЙ САБАБЛАРИ

Тасполатова Г.Е.

*ЎзРФАҚҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот
институтини, Нукус.*

Ҳар бир халқ маълум бир табиий ва ижтимоий муҳитда яшайди ва ривожланади. Биз ўрганаётган даврда қорақалпоқ халқи ўз тарихини жуда оғир табиий ва сиёсий шароитларда яратган. Ўша пайтларда қорақалпоқларнинг табиий муҳити аҳоли учун яхши деҳқончиликни йўлга қўйиш учун ноқулай эди. Чунки, бир томондан қорақалпоқ халқи бевосита теvarак-атрофга табиатга боғлиқ бўлиб, айнан шу нарса асосан хўжалик турларини ва унинг ривожланиш йўналишларини белгилаб берган. Оғир табиий шароитларга дуч келганда, улар баъзан мағлуб бўлиб, яшаш учун мос аҳоли жойларини излаб ченинишга мажбур бўлди. Бу орада кўп асрлик

тажриба шаклланиб, қорақалпоқлар аста-секин табиий шароитларнинг ўзига хос хусусиятларига мослаша бошлади. Ўзига хос табиий муҳит бутун Ўрта Осиёда деҳқончилик (ўтроқ) ва чорвачилик (кўчманчи) жамиятларининг узоқ муддатли бирга яшаши имкониятини яратди. Асрлар давомида қорақалпоқлар деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик, овчилик ва ҳоказоларни муваффақиятли бирлаштириб, мураккаб иқтисодий ўзлаштирдилар ва уларнинг ҳаётида савдо-сотик ҳам муҳим ўринни эгаллади.

Иккинчи томондан эса, бу давр қорақалпоқ халқининг сиёсий жиҳатдан энг катта ўзгаришларга учраган даври ҳисобланади. Хива хонлиги ҳудудининг 1873 йил 29 май санасида Чор Россияси томонидан ишғол этилиши, икки давлат ўртасида 1873 йил 12 августта Гендимиён битимининг тузилиши натижасида мазкур ҳудудда яшовчи қорақалпоқ халқининг ҳудудлари иккига бўлинишига ва ижтимоий ҳаётда катта ўзгаришларга олиб келди.

Шу ўринда, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги қорақалпоқлар тарихини ўрганиш жараёнида ўша даврдаги этник муҳитни этиборсиз қолдириб бўлмайди. Ҳар қандай жамият ривожига табиий омиллардан ташқари ташқи омил – яъни кўшни жамиятлар ҳам таъсир кўрсатади, улар ҳам табиий равишда ўзгаришсиз қолмайди. Қорақалпоқ халқи тарихини ҳам Ўрта Осиёдаги ўзбек, тожик, қozoқ, туркман ва бошқа халқларнинг тарихи каби, бошқа халқлардан ажратиб ўрганиб бўлмайди.

Мана шундай, тарихан оғир вазиятда қорақалпоқ-рус муносабатлари шаклланиб бошлайди. Ўтган асрлардаги Россия империяси билан алоқа бутун Марказий Осиё минтақасининг тақдирига ҳам ижобий, ҳам салбий томондан фундаментал таъсир кўрсатди. Бу қорақалпоқ халқининг манфаатларини Россия манфаатлари билан боғлашнинг оғир шароитларида секин кечган узоқ муддатли ва мураккаб жараён эди. Қорақалпоқ халқи нигоҳини Россияга қаратган ҳолда, доимо сиёсий ҳимояга интилди, барқарорликни орзу қилди, қудратли куч ёрдамида тинч ҳаётни таъминлашга, жунғорлар ва яқин кўшнилари бўлган қozoқлар ва туркманларнинг ҳужумларидан ўзини ҳимоя қилишига умид қилди. Қорақалпоқларнинг Россияга бир неча бор уларни фуқароликка қабул қилиш таклифи билан мурожаат қилганликларининг биринчи сабаби шу эди.

Шу ўринда, русларнинг ҳам Ўрта Осиёга қизиқиш сабаблари бор эди. Улардан бири ва энг асосийси Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга борадиган савдо йўллари тиклаш эди. Олтин Ўрданинг қулаши ва Қозон ҳамда Астраханнинг завт этилиши билан Волга дарёси бутунлай рус дарёсига айланди. Бу дарёё орқали шарққа йўналиш ғояси рус подшоҳи Ионна(Иван) IV Васильевични жуда қизиқтиради. Ионна(Иван) IV дан бошлаб бу ғоя рус подшоҳларини тарк этмади [Гиршфельд и Галкин:10].

Мазкур ғоянинг амалга очишига катта ҳисса қўшган шахс, яна бир рус подшоҳи Петр I нинг таъбири билан айтганда: “Болтиқбўйи ва Қора денгизларда Европага дераза очар экан, Қирғиз(қozoқ бўлиши мумкин) ва туркман чўллари орқали Осиё давлатлари эшикларига калит қидирди”.

Марказий Осиёнинг фаол даръёси Амударъё ёрдамида Ҳиндистонга тўғридан-тўғри борадиган сув йўлини қидирди [Гиршфельд и Галкин:11]. Шундай қилиб, илгари Каспий денгизига қуйиладиган Амударъёнинг ўзанини рус босқинларидан кўрқиб, хиваликлар тўсиб қўйгани ҳақидаги хабар Пётрга етиб келди. Улар подшоҳга Каспий орқали Ҳиндистонга борадиган улкан сув йўлини кўрсатдилар ва Петрнинг онгида даръёнинг аввалги оқимини тиклаш истаги пайдо бўлди. Туркманлар ёрдамида Амударъёнинг ғарбий каналида қурилган тўғонларни бузиш эҳтимоли ҳақидаги миш-мишлар ва даръёнинг олтин қумларни ювиб кетиши ҳақидаги хабарлар ниҳоят Петрни ўйлаган режасини амалга оширишга ундади ва у Ходжа Мухаммедханни Хива тахтига ўтиришини табриклаш баҳонасида кабардин князи, капитан Бекович-Черкасский босчилигида экспедиция юборишга қарор қилади [Гиршфельд и Галкин:11]. Бу экспедициянинг Хива хони Шерғазихон томонидан ҳийла йўли билан яксон қилиниши ва Бековичнинг ишончига ўз калласи билан тўлов қилгани тарихдан маълум. Хива хонлигига биринчи ташкил этилган экспедицияларнинг юборилиш сабаби шулар эди.

Табиийки, қорақалпоқ-рус муносабатларининг ўрнатилиши аҳолининг савдо-иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, нафақат Ўрта Осиё, балки Рус бозорларида ҳам ўзини зарур маҳсулотлар билан таъминлашдан келиб чиққан эди. Туркистон савдогарлари рус бозорларини дастлаб кашф этган ва эгаллаганлар. Рус тарихчиларининг маълумотларига кўра, Туркистон савдогарлари 1364 йил Нижний Новгородга борганлар [Др. Боймирза Ҳайит:65]. Шундан сўнг, Россия ва Ўрта Осиё хонликлари ўртасида муҳим алоқалар асрлар давомида сақланган бўлиб, масалан қорақалпоқлар руслар билан ўзаро савдо алоқаларига қадимдан-оқ фаол қатнашарди. Қорақалпоқ савдогарлари рус шаҳарларининг тез-тез меҳмони бўларди. Улар Россиядан товарлар, кийимлар сотиб олади, ўзлари эса жун, қўй териси ваҳоказо шундай маҳсулотларни сотади. Савдонинг сезиларли даражада ривожланганлигига 1722 йили қорақалпоқларнинг Россияга минг туялик савдо карвони билан борганлиги [Камалов С., Қосбергенов Р., Қосымбетов И., Қощанов А:10] далил бўлади.

Ўз навбатида Россиянинг Ўрта Осиё халқларига, жумладан, қорақалпоқларга муносабати мотиви эса савдо мақсадларидан узоқ эди. Россия XVI асрдан бери Сибир орқали Хитойга, Туркистон орқали Ҳиндистонга ва Кавказ орқали Эрон ҳамда Туркияга чиқиш мақсадида бўлса ҳам XVIII нинг бошларига қадар Туркистонга қарши тўғридан-тўғри ҳарбий юришни ташкил қила олмади [Др. Боймирза Ҳайит:69]. Биринчи навбатда рус императори Петр I Ҳиндистан билан савдо алоқаларини ўрнатиш учун қулай савдо йўллари изларди. Бу фикрнинг активлашуви эса қуйидаги бир воқеа сабаб бўлади. Бу ҳодиса Хорезмда Амударъёнинг Каспий денгизига қуйган эски тармоғида майда қум-олтин кўп эканлиги ҳақида хабарнинг тарқалиши сабаб бўлди. 1714 йили Москвага келган туркман савдогар Хожа Непес Рус Петр I га Амударъёдаги олтин қум ҳақида хабар

беради. Амударёёнинг қуйи оқимида жойлашган олтин конлари тўғрисидаги маълумотларнинг ишончлилигини текшириш 1717 йилда Хива хонлигига Бекович-Черкасский экспедициясининг вазифаларидан бири бўлиб, натижасиз якунланди.

Аммо бу мақсад, яни олтин конларини излаш ва янги йўлларнинг изланиши каби мақсадлар шу ҳолида қолиб кетмади. Россия оқир-оқибатда 1873 йил 29-майда Хива хонлиги босиб олганидан сўнг, аввал бошдан ўрганилиши режа қилинган ҳудуд ҳақида маълумотлар тўплаш мақсади амалга ошади. Бу ишни амалга ошириш учун Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман бошчилигида махсус дастур тузилади. Ушбу дастурда жуда кўп муҳим саволлар кўтарилади, бу саволлар орасида биринчи ўринни Амударёёнинг аввалги оқими ҳақидаги савол эгаллади. Сўнгра, Хивани ишғол қилиш тугалланиши биланок, Амударёёнинг қуйи оқими ва унинг доимо Каспий денгизига қуйилиб келган қадимий каналларини ўрганиш учун дарҳол экспедиция жиҳозланади. Урундарёё экспедицияси номи билан машҳур бўлган ушбу экспедиция дастлаб кўп ва хилма-хил аъзолардан иборат (бу аъзолар: Туркистон ҳарбий топографик бўлими начальниги, полковник С.И.Жилинский – Амударёёнинг қуйи қисмларида астрономик ва топографик ишларни назорат қилади; унинг ихтиёрига топографлар Шимановский, Сыроватский, Петровъ и Кусиковъ; полковниклар: барон А.В.Каулбарс ва Д.И.Глуховскийга Амударёёнинг эски канали Узбой йўналишини ўрганиш топширилди. Уларга ёрдам бериш учун Туркистон сапёр рота капитани Д.М.Резвый тайинланди [Туркестанский сборник:47]) бўлса-да, охир-охибат Кўня Урганчни ўрганиш мақсадида табиатшунослар экспедиция таркибидан ажралиб чиққанлиги сабабли фақатгина суратга олиш ишларига айланади. Бу экспедиция Хивадан Кўня Урганчга, у ердан эса Амударёёнинг эски ўзани бўйлаб Сари қамиш кўлига борган. Лекин афсуски, у туркманлар кўзғолони туфайли тез орада қайтиб кетади. Туркманларни 15 июльда генерал Головачев Чандирда мағлубиятга учратиб тинчландиргандан сўнг, Урундарёё экспедицияси давом эттирилди. Экспедиция бошлиғи этиб Тянь-Шанда ўз фаолияти билан машҳур бўлган барон Каулбарс тайинланди. Аъзолари эса топографлар: Сыроватский, Рудневлар тадқиқот ва кузатишлар олиб боришди [Мушкетов:242]. Учбу Урундарёё экспедициясининг асосий ва энг муҳим натижаси Амударёёнинг Урундарёё деб аталадиган эски оқимининг Кунья-Урганчдан Сари қамич кўлига қадар гўзал съёмка қилиниши бўлди. Мазкур кузатишлардан сўнг, 1873 йилги ўз тадқиқотлари натижасида Каульбарс “Амударёёнинг қуйи оқими” (“Низовья Аму-Дарьи”) номли асар ёзади. Аммо бу экспедиция тўлиқ олдида қўйилган вазифаларини бажармаган эди.

Бу экспедициянинг давоми сифатида Император Рус география жамияти томонидан 1874 йилда ташкил этилган Амударёё экспедицияси фаолият олиб борди. Мазкур экспедиция иккита бўлимдан иборат бўлиб, бири полковник Тилло бошчилиги остида, фақат Орол ва Каспий ўртасида нивеллировка билан шуғилланган. Иккинчиси генерал Столетов

бошчилигида Амударёёнинг қуйи оқимида ва Қизилқум чўлида метеорологик, гидрографик ва табиий-тарихий кузатишлар олиб борди. Яна битта бўлим эса, Санкт-Петербург табиатшунослар жамияти томонидан тузилган Орол-Каспий экспедицияси номи билан машҳур бўлиб, у махсус раҳбарсиз Каспий, Орол ва Устюртнинг табиий-тарихий характерини ўрганди. Амударёё экспедициясининг генерал Столетов бошчилигидаги бўлими Н.А.Северцов, ботаник Смирнов, метеоролог Дорандт, этнограф Соболев, гидрографлар Зубов ва Вудлар ўзларининг кенг кўламли тадқиқотларини олиб бордилар. Экспедициянинг бу қисми Казалинскдан Қизил қум орқали, қисман Орол денгизининг шарқий қирғоғи бўйлаб, Аму ва Петро-Александровсккача давом этади [Мушкетов:252]. Бу экспедиция Орол флотилиясининг баржали пороходларидан бирида ҳудудга юборилади. Экспедиция аъзолари Петербургдан 1874 йилнинг апрел ойи оқири – май ойи бошларида йўлга чиқади. Экспедиция аъзоларининг кўпчилиги шу йилнинг октябрь бошларида ўз вазифаларини якунладилар. Ўлкада фақатгина метеорологлар (Дорандт ва Мильберг) йил давомида кузатишлар олиб бориш мақсадида қоладилар. Экспедициянинг харажатлари учун 20000 (йигирма минг) рубл ажратилиши режа қилинган. Император Рус Географик жамиятининг 1874 йилги ҳисоботидан қайд этилишича, Амударёёнинг қуруқликдаги қирғоқларини ўрганиш мақсадида умумий режа ишлаб чиқилган. Бунда бирқанча пунктлар, жумладан: Амударёёнинг сув миқдорини ва унинг юк ташиш даражасини аниқлаш, дарёёнинг барча тармоқларининг ўлчамини олиш; Хива оазисини суғоришга кетадиган сув миқдорини аниқлаш; топографик текширувлар олиб бориш, геологик ва табиий-тарихий жараёнларни ўрганиш; қумларнинг тарқалиши натижасида саҳро сув сақлагичларининг қуруб қолишини тадқиқ қилиш; Хивадан Каспий денгизигача энг яхши қуруқлик йўллари ҳақида маълумотлар тўплаш ва Орол бўйи даштларидаги кўчманчи халқлар, уларнинг чорва моллари сони, шунингдек, Хива хонлиги билан алоқалари ҳақида кенгрок тафсилотлар тўплаш лозим эди [Отчётъ императорского русскаго географического общества за 1874 года:20].

Экспедициянинг фаолият майдонига тўхталсак, асосан, Россия ва Хива шегараларидаги Амударёёнинг қуйи оқими ва бутун узунлиги бўйлаб Узбойни, сўнгра Жаңа дэрья(Янгидарёё) буйидаги ҳудудни ўз ичига олиши лозим делинган. Аввалги дарёё туби қолдиқлари бўлиши ва у дарёё Сирдарёё ёки Амударёё билан бирлашиб, Каспийга қуйган деб таҳмин қилинган[Отчётъ императорского русскаго географического общества за 1874 года: 21]. Ушбу таҳминнинг қанчалик тўғрилигини текшириш вазифаси экспедициянинг фаолият майдонига киритилган эди.

Шуни таъкидлаш жоизки, Чор Россияси ҳукуматининг ўлкага йўллаган экспедициясининг натижалари бизга бундан 150 йил аввалги қорақалпоқлар тарихини, уларнинг ва қўшни халқларнинг ўлкадаги яшаш шароитлари ва шуғулланган касб-кори ҳақида аниқ маълумотларни олишимизга ёрдам бериши билан қимматли ҳисобланади. Шу боисдан Амударёё экспедитсияси

материалларини келажакда батафсил ва чуқур тадқиқ қилиш Қорақалпоғистон тарихининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Гиршфельд и Галкин. Военное описание Хивинского оазиса. Типография Штаба Туркестанского военного Округа. 1902.
2. Туркистон Россия ва Хитой оралиғида / Др. Боймирза Ҳайит. Таржимон: Б.Исабек-Ўрдабекли. Такризчилар: Н.Каримов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Қ.Ражабов. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2023.
3. Камалов С., Қосбергенов Р., Қосымбетов И., Қощанов А. – «Мәңги дослық», Нөкис - «Қарақалпақстан» 1973.
4. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. Туркестанский сборник. Том 184.
5. И.В.Мушкетов. “Туркестан”. С-Петербургъ. 1886.
6. Отчётъ императорского русскаго географическаго общества за 1874 года. С-Петербургъ. 1875.

IBRAYIM YUSUPOV LIRIKASINDA TÁRIYP JANRÍ

Djangabaeva Húrliman Shıǵısbaevna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı, Nókis qalası

Dúnya ádebiyatında barlıq dáwirlerde hám ádebiyattanıwdıń áhmiyetli izertlew obyektı bolıp kelgen janrlardıń biri bul táriyp yamasa maqtaw qosıqları. Oytkeni, ádebiyat tariyxında ázelden arnawlar, ullı waqıyalardı yamasa shaxslardı, ayırıqsha talantqa iye insanlardı, gózzallardı, watandı táriyplew, maqtaw dástúrge aynalǵan. Onıń eń áyyemgi dárekleri antik grek hám rim ádebiyatınan baslanǵan. Pindar, Goraciy sıyaqlı shayırlardıń usı janrdáǵı birqansha dóretpeleri búgingi kúnde de táriyp janrıńń tiykarǵı túrlerine dárek sıpatında xızmet etpekte. Al, qaraqalpaq ádebiyatında bul janrdıń qalıplesiwi hám birneshe túrde dóretiliwine qaraqalpaq xalqınıń milliy ádebiy miyrasları, sonday-aq, túrkiy xalıqlar jazba estelikleri menen Shıǵıs ádebiyatınıń úlğileri ayırıqsha tásir kórsetti. Bul maqalamızda qaraqalpaq poeziyasınıń úlken wákili I. Yusupov lirikasındaǵı táriyp qosıqlar, atap aytqanda, watan temasındaǵı táriyppler haqqında sóz etemiz.

Shıǵıs hám túrkiy xalıqlar ádebiyatında Batıs ádebiyatındaǵı odaǵa mazmunı, kórkem maqseti jaǵınan uqsas qasida janrı orta ásirler ádebiyatınan XX ásirge shekemgi aralıqta (ásirese, ózbek poeziyasında) qatań ólshemlerin, formaların saqlap kelgen. Qasidalar ótmishte: “Patshalar, ullı tariyxıy shaxslar, ullı tariyxıy waqıyalar, tábiyat kórinisleri, sharap, ıshqı-muhabbat, shayırdıń ózi jasaǵan ortalıqtan narazılıǵı yáki óz paziyetleri haqqında qasidalar” [Бобоев, 483] sıyaqlı birneshe hár qıylı mazmundaǵı túrlerge bólingen. Bul janr Shıǵıs klassikleri Hafız, Nawayı, Fizuliy hám t.b. dóretiliwshiligi arqalı XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatına da tásir etken. Ájiniyaz, Ótеш kibi klassiklerdiń táriyppleri de Shıǵıs qasidasına mazmunı jaǵınan usas bolsa da, formalıq nızamları, ólshemleri jaǵınan

tuwra kelmeydi. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında táriyp janrı haqqında eń dáslepki ilimiy pikirler, kózqaraslar bildirgen f.i.d Q. Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” kitabında táriyp janrınıń saǵaları folklorlıq dóretpeler ekenin sóz etken bolsa [Айымбетов, 149-151], f.i.d, professor Q.Járimbetov XIX ásir qaraqalpaq lirikasına arnalǵan miynetinde lirikalıq janrlar ishinde táriypti keltirip ótedi hám Ájiniyaz, Ótesh, Qazı Máwlik sıyaqlı shayırlardıń dóretiushiliginen mısallar keltiredi. Qaraqalpaq táriypiniń rawajlanıwında salmaqlı úles qosqan klassik ádebiyat wákılleri Shıǵıs qasidasınıń tematikasın, mazmunın, kórkem estetikalıq qásiyetlerin ǵana ózlestirip, kórkem formasın qaraqalpaq lirikasına engizbegenlikten, táriyptiń tiykarǵı saǵaları sıpatında folklorlıq úlgiardi kórsetiw kerekligin atap ótip, Q. Ayımbetov pikirlerin qollap-quwatlaydı [Жәрімбетов, 92].

Joqarıda atap ótilgenindey qaraqalpaq lirikasınıń táriyp janrı Shıǵıs klassikalıq janrlarınıń qatań formalarınan awlaq, formalıq erkin usılda jazıladı. Bul XX ásirge kelip ele de rawajlandı, tek qaraqalpaq lirikasında ǵana emes, al basqa túrkiy xalıqlar lirikasında hám, máselen ózbek lirikasında qasidalar erkin usılda dóretilse basladı. Bul haqqında professor T.Boboev: “Házirgi ózbek shayırları qasidanı xalqımızdı maqtawshı, watandı ullılawshı, ullı bayram kúnlerin jırlawshı janrǵa aynaldırdı. M.Shayxzada “Tashkentnama”, S.Akbariy “Meniń máhállem”, E.Waxidov “Ózbekim” hám t.b. jańa dáwir qasidashılıǵınıń ájayip úlgeri esaplanadı. Jańa qasidalarda dástúriy qasidaların bir qatar “temir nızamları” buzılıp, zamanǵa maslastırıldı, súwretlew imkaniyatları keńeytildi” [Бобоев, 483] – dep házirgi ózbek lirikasında qasidanıń ózgesheliklerin atap ótedi.

Qaraqalpaq lirikasında táriyptiń rawajlanıw jolı hám XX ásir lirikamızdaǵı ornı haqqında professor Q. Járimbetov “XIX ásir shayırlarınıń dóretiushiliginde táriyp janrınıń rawajlanǵanı sonshelli, onıń kórkemlik dástúrleri Qazı Máwlik, Seyfulǵabit Majitov, Ayapbergen Musaev, olardan sońǵı dáwirlerdiń shayırları Abbas Dabılov, Sadıq Nurımbetov, J.Aymurzaev, M.Daribaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Qabulov hám t.b. poeziyasında salmaqlı orın iyeledi hám burınnan kiyatırǵan táriyp janrınıń jańa dáwirdegi tikkeley dawamı boldı” [Жәрімбетов, 92] – dep orınlı pikirlerdi bildirip ótken edi.

XX ásir qaraqalpaq lirikasınıń hár tárepleme rawajlanıwında tiykarǵı xızmetti atqarǵan I. Yusupov boldı. Ol Batıs hám Shıǵıs janrların ózlestiriw menen birge, olarǵa salıstırmalı túrde milliy janrlardıń rawajlanıwına da salmaqlı úles qostı. Solardıń biri qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyp janrı edi. Shayır lirikasında tiykarınan watan, tuwǵan jerge arnalǵan maqtawlar hám ashıqlıq mazmundaǵı táriyplerdi jıyı ushıratıwǵa boladı. Onıń watan táriypi, tuwılǵan jeri Shımbay qalasına arnap “Tuwılǵan jer”, doslıq-tatıwlıq hám úlke gózzallıǵın jırlawshı “Ózbekstan”, ashıqlıq mazmundaǵı “Muxalles”, “Intizar saǵan”, tariyxımızdaǵı belgili insanlarǵa arnap “Ayt, sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan”, “Sahra búlbiline” hám t.b. táriyp janrında jazılǵan ájayip qosıqları bar. Shayırdıń watan, úlke gózzallıǵın sáwlelendiriwshi “Tuwılǵan jer” hám “Ózbekstan” táriyplerine talqı jasayıq. Shayırdıń “Ózbekstan” qosıǵı muxalles formasında, bes qatarlı bolıp, 1964-jılı jazılǵan. Qosıqta shayır tuwısqan xalıqlar doslıǵı, tatıwlıq, sonday-aq

Ózbekstan úlkesiniń gózzal tábiyatın, tuwısqan xalıqlardıń keń peyilin, miynetkeshligin tolıp-tasıp jırlaydı. Mısalı:

Búlbil aytar: “ – usı bostan,
Meni tarttı ozal bastan,
Sol ushın da bir tınbastan,
Sayray-sayray esim keter,
Háwes artar onnan beter.”

Suw boyında májnún talı,
Sárhawızğa shashın malıp,
Bir shiyrin oylarğa talıp,
Láyli túskendey esine,
Telmirer ay sáwlesine [Юсупов, 121-122].

Qosıqta shayır Ózbekstan úlkesiniń gózzal tábiyatın, ózgesheligin ájáyip kórkem súwretlew quralları menen sáwlelendirgen. Muxalles dáslep bul úlkeniń janlı tábiyatı, onıń jemisleri, diyqan hám baǵmanlardıń miyneti menen jaratılǵan baǵlar, saylar, tereklerdi maqtawdan baslanadı. Lirikalıq qaharmannıń bul úlkege ıntıqlıǵı búlbildiń tilinen bayanlanıwdan baslanadı. Keltirilgen mısallardıń dáslepki shuwmaǵında metaforanıń janlandırıw usılı, yaǵnıy qus tilinen bayanlanıwı arqalı pikir ele de tásirli hám obrazlı shıqqan. Ekinshi shuwmaqta endi májnún tal janlandırıladı da, onıń usı úlkede ósip turǵanı ushın suwǵa ráhátlenip shashların malıwı, ayǵa ashıq bolıp telmiriwi Ózbekstan úlkesiniń tegin emesligin, tábiyatı sulıw hám teberik ekenligin kórkem pikirler menen jetkeriwde utımlı qollanılǵan. Ásirese, baǵ ishindegi júzimniń shirege más bolıwı, qárelilerdiń kóz súzip qarawı, anardıń jılwalanıw insandı ózine tartıwı barlıǵı janlandırıwdıń ájáyip úlğileri. Sońǵı shuwmaqlarda bolsa úlkeniń táriypi sheksizligi, lirikalıq qaharmannıń súyispenshiligi, bul tuwısqan úlkege degen perzentlik muhabbatı hám doslıq, ıǵbal haqqında jırlap, sulıw juwmaq jasaydı.

Sonınday ájáyip bostan,
Tawsıyıp etsem tawsalmaspan,
Perzentim dep qushaq ashqan,
Ózge emes, óz janımsań,
Gózzal Ózbekstanımsań!

Doslıq, baxıt, erik qushaǵı,
Turar mángi nurın shashıp,
Ishi kúygen duz jalasın,
Ómirimiz bar baǵı-bostan,
Saw bol, anam Ózbekstan! [Юсупов, 121-124].

Shayırdıń “Ózbekstan” muxallesı lirikamızdaǵı usı formada jazılǵan eń jaqsı muxalleslerden biri hám eń jaqsı táriyp qosıqlardan biri bolıp qaldı. I.Yusupovtıń watan, tuwılǵan jer haqqındaǵı eń jaqsı táriyp qosıǵı Shımbay qalasına arnalǵan. “Tuwǵan jer” qosıǵında watanǵa degen sheksiz muhabbat, onıń gózzallıǵı, ózgeshelikleri jırlanıp qoymay, lirikalıq qaharmannıń tuwılǵan jerge sadıqlıq,

minnetdarshılıq, perzentlik minneti haqqındağı kóz qarasları da sáwlelengen. Bul táriyp qosıgınıń kópshilik shuwmağı bes qatardan quralǵan.

Aymalaǵan sen ayamsań,
Tallı jaǵıslı sayamsań,
Men qus bolsam, sen uyamsań,
Awzımdağı márgiyamsań,
Anam Shımbayımsań meniń,
Kim saǵınbas tuwǵan jerin!

Nesiybeń mıń jortsadağı,
Kóp jerge duz tartsadağı,
Dańq-mártebeń artsadağı,
Tuwǵan jer ushın balasań,
Oǵan bas iyip barasań [Юсупов, 131-132].

Qosıqta lirikalıq qaharmannıń tuwılǵan jerge degen perzentlik muhabbatı tolıp-tasıp jırlanadı. Shayır tuwılǵan jerin, qalasın tek jaqsı kóriw, onı gózzal etip táriyplew menen sheklenbeydi, hár bir adamda tuwılǵan jerge degen súyishpenshilik, minnetdarshılıq hám perzentlik juwapkershilik sezimleri bar bolsa ǵana watan qádirlenetuǵını, insan barqulla tuwılǵan jerine tabınıp keletuǵınlıǵın kórkem qatarlar menen bayanlaydı. I.Yusupovtıń watan, tuwılǵan jerge arnalǵan táriypleri basqa táriyplerinen lirikalıq qaharmannıń sezimleriniń tolıp-tasıp súwretleniwi, kórkem súwretlew quralları menen ózgeshelikke iye. Bul haqqında f.i.d Q.Orazımbetov: “Ibrayım Yusupov oqıwshılarına watandı súyip jasaw sezimlerin síndirdi. Onıń shıǵarmalarında tuwılǵan jerge ayrıqsha muhabbat tuyǵıları beriledi... Shayırdıń bul baǵıttağı shıǵarmalarınıń jáne bir ózinshelik tamanı – olar ayrıqsha jedel menen, kóterińki ruwxta jazıladı. Olardı bir jóneliste oqıp shıǵıw múmkin emes hám bunnan keyin kókireǵındı kóterińkilik, maqtanış sezimleri biyleydi. Shayırdıń watan haqqındağı qosıqlarında qaytalanbas teńewler, metaforalar shıǵarmalardıń tásirsheńlik kúshin jáne de arttıradı” [Оразымбетов, 252-253].

Juwmaqlap aytqanda I.Yusupov XX ásir qaraqalpaq lirikasında táriyp janrıńıń ayrıqsha rawajlanıwına, onıń ráńbá-reń túrlerin dóretip ayrıqsha úles qostı. Shayırdıń watan, tuwılǵan jer temasındağı táriyp qosıqları kórkem forması, kórkem mazmunı menen basqa shayırlardıń táriypinen ózgeshelenip turadı. Biz mısálǵa alǵan “Ózbekstan” hám “Tuwǵan jer” qosıqları biri muxalles formasındağı beslik, ekinshisi bes, altı hám ayırım shuwmaqları segiz qatardan turatuǵın qosıqlar bolıp, hár qıylı uyqaslarǵa, bántlerge qurılǵanlıǵı, kórkemlew qurallarınıń jıyı qollanıwı menen hám usı formalıq izlenisler nátiyjesinde kórkem pikirdi anıq, sulıw etip jetkerip beriwi menen bahalı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2002.

2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
3. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажлануы тарийхы. – Нөкис: «Билим». 2004.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
5. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. II томлық. II том. Нөкис: «Билим», 2018. Б. 252-253

“BAS” KONCEPTINIŇ DÚNYANÍŇ TILLIK KARTINASÍŇDA SÁWLELENIWI

Mámbetalieva Q.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik institutı

Til hám mádeniyat arasındǵı óz-ara baylanıslar, olardıń individual hám ulıwma ózgesheliklerin úyreniw, zamanagóy til biliminde áhmiyetli máselege aylandı. Lingvokulturologiyanıń rawajlanıwı menen birge, koncept túsiniǵı kóplegen izertlewlerde oraylıq orın iyeley basladı. Konceptual izertlewler arqalı, tildin iskerlikke tásiiri, mádeniyatlar arasındǵı ayırmashılıqlar hám uqsashılıqlar túsindirilmekte.

Konceptler tildin kommunikativlik iskerliginde áhmiyetli xızmet atqaradı, sebebi olar tilimizdegi pikirlew hám bildiriw mexanizmlerin quraydı. Bul túsiniqler, óz ara baylanıslardı kórsetedi, sonday-aq, til arqalı mádeniyat hám jámiyetlik turmıstın túrli táreplerin ayqınlastırıw imkaniyatın beredi. XX ásirde birinshi yarımında koncept termini til biliminde keń qollanıla baslaǵan bolsa da, ol elege shekem ulıwma hám turaqlı bir túsiniq retinde qalıplespen, al hár bir mádeniyat hám tilge tán ózgeshelikler menen birge jańa anıqlılıqlardı talap etpekte.

Til biliminde koncept “dúnyanıń kórinisi”, “diskurs” hám “konceptual metafora” sıyaqlı túsiniqler menen baylanıslı halda qollanıladı. Mısalı, Y.S. Stepanov konceptti “mádeniyattın kletkası” dep táriypleydi: “Koncept – bul mádeniyattın birligi bolıp, onda dúnya haqqında, insan, qádiriyat hám tájiriybe haqqındaǵı málimleme jámlengen” [1]. Usı kózqarastan, Yu. S. Stepanovtıń koncepti “mádeniyattın kletkası” dep táriyplewi tereń ilimiy tiykarǵa iye. Sebebi, hár bir konceptte belgili bir xalıqtın dúnya haqqındaǵı túsiniqleri, qádiriyatları hám tájiriybeleri menen baylanıslı halda qalıplesedi hám til arqalı jetkeriledi. Konceptiyalar tilde bekkemlengen halda, jámiyet aǵzalarınıń sanasında jámáátlik mádeniyattı saqlawshı tiykarǵı birlikler sıpatında xızmet etedi.

Izertlewshiler koncept terminin kognitiv til biliminiń tiykarǵı kategoriyası sıpatında qarap, onı izertlewdi kognitologlardın tiykarǵı wazıypası hám maqseti ekenligin aytpaqtı. Házirgi waqıtta «koncept» mashqalası hámmeniń dıqqatın ózine awdarmaqta. Usı atamanıń kognitologiya, semasiologiya, lingvokulturologiya, psixolingvistika, pragmalolingvistika sıyaqlı til biliminiń tarawlarında keń qollanımaqta.

Soñğı jılları koncept termini til biliminde, atap aytqanda, antropocentristlik baǵdardaǵı kognitivlik hám pragmatikalıq izertlewler sheńberinde jedel qollanıla basladı. Bul baǵdarlar sheńberinde til qubılısları insan oy-pikiri, ruwxıy dúnyası hám mádeniy kózqarasları menen úzliksiz baylanısta úyreniledi. Konceptiyalar til quralında sáwlelendirilgen halda insannıń dúnyaqarasın, bilimler sistemasın, sociallıq hám mádeniy tájiriyesin bildiredi.

Rus tilshisi V.Z.Deminyakov «Koncept» atamasınıń mánisi, etimologiyası, hár qıylı tillerde payda bolıw hám de túsinikleri haqqındaǵı maqalalar járiyalaǵan. Ol óziniń “Термин «концепт» как элемент терминологической культуры” atlı kitabında “koncept” hám “túsinik” sózlerin tariyxıy dubletler ekenligin, biraq ilimiy hám ilimiy emes pánlerde olardıń ózara parıqlanıwı hám de hár qıylı pikirlerdi bayan etiw arqalı olarǵa sonday táriyp beredi: “Koncept – awızeki belginiń mazmun tárepi túsinik hám waqıyalıq. Olar insan ómiriniń aqılıy, mánawiy yamasa ómirdegi áhmiyetli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń jámiyetlik tájiriyesi rawajlanǵan hám bekkemlengen, ómirdegi tariyxıy bekkem tamirlarına iye bolǵan, jámiyetlik hám subiyektiv ráwishte túsinilgen procesler bolıp esaplanadı” [2].

Koncept atamasın insan sanasındaǵı qanday da bir belgili pikirdiń qalıplesiwi, kelip shıǵıwı hám til arqalı sáwleleniwi sıpatında túsiniw múmkin. Bul, óz gezeginde, mádeniyatqa tán hám tilge baylanıslı mánilerdiń saykesligin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Máselen, "bas tabaq" konceptiyasını qaraytuǵın bolsaq, Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı insanlar ushın bul túsinik, bárinen burın, awqattıń eń ullısı hám húrmetli miymanǵa arnawlı túrde tayarlanǵan awqat sıpatında qabıl etiledi. Bul túsinik jergilikli mádeniyattıń kórinisi bolıp, onıń mazmunın durıs túsiniw ushın qorshaǵan ortalıq hám sociallıq ádep-ikramlılıq normaları úlken áhmiyetke iye. Al, evropa ellerinde jasawshı xalıqlar bolsa bul koncept boyınsha túsinigi joq bolıwı múmkin. Sebebi, koncept milliy mádeniyat penen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, insan sanasındaǵı payda bolatuǵın túsiniklerde óz tásirin tiygizbey qalmaydı.

Qısqasha aytqanda, koncept - bul til hám mádeniyat penen tıǵız baylanıslı bolǵan, insannıń ishki hám sırtqı dúnyasına tiykarlanǵan hám onıń mánislerin úgit-násiyatlaytuǵın abstrakt túsinik.

Bas leksemasınıń házirgi qaraqalpaq tilinde tómendegishe mánilerin kórip shıǵıwımız múmkin, bunda biz “Qaraqalpaq tiliniń túsinirme sózligi” [3:205] nen derek sıpatında paydalandıq:

- 1) Adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, miydiń ornalasqan jeri. (basın ekew bolmay malın ekew bolmaydı «'qq.x.n»')
- 2) Hár túrli ósimliklerdiń, aǵashlardıń, shóplerdiń eń joqarıdaǵı ushı, tóbesi... (júweriniń basları at dorbaday)
- 3) Jaydıń, úydiń, tamnıń bası...
- 4) Tawdıń, qırdıń, munaranıń hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, biyik jeri, shıńı
- 5) Bir nárseniń baslaması, dáslepki waqtı (XIX ásirdiń basında)

- 6) Bir nárseniń aynalası, dógeregi, hádiyseniń qaptalı (xalıq basına awır qayǵı tústi)
- 7) San muǵdarı menen esaplaplangandaǵı dana, shama, muǵdar (kólik malları 27928 bas)
- 8) Atqaratuǵın xızmeti jaǵınan joqarı, basqarıw isin júrgiziwshi... (bas shıpaker)
- 9) Adamnıń jeke dara ózi, kisi (birden keldik eki jasqa, ne sawdalar tústi basqa)
- 10) Tiykarǵı, negizgi, eń úlken (Jas bolsa da periyzat. Bul qızlarǵa bas edi. Qırq qız).
- 11) Baltanıń, shottıń, shókkishtiń, taǵı basqa da usı sıyaqlı qural-saymanlardıń júz beti, jaǵı, tiykarǵı jeri (baltanıń basın bekkemlep, sina qaqtı)
- 12) Tayaqtıń, baqannıń taǵı basqa da usınday nárselerdiń juwanlaw jaǵı, jumır beti.
- 13) Kóldiń, dáryanıń, kanaldıń, tawdıń, bulaqtıń baslanǵan jeri, joqarǵı jaǵı, beti. (Ámiwdaryanıń bası Pámir tawdan baslanadı).

Qaraqalpaq tilinde “bas” koncepti somatikalıq frazeologizmler arqalı til hám mádeniyattı úyreniw ushın qızıqlı izertlew maydanın jaratadı. Bul frazeologizmler tildıń semantikalıq hám mádeniy qatlamların sáwlelendirip, xalıqtıń dúnyaqarasına, psixologiyalıq hám mentalitetine jáne sociallıq qádiriyatlarına aydınlıq kirgizedi.

Qaraqalpaq tilindegi “bas” konceptin tariyxıy kózqarastan tómendegishe kórsetiwge boladı:

Ayırım túrkiy urıs dástúrlerinde “bas kesiw” somatikalıq frazeologizmi dushpannıń bası kesip alınıp, atlanısta jeńis belgisi sıpatında kórsetilgen. Bul túrkiy jawingerlik miflerinde “bası kesilgen dushpan jeńilgen bolıp esaplanadı” degen ideya bar. Bul jerde “bas” - qúdiret, mártlik hám ómir dáregi bolıp, onnan ajıralıw - joǵaltıw hám jeńilis sıpatında qabıl etiledi. Gelleni alıw – pútkil shaxs ústinen ústinlikti bildiredi.

Joqarıdaǵı pikirimizdiń dálili sıpatında tariyxıy shaxs bolǵan Tumaristıń mártligi haqqında hám onıń dushpanı Kirdiń basın kesiw arqalı óz óshin alıwı haqqındaǵı ráwiyattı mısıl keltiremiz. Jeńisten soń, Tumaris Kirdiń denesin tawıp, onıń basın kestiredi hám adam qanı menen toltırılǵan teri qalta (mes) ke salıp bılay deydi: "Sen ómirińde qan ishiwge shóllegen ediń - endi bolsa, ólseń de, sirá toy." Bul háreket tek ǵana mártlik emes, al ádalatlı ósh alıw, jeke qayǵıǵa hám xalıqtıń erkinligine bolǵan húrmet tımsalı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, bul jeńis áyyemgi dúnya tariyxında kúshli hayal sárkardanıń oǵada tásirli jetiskenligi sıpatında tariyxqa kirgen.

Oǵuznama hám Qorqıt ata kitabında “bas” penen baylanıslı kóplegen simvollıq kórinisler ushırasadı. Sonıń ishinde, jawingerlerdiń mártligin ulıǵlawda “bası menen juwap beriw” “bası ketti” “basın qoyıp gúresiw” sıyaqlı frazeologizmlerdiń quramında bas komponentli somatikalıq sózler kóp qollanıladı. Bul sózler bastı ómir, maqtanış hám jekelik orayı sıpatında súwretleydi. Ásirese,

“bası menen juwap beriw” degeni - ómiri menen juwap beriw, bastın insan qádiri menen teńlestiriliwi belgisi bolıp esaplanadı.

Bunnan basqa da mifologiyalıq kózqaraslar da bar bolıp, olar tómendegishe:

Áyyemgi túrkler náresteler tuwılıwı menen birge onıń umayı (baxtı) payda boladı, ol balanıń dál basında, miy embegi astında yamasa kindik isheginde jaylasıp qaladı, dep esaplağan. Bunda túrkiy xalıqlar mifologiyasındaǵı Umay kultine múrájat etiledi. Áyne bas oblastındaǵı eńbegine “insannıń ruwxı – biykesi” Umay jaylasadı, delinedi [4:265].

Umay – áyyemgi túrkiy mifologiyada qáwender ana quday, ásirese balalardı, hayallardı hám tuwılıw procesin qorgaytuǵın ilahiy ruwx sıpatında qaralǵan. Umay kóbinese nur, aq shıraq, qus, yaki hayal kórinisinde súwretlenedi. Bas - ómirlik sana, ruwx, baxıt deregi sıpatında qaralǵan. Áyne sol sebepli eńbekti ıssı tutıw, “suwıq tiymesin” dep abaylaw - bul isenimlerdiń turmısqa sińgen forması bolıp qalǵan. Bunda basına baxıt qonıw – baxıtlı bolıw, isi ońalıw, talabı kelisiw, isinde tabıs bolıw, qıyınshılıqtan qutılıw [5:53]sıyaqlı mánilerin bildirip keledi. Jáne de onıń “baxıt qusı basına qondı” somatikalıq frazeologizmi variantı da ushırasadı. Onıń mánisi – bul xalqımızdıń oy-pikirinde baxıt, áwmet, ruwx hám táǵdır túsiniqleriniń bas penen baylanıslılıǵın anıq bildiredi. Bul bolsa “bas” komponentiniń somatikalıqtan tısqarı metafizikalıq (bul kóz benen kórip, qol menen uslap bolmaytuǵın, biraq adamlar isenetuǵın nárseni ańlatadı) hám mádeniy qatlamların ashıp beredi. Demek, xalıq tilinde “bas” - bul insannıń tek joqarı bólegi emes, al onıń ómir jolı, ruwxıy jaǵdayı hám sociallıq qádir-qımbatınıń orayı sıpatında qaraladı.

Joqarıdaǵı atap ótkenlerimizden bólek bas konceptiniń filosofiyalıq kózqarasları da bar. Tiykarınan, insan denesiniń vertikal kesimi bizdi orap turǵan álemniń jaratılıwın tákirarlaydı: bas aspan menen teńlestirilse, ayaqlar – jer, topıraq, kindik (deneniń orayı) – jerdiń orayı (dúnyanıń kindigi) sıpatındaǵı kózqaraslar bar [6:14]. Bul pikirimizdi xalıq arasında ushırasatuǵın bastan ayaq – somatikalıq frazeologizmi arqalı onıń mánisin anıq ashıq kórsetemiz. Bunda bastan ayaq somatizmi – hámмесin, tutas, túwel mánilerin bildiredi.

Xalıq arasında usı boyınsha isenim hám inanımlar bar bolıp, joqarıdaǵı pikirimizge dálil sıpatında misal keltiremiz. *Bastan ayaq sadaqa* – bunda kúndelikli turmısımızda ushırasatuǵın jaǵday tiykarınan, basınıń amanlıǵı ushın adamlar jetim-jesirlerge, músápir, qıynalǵan insanalǵa sadaqa tarqatadı hám basına kelip turǵan bále-qádeler, qıyın jaǵdaylardan sadaqa beriw arqalı joǵalıp ketedi,- degen isenim bar. Bul isenim tek ǵana qaraqalpaq xalqında emes, al qońsılas qazaq milletinde de ushırasadı. Máselen, qazaq xalqı mádeniyatında “bastan qulaq sadaqa” degen sóz bar. Bul sóz dizbegi de tap bas hám deneniń amanlıǵı ushın berilgen sadaqanı ańlatadı [7:15]. Qazaqlarda bul túsiniq, ásirese, úlken qáwip-qáter yamasa tosattan júzege kelgen jaǵdaylardan keyin qollanıladı, máselen, avtomobil avariyasınan aman qalǵan yamasa awır keselden táwir bolǵan adam shúkirshilik belgisi sıpatında sadaqa beredi. Bunday úrp-ádet hám isenimler xalıqlarımızdıń bir-birine jaqınlıǵın, ruwxıy hám mádeniy miyrasınıń uqsaslıǵın kórsetedi. Sadaqa beriw isenimi tek ǵana diniy jaqtan emes, al ádep-ikramlılıq hám

ruwxıy jaqtan da áhmietke ie bolıp, jámiette keńpeyillik, miyrim-shápáát hám awızbirshilikti kúsheytedi. Sonıń ushın da bunday qádiriyatlar xalıq yadında tereń tamır jayǵan hám búgingi kúnde de óz áhmietin joǵaltpaǵan.

Qaraqalpaq xalıq mifologiyası inanımında «bas kiyim» adamdı joqarǵı álem menen baylanıstırıwshı qural sıpatında kózge taslanadı. Atı da zatına say keletuǵın bas kiyim júdá kiyeli, qásiyetli bolıp tabıladı. Bas kiyimdi jerge taslasa, bastan baxıt ketedi dep sanaǵan. Sol sebepli, bas kiyimdi tebiwge, ılaqtırıwǵa, teris kiyiwge, astına salıp otırıwǵa tıyım salınǵan. Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi mifologiyalıq kózqaraslarında bas kiyim ápiwayı bas kiyim emes, bálkim, insannıń mánawiy-ruwxıy jaǵdayın bildiriwshı, onı joqarı álem – ata-babalar ruwxı hám iláhiy kúshler menen baylanıstırıwshı muqaddes qural sıpatında qaralǵan. Onı qásterlep, qádirlep, tórine ilip qoyǵan. Bas kiyim insannıń ar-namısı, mártebesi, menen tıǵız baylanısqa. Sonıń ushın da onıń atı, forması hám tutqan ornı xalıq iseniminde oǵada áhmiyetli esaplanǵan. Bas kiyimge bolǵan húrmet, oǵan bolǵan mehir-muhabbat hám itibar qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetlerinde, awızeki dóretiwshilik úlgeri hám kúndelikli turmısında ayqın kórinedi. Onı jerge taslaw - baxıttıń qashıwına, bastan payız ketiwine sebep boladı degen túsinik keń tarqalǵan. Sonıń ushın da bas kiyimdi tebiw, ılaqtırıw, teris kiyiw yamasa astına otırıw - qatań qadaǵan etilgen jaǵdaylar qatarına kiredi. Bul háreketler, tek ǵana biyádeplik emes, al kózge kórinbeytuǵın kúshlerge hürmetsizlik, óz áwladın qorlaw menen teń bahalanǵan. Kerisinshe, bas kiyimdi abaylap saqlaw, onı taza hám azada uslaw, úydiń tórine yamasa biyik jerge ildirip qoyiw - isenim, izzet hám húrmet belgisi bolǵan. Bul arqalı insan óz abırayın, shańaraǵınıń abırayın, ata-babalarına bolǵan hürmetin kórsetken.

Bas kiyim – bul tek ǵana fizikalıq bastı emes, al ruwxıy dúnyanı da qorshap turǵan, insandı jerden kókke, ápiwayı turmıstan ullı qádiriyatlarǵa alıp shıǵatuǵın rámmiy kópir bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, qaraqalpaq xalqınıń bas kiyimge bolǵan múnásibeti onıń tereń filosofiyalıq kózqarasların, tábiyat hám ruwxıy penen únles jasawǵa umılǵan turmıs tárizin ayqın sáwlelendiredi. Qaraqalpaq xalqınıń áyemgi dástúrleri hám isenimlerinde hár bir balanıń tuwılıwı - ómirge kelgen jańa nur, ata-babalardıń ruwxı hám Jaratqannıń inayatı sıpatında qaralǵan. Ásirese, shala tuwılǵan, yaǵnıy hámiledarlıq múddetinen burın dúnyaǵa kelgen balaǵa oǵada mehriban, abaylı hám danışpanlıq penen múnásibette bolǵan. Mine, usınday jaǵdaylarda xalıq arasında muqaddes esaplanǵan bas kiyim - shógirme - jáne bir márte óziniń mehir-muhabbat hám qorǵaw tımsalı sıpatında kórinedi. Shógirme – altı aylıq yamasa bir jıllıq qozı terisinen tigilgen dóńgelek bas kiyim [8:542]. Qaraqalpaqlar shala tuwılǵan balanı taqıyaǵa salıp tárbiyalanǵan. Bul tek ǵana ámeliy jaqtan bala ushın jıllı, jumsaq hám qawıpsız ortalıq jaratqan emes, al onıń átirapın itibar, duwa hám jaqsılıq energiyası menen orap, onı jaman kózlerden, unamsız tásirlerden saqlanǵan. Taqıya - ana qolındaǵı bawırında mehir, mańlaydaǵı duwalar, bastaǵı húrmet tımsalı bolıp, bala ushın oǵada qolaylı hám tábiyatqa say orın wazıypasın atqarǵan. Bala neshe kún aldın tuwılǵan bolsa, sonsha kún taqıyada saqlanǵan. Bul múddet dawamında bala keregeniń - qara úydiń ishindegi aǵash súyeklerdiń biri - baslarına asılǵan. Hár kúni bir basqa ildirip

barılatuǵın taqıya arqalı balanıń ómirge tutınıp baratırǵan hár bir kúni ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Bul jaǵday ana hám shańaraq aǵzalarınń sabır-taqatı, isenimi hám balanıń jasawǵa bolǵan gúresi menen úylesken. Kúnler ótken sayın, bala óz kúshin tiklep, bekkemlenip barǵan sayın, taqıya ishindegi ıssılıq, itibar hám duwalar oǵan jańa ómir baǵıshlaǵanday boladı. Solay etip, ápiwayı bir bas kiyim - xalıq iseniminde ana qushaǵınıń simvolına aylanǵan, bala hám ómir arasındaqı eń názik, biraq eń qúdiretli kópirge aylanǵan.

Juwmaqlap aytqanda, “Bas” koncepti, qaraqalpaq tilinde, tek ǵana anatomiyalıq túsiniq sıpatında qalmastan, al, insannıń ruwxıy, mánawiy jaǵdayları, jámiyettegi ornı, qádiriyatlar sisteması hám turmıslıq tájiriybelerine baylanıslı keń semantikalıq mánilerge iye. Onıń quramında jaylasqan miy - bul insannıń sanalı hám sanasız iskerligi, seziwi, háreketi, seziwi, oylawı, yadı hám erk iskerliginiń tiykarǵı basqarıwshı organı bolıp esaplanadı. Sol sebepli, bastı “anatomiyalıq kodtıń shoqqısı” dep ataw - bul ilimiy hám metaforalıq jaqtan tereń tiykarǵa iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры, 1997.
2. В.З.Демьянков Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой/Отв.ред. М.В.Ляпон.-М.:Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН; Институт русского языка им. В.В.Виноградова). С.606-622.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I том. – Нөкіс.: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 122
4. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. – Москва: «Наука», 1973. – С.265- 266
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1985, 23-бет.
6. Состав человеческий: Человек в традиционных соматических представлениях русских. –СПб.: «Петербургское Востоковедение». 2001.С.14.
7. Сағыдолда Г.С., Әбдимәулен Г.А. « “Бас” компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түрк (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде).// Ясауи Университетінің Хабаршысы, №1 (127), 2023. –Б.7-21.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. Нөкіс.: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 636.

QARAQALPAQ LIRIKASINDA ORFEY OBRAZI

Jienbaev M.A.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

Dúnya ádebiyatında áyyemgi ádebiy miyraslardı obraz hám syujetlerdi qayta janlandırıw yamasa jańa mazmundı antik obrazlardıń boyına sındırıw arqalı sáwlelendiriw usılları bar. Bunday usıllar dóretiwshige poetikalıq izlenislerinde unamlı nátiye beriwı múmkin. Ásirese, áyyemgi, ázelden belgili bolǵan obrazlardan paydalanıw dástúri ádebiyatta jıyı qollanıladı. Bunday obrazlar hár bir xalıq ádebiyatında, folklorında ushırasadı. Olar mángilik obrazlar dep ataladı. “Mángilik obrazlar – túrli xalıqlar hám dáwirler ádebiyatında qayta-qayta sáwlelengen, mádeniyattıń ózine tán belgilerine aynalǵan ádebiy personajlar: Prometey, Fedra, Don Juan, Gamlet, Don Kixot, Faust hám basqalar. Dástúriy túrde olarǵa mifologiyalıq hám ápsanalıq qaharmanlar, tariyxıy shaxslar, sonday-aq, diniy qaharmanlar kirgizilip, mángi obrazlar tiykarına olardıń ádebiy kórinisi qoyılǵan” [Литературная энциклопедия, 121]. Bul obrazlar waqıt hám keńislik shegarasınan asıp, derlik barlıq ádebiy ortalıqlarda dóretiwshilerdiń, ásirese, shayırlardıń lirikalıq qaharmanına aynaladı. Usınday mángilik obrazlardan biri orfey. “Orfey – áyyemgi grek mifologiyasında Frakiyadaǵı dárya qudayı Eagra hám ilham yosh qudayı Kaliopeniń ulı. Ol sázende sıpatında belgili bolǵan, onıń muzika ónerindegi sıyqırılı kúshine tek insanlar ǵana emes, al qudaylar menen tábiyat hám moyınsınǵan. Onıń muzıkası kúshli Idastıń ǵázebin basa alǵan” [Энциклопедия, 763]. Orfeydiń mifologiyalıq dańqı, tariyxı haqqında áyyemgi Rim shayırları Vergiliy, Ovidiylerden baslap klassicism wákılleri Gyote, Maria Rilke, Jon Kokto, Elizabet Barret hám zamanagóy poeziya wákılleri Marina Svetaeva, Margaret Etwod, Nikolay Zabolotskoy sıyaqlı talant iyeleri ájayıp lirikalar dóretken.

Dúnya ádebiyatındaǵı bunday dástúriy poetikalıq usıllar, mángilik obrazlardı dóretiw qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanǵan dáwirinde óz sáwleleniwini tawa basladı. Atap aytqanda Orfey mángilik obrazı qaraqalpaq poeziyasında XX ásirdiń 80-jıllarınan keyin qollanıla basladı. Qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq hám formalıq jaqtan rawajlanıwında ayrıqsha orınǵa iye Ibrayım Yusupov bul máselede hám birinshilerden boldı. Shayırdıń «Orfeyge» qosıǵında shın mánisindegi ashıq, muhabbat shaydası obrazı súwretlenedi. Orfey naması bárshe ıshqıy namalardıń sultanı, ayrılıq hám saǵınıshlardıń jemisi etip súwretlengen. Sońǵı jıllar qaraqalpaq poeziyasında jeketshilik etip kiyatırǵan shayırlardan biri S. Ibragimov ta Orfeyge arnap qosıq dóretken, biraq ta onıń Orfey obrazı menen Orfey hám Evridika waqıyasına degen kóz qarası, jantasıwı pútkilley ózgeshe. Dáslep, I. Yusupov qosıǵına dıqqat qaratayıq. Qosıqta lirikalıq qaharman muhabbat simvolı Orfeyge múrajat etedi...

Shal, dostım, ǵúnirentip tillá sazındı,
Shert qıyamet dártli namalarıńnan.
Árman menen ketken sárbinazındı,

Báribir, qaytarıp bere almas saǵan.

Júzimniń suwınan sharap etkende,
Hárkim ishıp ózin qaharman sezer.
Muhabbat mártlikti talap etkende,
Kópler mashaqatlı sapardan bezer.

Lekin sen bezbediń azaplı joldan,
Kettiń arızılındı sorap alǵalı.
Dúnya dep atalǵan túpsiz qurdımnan,
Óttiń saızın menen baylap darǵanı [Yusupov, 119-120].

Qosıqta lirikalıq qaharman muhabbat jırshısı Orfeyge múrajat etip, onıń muhabat jolındaǵı mártligine, shıdamlılıǵına óziniń unamlı kóz qarasların bildiredi. Sonday-aq, qosıqta táǵdirdiń qatallıǵı, sumlıqlılıǵı, ayralıq sıyaqlı unamsız nárseler súwretlene kele, ashıq Orfeydiń yar jolındaǵı sadıqlılıǵı kórkem pikirler menen jırlanadı, lirikalıq qaharman Orfeydiń ayralıq dártinen dóregen sıyqırılı namalarına óziniń tańlanıwın bildiredi, Orfey shertken nama arqalı óziniń muhabbatın qayta eske túsiredi. Qosıq sońında shayır lirikalıq qaharmannıń dárti menen Orfeydiń dartin parallel súwretleydi. Sońǵı shuwmaqlarda:

Sazlarıń taralıp dúnya júzine,
Alıs áwladlardıń dadına jetsin.

Shert dostım qıyamet namalarıńa,
Ayralıqtıń úyi kúygey iláym,
Men hám árman menen ketken yarıma
Diydarlasıp, tilleskendey bolayın...

I.Yusupov Orfeydi klassikalıq usılda ashıq jigit, muhabbat shaydası etip súwretlew arqalı onıń dańqın kóterip, saz shertiw sheberligin iláhiy kúsh etip sáwlelendiredi, Orfey namalarına insanlar menen birge tábiyat tirishilikleri, haywanatlar, hátte qudaylar bas iyip, onıń namaları marhumlar qudayı Aidi de eljiretiwi sıyaqlı mifologiyalıq syujetler arqalı shayır muhabbat seziminiń qúdiretli tásiiri, kúshin, ayralıqta da, yar diydarında da birdey joqarǵı sezimlerdi sıylaytuǵın qúdiretin sáwlelendiriwdi maqset etedi. Lirikalıq qaharmannıń saǵınısh sezimlerin de Orfey namaları menen kúsheytedi.

Al, S. Ibragimovtıń «Orfey hám Evridika» qosıǵında bolsa, ashıq obrazi, muhabbatqa degen sadıqlıq súwretlenbeydi. S. Ibragimov Orfey obrazın ashıqlıq simvolı sıpatında paydalanbaydı, onıń saız, dártli namalarınıń sıyqırı, saǵınısh hám ayralıq máselelerin sóz etiwdi maqset etpegen. Shayır tiykarınan táǵdirdiń sumlıǵı, ólim hám ómir arası, insannıń qam sút emgen bendeligi, qanaatsız jan ekenligin sıyaqlı máselelerdi sáwlelendiriwge dıqqat awdaradı. Qosıqta mifologiyalıq waqıya syujeti tolıq berilgen:

Bir jabayı ań kiyatır asıǵıp...
Qorqınısh biyledi Evridikamı.

Sonnan ol júregi awzına kelip,
Orfey jalǵız qalǵan tamangá shaptı,
Ushıp kiyatırıp qalıń shóplikte,
Jılannıń uyasın basıp alıptı [Ibragimov, 115].

Waqıya, qızdıń ólim tabıwı, soń Orfeydiń onı qutqarıwǵa háreket etiwı tolıq bayanlangan. Qosıqta avtor Orfey hám Evridika waqıyasına ózgeshe qatnas jasaydı, lirikalıq qaharmannıń sezimlerin, dártin sáwlelendiriwde, uluwma adamzatqa tán qásiyetler qanaatsızlıq, sabırsızlıq hám insannıń qam sút emgen bende ekenligin kórkem pikirler menen sáwlelendiriwde Orfey obrazın baslı orıńǵa shıǵaradı, lirikalıq qaharmannıń sezimleri, oy-tolǵanısları, sol sázende Orfey mısalındaǵı barlıq adamzatqa tán kemshilikti, insan óz baxtına da, baxıtsızlıǵına da ózi sebepshi bolatúǵınlıǵın mifologiyalıq waqıya menen sáwlelendiredi. Qosıqtıń sońında baslı ideya, tiykarǵı kórkem pikir aytıladı:

Qasqaǵım máwrit... jol ashıp beredi –
Baxıtqa da, baxıtsızlıqqa da.
Sol... jerdiń betine shıǵar máwritte
Orfey biyıqtıyar izine burıldı.

Sonda kórdi – Evridikanıń elesi –
jáne sińip barar edi túnekke.
Boldı... Bári tamam... Bolǵanı usı...

Orfey, óziń pıshaq urdıń súyekke [Ibragimov, 115].

I. Yusupov hám S. Ibragimov Orfey obrazın eki túrli maqsette paydalanǵan. I. Yusupov Orfeydi muhabbat jırshısı sıpatında, tradiciyalıq usılda muhabbat sezimleri, onıń azabı hám qúdiretin sáwlelendiriwde paydalanǵan bolsa, S. Ibragimov Orfey mifologiyalıq obrazınıń xızmetin keńeytken, endi onı tek muhabbat jırshısı sıpatında, muhabbat haqqındaǵı kórkem pikirlerdi jetkerip beriwde emes, al adamzatqa tán qásiyetlerdi, insan hám táǵdir arasındǵı ǵárezlilik, táǵdirdiń qatallıǵın hám insannıń qanaatsızlıǵın kórkem pikirler menen sáwlelendiriwde orınlı qollanǵan. Bul bolsa S. Ibragimovtıń mifologiyalıq obrazlardı paydalanıwdaǵı izlenislerin kórsetedi. Juwmaqlap aytqanda dúnya ádebiyatındaǵı belgili ádebiy dástúrler, mángilik obrazlar qaraqalpaq ádebiyatına kirip keliwi, qaraqalpaq shayırları tárepinen ózlestiriliwi, lirikamızdıń tek ǵana kórkem mazmunınıń bayıwına, jańasha dóretpelerdiń payda bolıwına úles qosadı. Óz gezeginde qaraqalpaq shayırları dúnya ádebiy dástúrlerinen paydalanıp, dúnya obrazların qollanıw arqalı óz kóz qarasların, milliy xarakter hám dúnyatanımın ózinshe sáwlelendiriwi qaraqalpaq kitap oqıwshısınıń talǵamınıń artıwına, jańa kóz qaraslardıń qalıplesiwine tiykar boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Литературная энциклопедия. Терминов и понятия. Москва: «НПК Интелвак». 2001.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: «Советская Энциклопедия». 1980.

2. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Нөкис: «Билим», 2018.
3. Ибрагимов С. Брно дәптери. Нөкис: «Билим», 2021.

QARAQALPAQ XALIQ JAÑILTPASHLARI TILINDE ÓLSHEM HÁM PUL BIRLIKLERINIŇ QOLLANILIWI

Allamuratova D. X.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası

Hár bir xalıqta uzınlıqtı, aralıqtı, salmaqıtı ólsheytuǵın ólshem birlikleri bar. Ólshem birliǵı kólem, mólsher hám shama mánilerine iye bolıp keledi [1:364]. Olardıń hár birine arnawlı atamalar qoyılǵan. Qaraqalpaq xalqında da erte dáwirlerden berli áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan ólshem birliklerine baylanıslı bir qansha sózler bar. Olardan tanap, arshın, gez, batpan, onseri, aǵarı, qadaq hám basqalardı atap ótsek boladı. Olardıń bir bólegi qaraqalpaq xalıq jañıltıpaşları tilinde de ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde ólshem birlikleri hám olardıń túrleri Sh.Allamuratova [2] tárepinen úyrenilgen. Ol qaraqalpaqlardıń ólshem birliklerin awırlıq, kólem, qalınlıq, uzınlıq, qashılıq, biyiklik hám tereńlik, waqıt hám mezigil, waqıtlıq, ıssılıq hám suwıqlıq sıyaqlı toparlarǵa ajratıp, olarǵa sáykes atamalar tıykarında bólip kórsetedi. Qaraqalpaq xalıq jañıltıpaşları tilinde olardıń bir túri awırlıq ólshem birlikleri toparına kiriwshi batpan ataması kózge taslanadı. Mısalı:

Taypaq múyız qara ógiz,
Qashıp ketti qoradan.
Bir múyızı sınǵan,
Íslıq penen oraǵan,
Batpan tarı súyinshisi bar,
Ashılmaǵan uradan.

Batpan eski awırlıq ólshem birliǵı bolıp, jigirma, jigirma eki, jigirma tórt kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem boladı [3:11]. Bul atama kórkem shıǵarmalar hám folklorlıq dóretpeler tilinde jıyı ushrasadı. Seksen *batpan* shúy temir, Toqsan *batpan* som temir, Altmış *batpan* gerdandı, Ol basına dastanǵan («Qoblan»). Seniń esheǵıne sonsha waqıttan beri qansha *batpan* jem berdim (Q. Ayımbetov). – Men sizge bir *batpan* sók bereyin, sonı al da tez jolǵa tús, – deydi qız (qq. x. e.). Batpan ólshem birliǵı awıspalı mánilerde de jumsalıp, júk, salmaq, awırmanlıq, kóp, zor, úlken sıyaqlı mánilerdi ańlatadı. – *Batpan* uwayımnan mısqa payda tapqan jeriń boldı ma? (T. Qayıpbergenov). Ot basında hámme batır, hámme er, Óz tasına *batpan*, óz kónline sher (Q. Irmanov). Júgim awır edi qırq *batpan* tastan, Sol búgin iynimnen túsip turıptı (A. Dabilov). «Batpan – eń úlken awırlıq ólshewi bolǵan. Qaraqalpaqstannıń barlıq aymaqlarında batpan birdey bolmaǵan. Máselen, házirgi Nókiste, Ámiwdárya rayonu aymaǵında batpan 20 kilogramm, Shımbay, Taxtakópirde 24 kilogramm, Xalqabadta 22 kilogramm, Qońırat, Tórtkúl hám Beruniyde 40 kilogramm awırlıq ólshewleri batpan dep ayılǵan» [4]. Bul atama ayırım naqıl-maqallar quramında kelip, olardıń

mazmunınıń ótkir hám obrazlı bolıwında ayrıqsha xızmet atqaradı. Mısalı: Jamandı jaman deseń, *Batpan* jamaw jamalar. Tas túsken jerine *batpan*. Qumırısqańıń da tasınıń, *Batpan* ekeni táńirge ayan. Bul ólshem birliği házirgi waqıtta gónergen sózler qatarınan orın alǵan.

Ekonomikalıq baylanıslarda, tovar hám zat almasıwda, sawda-satıq qatnasıqlarda pul birlikleri ayrıqsha orındı iyeleydi. Hár bir mámleket óziniń pul birligine iye. Pul birlikleri hár qıylı atamalar menen júritiledi. Qaraqalpaq tilinde de bunday leksikalıq birlikler óz ornına iye bolıp, arnawlı atamalar tıykarında jumsaladı. Olardan pul, aqsha, tiyin, som, tillá, teńge, baqır, shayı [5:339] hám t.b. sıyaqlı leksikalıq birlikler mısál bola aladı. Keltirilgen pul birlikleri quramında qaraqalpaq xalıq jańıltıwları tilinde de ayırım atamalar ushırasadı. Mısálı:

Bir puldan ne payda, ne mánpáát?

Eki puldan bar payda, bar mánpáát (452-bet).

Pul – sawda yáki tólew islerindegi baha, nırq, arza hám qımbat ólshewi bolǵan metall yáki qaǵaz belgi, aqsha [6:99]. Bul mısalda pul sózi bir hám eki sanlıqları menen dizbeklesip kelip, pul birliği xızmetinde onıń muǵdarın, qunın kórsetiw ushın jumsalǵan. Bir pul birliği frazeologiyalıq mánide de qollanıladı. Dúnyanı suw alsa da, úyrekke *bir pul* (qq.x.n.). Bizden burın neshe zamanlar boldı, Ótken dúnya *bir pul* shelli kórindi (Berdaq). Etigiń tar bolsa, jerdiń keńligi *bir pul* (qq.x.n.). Berilgen mısallarda bir pul frazeologiyalıq xızmet atqarıp, bári bir tásiiri joq [6:100] degen mazmunda bildirilip, bir pul bolıw formasında da awıspalı mánide ushırasadı. Bir pul bolıw sóz dizbegi kúyip ketiw hám bosqa ketiw [6:100] mánilerin bildiriw ushın paydalanıladı.

Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlardıń miynetinde bir pul bolıw frazeologizminiń mánileri hám sinonimleri bılay kórsetiledi: «bir tiyin (pul) – hesh nársege arızmaydı, paydasız; báribir; hesh; bir tiyin boldı – paydası bolmadı, bosqa ketti; bir tiyinge de almaydı – kerek emes, qunsız, jaramsız; bir tiyinge turmaydı – hesh nársege jaramaydı, kerek emes» [5:344]. Pul birliği sawda-satıq qatnasıqlarında áhmiyetli qural wazıypasın atqardı.

Qaraqalpaq xalıq jańıltıwları tilinde ólshem hám pul birlikleri atamaları hár qıylı bolıp keledi. Olardı qollanıw arqalı eski atamalar menen tanıstırıw, olardıń qanday xızmet atqarıwı, túrleri, tuwra hám awıspalı mánilerde jumsalıwı sıyaqlı bir qansha maǵlıwmatlar menen tanıs bolamız. Sonday-aq, ólshem hám pul birlikleri xalıqtıń tarıyxı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olardı ashıp beriwde áhmiyetli qural wazıypasın atqaradı.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomlıq. Besinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023, 400 bet.
2. Allamuratova Sh. https://t.me/ibratli_sozler.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomlıq. Ekinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023, 400 bet.
4. t.me/QRARXIV.

5. Yusupova B. Paremiologiya Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-stilistikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 400 bet.

6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomlıq. Altınshı tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 400 bet.

“JÁHÁNSHA” DÁSTANÍ TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Yusupova B., Sadatdinov T.O.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Qaraqalpaq tili ilimindegi sońǵı waqıtları qalıplesip atırǵan lingvofolkloristika tarawı keń izlenislerdi talap etpekte. Lingvofolkloristika til iliminiń jańa tarawı bolıp, onıń izertlew obyektı folklorlıq tekstler bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı lingvistikalıq wazıypası folklordıń tilin izertlewden ibarat. Folklorlıq tekstlerdiń tilin úyreniw, onıń fonetikalıq ayırıqshalıqları, leksikalıq ózgesheliklerin, morfologiyalıq, sintaksislik qurılısın, stillik belgilerin, sózlik quramın, onıń tariyxıy shıǵısı boyınsha túrlerin úyreniw, izertlew til ilimindegi áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

«Jáhánsha» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri, bir qansha leksikalıq birliklerdi sheberlik penen qollanıwında kózge tusedi. Bunday leksikalıq birliklerden dástan tilinde qollanılǵan frazeologizmler onıń kórkemligin, tásirsheńligin arttırıw ushın xızmet etedi. «Jáhánsha» dástanı qaharmanlıq dástanlardıń biri sıpatında qaraqalpaq folklorında úlken orın iyeleydi. «Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı belgili shayir M.Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. "Dástannıń kólemi 7 mın qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nazır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanınıń ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleniń sheshimin tabıwǵa oqımshılıǵı, ziyrek-tapqırılıǵı, onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha obrazına síndirilip, erlik, keń peyillik, joqarı adamgershilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheberlik penen jetkerilip berilgen" [3.9]. Dástan Qaraqalpaq folklorınıń 43-tomında orın alǵan. «Jáhánsha» dástan tiliniń sózlik quramında frazeologizmler kóplep ushırasadı. Kórkem shıǵarma tilindegi turaqlı sóz dizbekleriniń áhmiyetliligin B. Yusupova da tastıyıqlaydı: "Álbette, qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası oǵada bay, onıń derekleri júdá erte waqıtlarǵa barıp taqaladı. Qaraqalpaq awız ádebiyatınan frazeologizmlerdiń payda bolıwına baylanıslı kóp hám ilimiy jaqtan qunlı, bahalı maǵlıwmatlardı tabıwǵa boladı. Ulıwma, kórkem ádebiyat shıǵarmaları frazeologizmlerdiń oǵada bay qatlaman ózinde saqlaydı. Olardı jıynaw, lingvistikalıq, atap aytqanda, etimologiyalıq jaqtan izertlew qaraqalpaq tiliniń ele de ashılmaǵan tariyxıy sıpatların, ózgesheliklerin, bay tásirlilik hám obrazlılıq imkanatların tabıwǵa múmkinshilik beredi." [5.173] Folklorlıq shıǵarmalar tilinde frazeologizmler tiykarınan shıǵarma mazmunınıń kórkem tásirlilikin, ótkirlikinkúsheytiwde úlken áhmiyetke iye.

«Frazeologizmlerdiń tiykarǵı xızmeti- obrazlı ekspressivlik kórkemlew quralları. Qaraqalpaq folkları, jazıwshı hám shayırlardıń shıǵarmaları bunıń ayqın mısalı boladı» [6.16].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler semantikalıq jaqtan 3 toparǵa bólinip qaraladı: frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler [1.143-144].

Usı tiykarda, bizde maqalamızda dástan tilinde qollanılǵan frazeologizmlerdi semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan úsh toparǵa bólip úyrendik.

Frazeologiyalıq ótlesiwler. Frazelogiyalıq ótlesiwlerdiń quramındaǵı sózler ózleriniń leksikalıq mánisin joyp, barlıǵı qosılıp bir máni ańlatadı. Mısalı:

Jorajan dep maǵan sózler salasań,
Qosılıp sen birge toyǵa barasań,
Kúnler tuwsa qayǵı kelip basıma,
Kórmegendeý bolıp dostım qalarsań (10-bet).

Bul mısaldaǵı "*kúnler tuwsa qayǵı kelip basıma*" degen frazeologizmi múshkil is bolıw, qıyın jaǵdayǵa túsiw degen mánilerdi ańlatıp kelgen. Bunda tiykarınan ótkir mánilik hám tásirlikti arttırıw ushın orın almasıw jolı menen jasalǵanın kóriwimizge boladı. Dástanda bunnan tısqarı tómendegidey frazeologizmler ónimli qollanılǵan. Mısalı: *Omıraw tartıp kim arımdı aladı?* (10-bet), *ishleri ottay janadı* (11-bet), *kórgenniń miyiri qanadı* (11-bet), *dunya boldı mendey mártke hám zindan* (14-bet), *kesegórm qıl arqandı belimnen* (45-bet), *bilimniń jolında qulash keremen* (45-bet), *bul kárwanniń kewline, shaytanlıq keldi sol jerde* (45-bet), hám t.b.

Bul mısallardaǵı frazeologizmler tómendegi mánilerdi ańlatadı:

"omıraw tartıw"— gúreske atlanıw, "ishi ottay janıw"— qıynalıw, "miyiri qanıw"— ırza bolıw, quwanıw, "dunya zindan bolıw"— qıslıǵıw, qıynalıw, "belindegi qıl arqandı kesiw"— imkaniyatın joqqa shıǵarıw, qıyın jaǵdayda dushpanlıq etiw, "qulash keriw"— zawıqlanıw, "kewline shaytanlıq keliw"— sumlıq oylaw degen mánilerde jumsalǵanın kóriwimizge boladı.

Frazeologiyalıq birlikler, bunda turaqlı sóz dizbekleriniń qurılısındaǵı sınarlarınń birewi óziniń jeke turǵandaǵı mánisin saqlap qollanıladı.

Mısalı:

– Márt Jahansha, saǵan aytar sózim bar,
Toydamedıń, bunnan edim biyxabar,
At oynatıp dostım birge baralı,
Qız-jawanniń aqlı bolsın endi lal (10-bet).

Bul mısaldaǵı "aqlı lal bolıw" frazeologizmi hayran bolıw, tań qalıw degen mánilerdi ańlatatuǵın bolıp, inversiya usılı menen qollanılıp turǵanın kóremiz. "Jáhánsha" dástanı tilinde jáne tómendegishe frazeologiyalıq birlikler de ushırasadı. Mısalı: *Keleshektegi isler kewline túsip* (10-bet), *sındırmayn endi dostım sózińdi* (10-bet), *qashıp janın awladı* (11-bet), *atqa qamshı saladı* (21-bet), *almanı atsamda salmadıń názer* (29-bet), *tınıǵıp alayn seniń qasıńda* (33-bet), *kewline sumlıq jayladı* (45-bet).

Bul mısallardaǵı frazeologizmler tómendegi mánilerdi ańlatadı:

"kewline túsiw"– qayğırıw, "sózin sındırmaw"– aytqanın qılıw, " qashıp janın awlaw"– tiri qalıwdıń hamalın islew, ózin oylaw, "qamshı salıw"– aydaw, "názer salmaw"– qaramaw, "tınıǵıp alıw"– dem alıw, "kewline sumlıq jaylaw"– hiyle oylaw sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Frazeologiyalıq dizbekler. Frazeologiyalıq dizbeklerdiń qurılısındaǵı jeke sınırlarınıń ańlatatuǵın mánisi oǵada jaqın bolıp keledi. Bul sóz dizbeginiń sınırları bir-birine baǵınıp, biri ekinshisiniń mánisin tolıqtırıp keledi:

Men bilemen hár tárepten esimdi,
Sındırmayın endi, dostım, sózińdi,
Birge mindik áne dostım atlarǵa,
Qıyın kúnde jumıp ketpe kózińdi (10-bet).

Bul qatarlar arqalı, tiykarınan, dástanda orın almasıw usılınıń jiyi qollanılǵanın kóre alamız. Bunda "qıyın kúnde kóz jumıp ketiw" frazeologizmi kómeklespew, ózin alıp qashıw, taslap ketiw degen mánilerdi ańlatadı. Dástan tilinde bunnan tısqarı tómendegidey frazeologiyalıq dizbekler ushırasadı: *ǵayıp boldı Jáhánshajan kózimnen (15-bet), shad eteyin, balam, endi kewlinińdi (16-bet), eli-xalqı jam bolıp (22-bet), jolın tosıp turadı (28-bet), kórgenniń aqlın aladı (32-bet) hám t.b.*

Bul mısallardaǵı turaqlı sóz dizbekleri tómendegi mánilerdi bildiredi: "kózden ǵayıp bolıw"– qashıw, kórinbey qalıw, "kewlin shad etiw"– quwantıw, "jam bolıw"– jıynalıw, bir jerge toplanıw, "jolın tosıw"– aldınan shıǵıw, jol bermew, "kórgenniń aqlın alıw"– hayran qaldırıw, tań qaldırıw sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbeklerin semantikalıq jaqtan klassifikaciya jasaǵanda qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallar, idiomalardı fraeologizmlerdiń ayrıqsha bir túri sıpatında qarap bunday sóz dizbeklerin frazeologiyalıq sózler dep ataydı[1.146].

Ilimiy maqalamızdıń tiykarǵı obykti bolǵan "Jáhánsha" dástanında bunday sózlerge kózimiz túsedı. Mısalı ushın:

– Arzımdı esit, Eralıdayjorajan,
Jalǵız attan mıń oynasam, shıqpas shań,
Bir adamnıń nege jeter quwatı?
Kemlik tarttım aǵayinnıń azınan (10-bet).
Attı qoyıp jiberip,
Attıń kúshi- er kúshi,
Buxarı qamshı qolında,
Tıyǵınan uslap Jáhánsha,
Kózleri ottay jaynadı (11-bet).

Maqalamızda bay ana tilimizdegi sózlerge ótkir máni, kórkem obraz, tásirlik bere alatuǵın frazeologizmlerdiń "Jáhánsha" dástanında qollanılıwın kórip shıqtıq. Keltirilgen mısallarda biz tiykarınan semantikalıq tárepten úsh toparǵa kırıwshi turaqlı sóz dizbeklerin dástannan tawıp, bólip úyrendik.

Bul bolsa dástanlardıń tilin úyreniw arqalı sóz leksikamızdıń bayıwına, sonday-aq, frazeologizmlerdiń kúndelikli turmısımızda, ásirese búgingidey

informaciya texnologiyaları rawajlanıp atırğan zamanımızda orınlı paydalanıwǵa úles qosadı. Sonıń menen birge, dástanlar tilinde ónimli paydalanılıp, búgingi dáwirde qollanıwdan shıǵıp baratırǵan frazeologizmler de ushırasadı. Folklorlıq shıǵarmalar tiline stillik jaqtan beyimlesken bunday frazeologizmlerdiń kórkem tekstte qollanıw maqsetin, ózgesheliklerin, usılların izertlew folklorlıq shıǵarmalardıń, sonıń ishinde "Jahansha" dástanı tiliniń de frazeologiyalıq hám parameologiyalıq qorın úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. –Tashkent: “Sano-standart”, 2018. – 183 b.
2. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. –Нукус: 2018
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. (43-том). –Нөкис: “Илим”, 2012. – 439 б.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, 90-95-бетлер.
5. Pirniyazova A. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография). – Нөкис: “Qaraqalpaqstan”, 2020. –Б. 176.2.
6. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. –Tashkent: “Tafakkur bóstoni” – 2020.

QARAQALPAQ XALIQ JAÑILTPASHLARİ TILINDE KÓRKEM ÓNER, MUZIKA MÁDENIYATINA BAYLANISLI ATAMALARDIÑ QOLLANILIWI

Allamuratova D. X.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası

Kórkem óner hám muzika mádeniyatı insaniyat tariyxında úlken áhmiyetke iye bolıp, jámiyettiń rawajlanıwında kerekli faktorlardıń biri sıpatında xızmet atqaradı. Hár bir xalıqtıń ózine tán kórkem óneri boladı. Ol arqalı sol xalıqtıń tariyxın, úrip-ádetlerin hám kózqarasların túsiniپ alıw múmkin. Al, muzika mádeniyatı bolsa, túrli xalıqlardıń muzikalıq ásbapları, namaları, dóretiwshilik usılları járdeminde sáwlelendiriledi. Qaraqalpaq xalqında erte dáwirlerden baslap, óner túsiniǵı, onıń jámiyet turmısında tutqan ornı, qanday da bir óner yáki kásiptiń iyesi bolıw, onıń sırların úyreniw, sol ónerdiń jetik mamanı bolıw, muzika mádeniyatı, jıraw hám baqsılar tárepinen atqarılatuǵın namalar sıyaqlı túsiniкler qalıplesken. Muzika mádeniyatı kórkem óner menen tıǵız baylanisli bolıp, saz óneri sıpatında onıń bir bólegin quraydı. Kórkem ónerdiń bir túri sıpatında qalıplesken muzika mádeniyatı xalıqtıń turmısın kórkemlep bayanlawda áhmiyetli qural wazıypasın atqarǵan. Kópshilik jazıwshı-shayırlar

shıǵarmalarında, xalıq awızeki dóretpelerde jıyı tilge alınǵanlıǵı menen birge, qaraqalpaq xalıq jańıltıpaşları quramında da sóz etilgenliginiń guwası bolamız. Jańıltıpaşlar tili sózlik quramı muzika mádeniyatına baylanıslı atamalar menen de bayıtılǵan. Mısalı:

Diyqan ketti atızǵa,
Jıraw ketti **qobızǵa**,
Baqısı duwtarın aldı,
Qosıq aytar ul-qızǵa (446-bet).

Bunda baqsıshılıq hám jırawshılıq óneri atqarıwshıları esaplanǵan baqsı, jıraw hám olardıń saz ásbapları tilge alınıp, hár bir óner hám kásiptiń ózine tán belgisi, orınlanıw baǵıtı, belgili quralları tiykarında olardıń atqarılatuǵın xızmeti de ashıp berilgen. «Qobız saz ásbabı qaraqalpaq jırawlarınıń shertetuǵın eski muzika ásbabı bolıp tabıladı. Jırawlar qaraqalpaq xalqında úlken húrmetke iye bolǵan. Olar qolına qobız alıp, xalıqtıń ádebiy mıyrası bolǵan, dástanlardı, tariyxıy jırlardı, qobızǵa qosıp awız ádebiyattıń úlgilerin: naqıl, aqıl sózler, tolǵaw termelerdi propagandalawshı sóz sheberi, talant iyesi, xosh hawazlı sázende sıpatında belgili bolǵan» [1:72]. Jırawshılıq ónerinen keyin baqsılıq óneri qalıplese baslaǵan. Duwtar baqsılardıń saz ásbabı bolıp, onı shertip qosıq aytatuǵın bolǵan. «Duwtar sózi parsı tilinen alınǵan bolıp «du»-eki, «tar»-sım (tar) degen mánisti ańlatadı» [2]. «Qaraqalpaqlar bul ónerdi baqsı dese, qazaqlar jıraw dep ataǵan. Qazaq tilinde baqsı awırıw emlewshi porqan mánisine iye. Óytkeni, burında qazaq baqsıları qobız shertip ariwaq shaqırǵan» [1:126,127]. Baqsıshılıq hám jırawshılıq ónerleri qaraqalpaq xalqı kórkem óneriniń rawajlanıp, quramınıń bayıwında úlesin qosqanlıǵı sózsiz.

Kórkem ónerdiń jáne bir toparın muzika mádeniyatına tán qosıqshılıq óneri quraydı. Belgili atqarıwshılar tárepinen xalıqtıń quwanışı da, qayǵısı da qosıq arqalı jetkerilip beriletuǵın bolǵan. Qosıqlar namalar járdeminde atqarılǵan. Nama túsinigi qosıqtıń muzıkası, melodiyası, sazı [3:218] degen mánilerge iye bolıp keledi. Mısalı: Qanday *nama* buyırsańız da aytıp bere alaman (Á. Shamuratov). Sazla baqsı duwtarıńdı, «Jeti asırım» *namasına* (I. Yusupov). Al, awıspalı máni de qollanılǵanda, bosqa ayılǵan sóz, mázi gáp, bos gáp, bos sóz [3:218] sıyaqlı mánilerdi bildiredi. Nama sózi *nama salıw* formasında frazeologiyalıq xızmette jumsaladı. Mısalı:

Bizde bes ala tandır bar,
Nama sala alatuǵınlar da bar,
Mal baǵa alatuǵınlar da bar,
Nan soǵa alatuǵınlar da bar (451-bet).

Jańıltıpaşlar tilinde jumsalǵanda, *nama salıw* sóz dizbegi túrinde, qosıqtı bir nama menen aytıw mánisinde berilgen. *Nama salıw* sóz dizbegi awıspalı máni de kelgende, birewdiń úyrenshikli ádetin qaytalaw [3:218] mazmunın kórsetip beriw ushın paydalanıladı.

Úplep shertiletuǵın saz ásbabı nay jańıltıpaşlar tilinde qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Shay ishtim,

May ishtim,
Nay sherttim,
Naydı jay sherttim (454-bet).

«Nay úplep shertiletuǵın sazlardıń arasında eń kóp tarqalǵan muzikalıq ásbap bolıp esaplanadı. Nay saz ásbabı bambuk aǵashınan islenedi. Házirgi waqıtta metaldan islengen túrleri de bar. Onıń ses shıǵarıwshı altı dana tesikshesi boladı. Nay saz ásbabınıń basqa úplep shertiletuǵın ásbaplardan ayırmashılıǵı onıń qaptalıan úplep shertiletuǵınlıǵı hám texnikalıq jaqtan jetiskenligi. Házirgi kúnde bul saz ásbabı Qaraqalpaq xalıq sazları orkestri hám ansambllerinde qollanılıp kelinbekte» [2]. Jańıltıwshılardıń tilinde jumshalǵanda, nay shertiw hám naydı jay (ásten) shertiw sóz birikpeleri túrinde tuwra mánisinde sáwlelendirilgen.

Ulıwma alǵanda, qaraqalpaq xalıq erte dáwirlerden beri ónerge ayırıqsha itibar berip, onı joqarı bahalaǵan. Jırawshılıq, baqsıshılıq hám qaraqalpaqtıń milliy saz ásbapları qobız, duwtar, nay atamaları tilge alınadı. Usı atamaların qatnasında dúzilgen jańıltıwshılardı úyreniw arqalı qaraqalpaq xalqınıń saz hám sóz óneri, nama dóretiw ónerleri, sheshenligi, ónerli adamlardı ayırıqsha húrmet etkenligi haqqında maǵlıwmatlar menen tanıs bolamız. Jańıltıwshılardıń tili quramı kórkem óner, muzika mádeniyatına baylanıslı atamalar menen keńiwi, onıń sózlik qorınıń bayıp, ósip rawajlanıwına alıp keledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1988, 492 bet.
2. Tilepbergenov A. <https://science.uzdknf.uz>
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomıq. Besinshi tom. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2023, 400 bet.
4. Qaraqalpaq folklorı Kóp tomlıq 88-100-tomlar. – Nókis: “Ilim”, 2015, 544 bet.

ОҒУЗ-ҚЫПШАҚ ДӘҰИРИ ЭПОСЫНДА ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ

Оразов А.О.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Шешенлик өнериниң дәслепки үлгилери Аралбойы аймағында Орта әсирлерде жасаған оғуз қәуимлеринде хәм де олардың дәўиринен қалған “Қорқут ата китабы”, “Оғузнама” сыяқлы шығармаларда да көринеди.

921-922-жылларда (хижрий 309-310-жыллар) Аббасийлер династиясынан шыққан Бағдад халифы Абул-Фадл Жафар ибн Абдуллах әл-Муктадир Биллах (908-932-жж.) өз елшиханасын хәм саўда кәрўанын Булғарияда халифалықтың сиясий аўқамын орнатыў мақсетинде Едил Булғарлары патшасына жибереди. Усы саўда кәрўанында елшихана хаткери хәм қатнасыўшысы Ибн Фадлан да бар болып, жөнелистиң толық

сүўретлемеси менен баянлама дүзген. Бул кәрўан Үстирт платосы арқалы өтеди. Ибн Фадлан Үстиртте жасап атырған оғузлар хәм олардың турмыс тәризи ҳаққындағы мағлыўматларды жазып қалдырады. Ибн Фадланның гүррини оғузлардың жәмийетлик дүзими сыпатламасы ушын баҳалы материал береді. Оның жазыўынша, оғузларды руў ақсақаллары басқарып отырған, олардың жас үлкени «ябғу» титулына ийе болған. Оның орынбасары «кул еркин» деп аталған. Әскербасы үлкен абыройға ийе болған, лекин, оның ҳәкимшилиги жоқары болмаған. Айрықша хұрмет-иззетке руў ақсақаллары хәм «көсем» ийе болған. Олардан әҳмийетли мәселелерде кеңес соралған. Соның менен бирге, ески руў демократиясы күшли болған. Ислер «улыўма кеңес» жолы менен шешилген, бунда Ибн Фадланның айтыўынша, хәттеки, шешим қабылланғаннан соң да «ең абыройсызы хәм ең аянышлысы келип хәм келисилген нәрсени кемситеди» [1, 159].

Ибн Фадланның оғузлардың жәмийетлик дүзилиси хәм басқарыў системасы ҳаққындағы жазбалары шешенлик өнериниң тарийхый тамырларын тереңрек түсиниўге имканият береді. Оның характеристикалары оғуз жәмийетиниң демократиялық элементлерин, ҳәкимият структурасын хәм жәмийетлик пикирдин әҳмийетин көрсетеди.

Ибн Фадланның айтыўынша, шешим қабыл етилгеннен кейин де ең төменги дәрежедеги адам келип, қабыл етилген шешимди сынап көре алыўы бул оғуз жәмийетинде пикир еркинлиги хәм шешенлик өнериниң жоқары баҳаланғанын көрсетеди.

Оғуз жәмийетиндеги "улыўма кеңес" системасы шешенлик өнериниң раўажланыўына қолайлы орталық жаратқан. Хәр бир ағзаның пикир билдириў ҳуқықы болғаны ушын, адамлар өз пикирлерин еркин билдирип, халықты исендириў ушын шешенлик шеберликлеринен пайдаланған. Бул дәстүр кейинги дәўирлерде де сақланып, қарақалпақ шешенлик көркем өнерине тийкар салған. .

Оғуз-қыпшақлар дәўири эпосы “Қорқут ата китабы” шығармасында да шешенлик өнериниң үлгилери бар.

Қорқут Сырдәрья үлкесин жайлаған оғуз-қыпшақ қәўимлериниң арасынан халықтың устазы, мәсләхәт беретугын даныш–паны, тарийхый дәўирдеги уллы жыраў, келешекти ойлайтуғын жетик ойшыл, қобыздың атасы. «Қорқыт ата китабы»н изертлеген алым, филология илимлериниң докторы профессор К.Палымбетовтиң атап көрсеткениндей: «Қорқыт ата өз заманында оғузларға да, қыпшақларға да теңдей тийисли саналған уллы ойшыл, данышпан әўлийе, атақлы жыраў хәм шайыр, елбасшысы болған адам» [2, 105].

12 бөлимнен ибарат эпоста жырлар Қорқуттың атынан айтылады. Ж.Хошаниязовтың көрсетиўинше, хәр бир жыр өзиниң жеке сюжетлерине ийе болыўы менен бирликте, оларды оғузлардың басшысы Байындыр ханға бағынышлы болған оғуз батырларының хәрекетлери, солардың ишинде Қазан бек (Салор Казан) ханның, беклердиң ақылғөйи, жыршы, халықтың эпикалық мийрасларын кәстерлеўши ақсақалы Қорқут ата қусаған

қахарманлар бириктиріп тұрады. Қорқут ата бұл жырларда хәрекет етіуші қахарман болыуы менен бірге, ұсы жырларды қурастырушы хәм атқарушы шахс ретінде де көрінеді [3, 18].

Әдебиат изертлеушіси, профессор К.Мәмбетов “Қорқут ата” жырларына мынандай баға береді: “Қорқут ата кітабының дәслепкі бөлімі нақыл-мақал сөзлерден басланады. Бұл сөзлердің көпшілігі бізге таныс. Хәр күні ошақ басы айтылып жүрген сөзлерден парқы жоқ. Бірақ, сөз болғанда да ең серелері сайлап алынған. Хәқыйқый поэзия деп атаса болады. Уйқас желіслері де тап сол түрінде сақланған. Аўдарма деп атаў да қыйын” деп жырдан ұзінді келтіреді:

Байлық бахыт әкелмес,
Салма теңіз толтырмас,
Өзімшил өзгени ойламас,
Менменди қудай сыйламас,
Сабырлы ат сүрінбес,
Менменге бахыт берілмес,
Еркелеп өскен қыз болмас,
Өзіңнен туўмай ұл болмас,
Жаттың ұлы қашаған,
Өзгениң қызы ошаған,
Үйілген топырақ таў болмас,
Досласқан ел жаў болмас,
Ешekten тулпар болмас,
Мыйқыдан сұңқар болмас,
Көк шөп өсіп тал болмас,
Ойнастан хаял болмас,
Гүл суўықта өспес,
Кетик қылыш кеспес,
Тозған пахта бөз болмас,
Әўелгі душпан ел болмас,
Ат қыйналмай жол баспас... [4, 39].

«Қорқут ата кітабы» эпосында шешенлік өнері – жыраушылық хәм даналық сөзлер арқалы көрінетуғын руўхый-этикалық тийкар. Байлық хәм бахыт, мийнет хәм билим, әдиллік хәм сабыр-тақат сыяқлы ұллы түсиниклер Қорқут сөзлерінде афористикалық анықлық пенен байланысып, дәстан арқалы әўладларға мийрас болып, ізбе-із жеткерілген. Сонлықтан да “Қорқыт ата кітабы” – түркий шешенлік мектебінің тийкарғы шығармасы, халық даналық сөзлерінің сағасы хәм заманагөй шешенлік өнерінің руўхый тийкарын қурайтуғын әхмийетли мағлыўмат десек мақсетке муўапық болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы, комментарии. — Харьков, 1956.
2. Палымбетов К. Қорқыт ата хәм ол туўралы қарақалпақ рәўиятлары// Әмиўдәрәя. - Нөкис, 1995. - № 10-12.
3. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Алпамыс». - Нөкис: «Билим», 1992.
4. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. — Нөкис: «Билим», 1992.

QARAQALPAQ BALALAR ÁDEBIYATÍNDÁ YUMOR HÁM SATIRANÍŇ PAYDA BOLÍW DEREKLERI

Esbosinova D.J.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Balalar ádebiyatı – kórkem ádebiyattıń bir túri. Balalar ádebiyatı da kórkem ádebiyat sıyaqlı ádebiyattıń eń tiykarǵı quralı bolǵan kórkem sóz arqalı balalardıń turmısın súwretlew, turmısımızda balalardıń tutqan ornın belgilewdi olardıń is-háreketi hám minez-qulqı arqalı ashıp beriwdi názerde tutadı. Balalar ádebiyatında balalardıń tábiyatına tán bolǵan kórkem sózler jas áwladtıń oy-sezimlerine ıqshamlıq penen tereń sińip baradı hám bul ádebiyatta xalqımızdıń keleshek iyeleri bolǵan balalardan kútetuǵın arızıw-ármanları, maqsetleri qosa jırlanadı. Qaraqalpaq balalar ádebiyatın arnawlı túrde izertlegen ilimpaz, filologiya ilimleriniń kandidatı I.Qurbanbaev kórkem ádebiyattıń bul túri haqqında tómendegishe pikir bildirgen edi: «Balalar ádebiyatı—oǵada keń tarawlı, keleshekke tereń sınaqqa alıp, oǵan sáykes etip jaslardı tárbiyalawdı názerde tutqan házirgi zaman kórkem-óner tarawınıń eń gózzal túrleriniń biri» [Qurbanbaev:4]. Balalar ushın jazılǵan hárqanday dóretpе kórkem, tereń mazmunǵa iye bolıwı talap etiledi. Sebebi, bul dóretpelerdi oqıw arqalı balalar dúnyanı, qorshaǵan ortalıqtı tanıydı, jaqsı menen jamandı ayıra aladı. Ilimpaz I.Qurbanbaevtıń aytqanıday, «Balalar ádebiyatı – tárbiya mektebi» [Qurbanbaev:4]. Balalar ushın shıǵarma jazıwda eń dáslep dóretiwshi durıs tema tańlay biliwi, waqıyalardı bala tiline tán kórkemlik penen bayanlawı, balalarsha pikirley alıwı kerek hám eń baslısı dóretpе tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı lazım.

Qaraqalpaq balalar ádebiyatı jıldan-jılǵa san jaǵınan da, ideyalıq hám tematikalıq sapası jaǵınan da bayıp barmaqta. Hárbir dóretiwshi eń dáslep ádebiyat maydanına balalarǵa arnalǵan dóretpeleri menen kirip keledi, óziniń dáslepki júrisin sonnan baslaydı. Eń dáslep baqsha turmısın yamasa mektep turmısın sóz etiwshi shıǵarmalar turmıstan alınıp jazılıp, olardıń azǵana bolsa da jeńil kúlki yamasa házilge qurılıwı jas oqıwshınıń kórkem shıǵarma oqıwǵa degen ıqlasın jáne de arttırıwı sózsiz. Solay eken, biz, búgingi jumısımızda qaraqalpaq balalar

ádebiyatında yumor hám satiranıń payda bolıw derekleri, bunday shıǵarmalardıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında sóz etpekshimiz.

Dúnya ádebiyattanıw ilimi hám ádebiyat teoriyasınan bizge málim, yumor hám satira–ekewi de kúlki arqalı insanlardı oylandırıw, jámiyettegi unamsız illetlerdiń ústinen kúliw, balalardıń erkin pikirlew qábiletin rawajlandırıw, turmısta júz berip atırǵan waqıya hám hádiyselerge óz múnásibetin bildiriwde áhmiyetli bolǵanı menen, yumor hám satira bir-birinen janrlıq qásiyetleri boyınsha ózgeshelendi:

Yumor – bul kúlkili waqıyalar, personajlar yáki sóz oynıları arqalı kóterińki keypiyat oyatatuǵın janr bolsa, satira – bul kúlki arqalı sınǵa alıw, jámiyettegi unamsız jaǵdaylar yamasa ayırım insanlardıń jaǵımsız illetlerin kórsetiw arqalı bayanlaw esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı kúlkini eki baǵıtta durıs paydalana bilgen, – degen edi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde arnawlı túrli izertlew alıp barǵan ilimpaz Y.Paxratdinov. Birinshisi, quwanışlarǵa, jaqsı, ádalatlı islerge, toy-merekelerde, shadlı oyın-zawıqlarda xalqımızdıń kewil qurshın qandırǵan. Ekinshisi bolsa, teńsizlikke, ádalatsızlıqqa, zalımlıqqa, zulımlıqqa usı sıyaqlı jaman illetlerge qarsı qollanılǵan. Xalıq joqarıdaǵı qılmıstıń qay birin islese de ol adamǵa jek kóriwshilik penen qaraǵan. Sonlıqtan kúlkiniń bul ekinshi túri satira esaplanadı [Paxratdinov:44].

Balalar ádebiyatında yumor arqalı quwnaq bolıwǵa, joqarı keypiyat hám keń dúnyaqarasqa iye bolıwǵa, balalardı kitap oqıwǵa talpındırsa, satira jaslarda jaqsı menen jamandı ajratıw, haqıyqat penen jalǵan, miynetsúygishlik penen erinshekliktiń parqına jetip pikirlew qábiletiniń rawajlanıwına óz tásinin tiygizedi. Qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumor hám satiranıń payda bolıw derekleri xalıq awızeki dóretpelerinen baslanadı desek boladı. Óytkeni, kórkem ádebiyattıń eń dáslepki dóretpeleri folklorlıq shıǵarmalar bolsa, olar arasında tiykarǵı tárbiya mektebi bolǵan balalar ádebiyatına, balalar folklorına tán bolǵan shıǵarmalar talay ǵana. Al, yumor hám satira kórkem ádebiyat penen birge tuwılıp, birge jasap kiyatırǵan janrlar. Balalar folklorında yumor hám satira yumor hám satira tárbiyalıq, didaktikalıq hám estetikalıq xızmetlerdi atqaradı.

Balalar folklorında ushrasatuǵın yumor hám satira úlghilerine eń dáslep tereń oylanıwǵa baǵdarlawshı janr bolǵan jumbaqlardı misal etip kórsetsek boladı. Házilge tiykarlangan jumbaqlar balalardıń pikirlewin jáne de jetilistiredi. Máselen:

Kóp jerinen baylaǵan,

Ishin shadlıq jaylaǵan.

Haslı aǵash bolsa da,

Qıtıqlasań sayraǵan.

(...)

Aspanna gúbi tústi,

Gúbiniń túbi tústi.

(*gúldirmama*)

Usı sıyaqlı jumbaqlar tiykarınan jeńil yumorǵa qurılǵan bolıp balalarda kórkem pikirlewge xızmet etse, házilge qurılǵan jańıltıpashtar balalardıń tilin shınıqtırıw menen birge til tezligi, sóz oynıları arqalı tınlawshılarǵa da keypiyat

bağışlaydı. Yumorga qurılğan jańıltıpaşlar jámiyetlik wazıypalardı kúlkili túrde sáwlelendiredi, yaǵnıy isleniwi ápiwayı bolğan jumıslar quramalı etip bayanlanadı:

Digirmandı dir-dir aylandırıp,
Digirlettirgishpen.
Juwan aǵashtı jonıp-jonıp,
Jińirtkerghishpen.

Bizde bes ala tandır bar,
Nama sala alatuǵınlar da bar,
Mal baǵa alatuǵınlar da bar,
Nan soǵa alatuǵınlar da bar. [Qaraqalpaq folklorı:451]

Qaraqalpaq balalar folklorında házilge, kúlki-sıyqaq sınaǵa beyimlenip aytılatuǵın janrdıń jáne bir túri ótirik óleńler. Olardıń kólemi úlken yamasa kishiligine qaramastan qaharmanlar boladı. Ótirik óleńler insanlardı kúldiriw menen birge olardı oylanıwǵa májbúrleydi, balalarda turmıslıq jaǵdaylardı tanıtıwda áhmiyetli esaplanadı.

Ótirik óleńler ertektiń qosıq formasında jazılğan túri bolıp, yadlap alıw júdá qolay.

Men ózim jas kúnimde baqa baqtım,
Baqamnıń arıǵına jabıw japtım.
Qurbaqam Orınborga ushıp ketip,
Bir baqa súyinshi aytıp zordan taptım...

Qoy qılıp qumırısqamdı qozı baqtım,
Qońızdı ingen qılıp men bozlattım,
Basında may tóbeniń shaqmaq shaqtım,
Jaratıp gesirtkeni atqıp shaptım.

Bizlerge ótirik sóz buyırmaǵan,
Bódeneni tezek dep otqa jaqtım.

Balalar ushın arnalğan bunday folklorlıq dóretpeler balalardıń sana-sezim ilirligin, oylaw dárejesin, tapqırlıǵın sınawdan ibarat bolıp, qaraqalpaqlarda burınnan kiyatırğan xalıqlıq pedagogikalıq usıllardıń biri esaplanadı.

Qaraqalpaq balalar folklorında, jáne de jazba ádebiyatta da kóbinese haywanatlar, quslar, ósimlikler obrazı arqalı allergoriyalıq usıldaǵı syujetke qurılıp, oqıwshıda jeńil kúlki oyatatuǵın janr túri – tımsal. Bul janr balalarǵa ádep-ikramlıq qaǵıydaların turmıslıq waqıyalar arqalı túsindiredi. Tımsallar ózine tán ıqsham túrde jazılıp, sońında juwmaq hám sabaq beriw arqalı balalarǵa jaqsılıq, ádalat, miynetti súyiw, hadallıq sıyaqlı tuyǵılardı sińdiriwge baǵdarlanadı. Áyyemgi grek tımsalshısı Ezop, francuz ádebiyatı wákili Lafonten, rus tımsalshısı Ivan Krilovtıń tımsalları qaraqalpaq tiline awdarma islengen bolıp, olarda jámiyettegi illetler kúlkili yamasa awıspalı mánide sınaǵa alınğan.

Balalar ádebiyatında yumor hám satira – bul tek ǵana kewilli keypiyat beriw ǵana emes, bálkim tárbiya quralı. Bul janrlar arqalı balalarǵa quramalı turmıslıq waqıyalar jeńil, túsinikli hám este qalarlıqtay etip jetkiziledi. Biz joqarıda sóz etken folklorlıq miyraslarǵa jámlengen yumor hám satira házirgi qaraqalpaq balalar ádebiyatında dóretiwshilik etip atırǵan shayır hám jazıwshılar ushın tiykarǵı derek xızmetin atqarıwı sózsiz.

ÁDEBIYATLAR:

1. И. Қурбанбаев. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкіс: «Билим», 1992.
2. Ю. Пахратдинов. Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. – Нөкіс: «Илим», 2015.

MURAT BEGIMOVTIŇ “SHAPAN ÁPSANASI” DRAMASINIŇ POETIKASI

Ataniyazova G.S.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mámleketlik pedagogikalıq institutı, I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektebi

Murat Begimov 2015-jılı Qaraqalpaq quwirshaq teatrına bas rejissyor etip tayınlanganınan keyin qaraqalpaq quwirshaq teatrınıń saxnasında tereń mazmunlı shıǵarmalar jaratılıw dáwiri baslandı desek aljaspaǵan bolamız. Onıń qálemine tiyisli “Shapan ápsanası”, “Batır qoyan”, “Miynet túbi ráxát”, “Qırıq qız”, “Aldar kóse” hám basqa da spektaklleri quwirshaq teatrı saxnasınıń gúldástesine aylandı Al, 2016-jılı bolsa teatr Respublikalıq Quwirshaq teatrlarınıń X festivalında dramaturg P.Aytmuratovtıń “Sharyar” pyesasi tiykarında M.Begimov saxnalastırǵan spektakl menen qatınasıp, siyli orindi iyeledi.

Murat Begimovtıń “Shapan ápsanası” draması ertek syujetine tiykarlangan bolıp, onda ekologiyalıq, ádep-ikramlıq, insanıylıq ideyaları, qorshaǵan ortalıqqa abaylılıq penen qaraw, jaqsılıq, ádillik hám jawızlıq arasındaǵı gúres saxnalastırılǵan.

- Qız -Ushıp kelińler possha torǵaylar. Basqa quslar, qoyanlar hám basqa haywanlar men sizlerge iyin aǵashım menen suw tasıwǵa erinbeymen sharshamayman, suwdı meylińiz qanǵansha ishińler.

(Nama. Quslar, bir-eki haywanlar qızdıń sheleginen suw ishe baslaydı. Bir-eki gúbelek te kelip úrkip ushadı)

Qorıqpańlar suw hámmeńizge jetedi.

- Dramadaǵı qız obrazı tábiyat penen únles jasaytuǵın, páklik hám jaqsılıq tımsalı.

Mástan hám Dúbeley obrazları bolsa jawızlıq, dámegóylik tımsalı sıpatında berilgen. Mısalı:

Dúbeley - Sağan ne kerek?

Mástan - Dúbeleyjan sen mağan járdem ber. Adamzat meniń ústimnen kúlip júr. Tek meniń ústimnen emes seniń de ústińnen kúlip júr. Ekewimiz birigip olarǵa jamanlıq oylayıq.

Dúbeley - Men ne isleyin, ayt mağan Mástan.

Mástan - Shopannıń qızı sıyqırlı shapandı tigip bolayın dep tur. Sol shapandı joq etiwge mağan járdem ber.

Dúbeley - Boladı mástan ol usı jerlerden ótse men shapandı tartıp alaman.

(Dúbeley ketedi)

Mástan - Boldı endi dúbeley sıyqırlı shapandı tartıp aladı. Adamlar waqtında sarayǵa shapandı jetkere almasa men quwanaman! Men jeńemen! (Kúledi. Mástan ketedi. Qız qolında shapan keledi)

Qız - Biraz gúllerdiń naǵısların saldım. Gúller qaydasızlar, mınağan qarańlar, sizlerdi qanday shıraylı etip naǵısladım. Bular nege tım-tırıs. Gúller qaydasızlar.

(Izleydi. Bir-eki gúl shıǵıp)

Gúller - Sen qız bul jerden ket! Bolmasa mına sıyqırlı shapanıńdı dúbeley tartıp aladı.

(awa-awa tartıp aladı.)

Qız - Yaq bul múmkin emes.

(Dúbeley samal bolıp kelip qızdın qolındaǵı shapandı ushırıp alıp ketedi. Dúbeleydiń kúlkisi, Qız jılaydı.)

Qız - Sahra perisi qayda bolsań da mağan járdem ber.

Sahra perisi - Qızım men usı jerdemen.

Qız - Sahra perisi dúbeley meniń tigip tayarlap qoyǵan shapanımdı alıp ketti endi ne qılaman. Sonsha miynetim zaya bolǵanı ma? Qarashaxtan xalqım endi qıynalatuǵın boldı.

Sahra perisi - Qızım qapa bolma sen ele onnan da jaqsı shapan tigesen.

Qız - Waqıt az qaldı, endi men úlgeri almayman.

Sahra perisi - Sen qız kúshliseń, aqıllısań, kúsh-jigerińdi bir jerge jámlep házirde baslap jumısqa kirisseń oylaǵan ármanlarıńa jeteseń. Sizler de járdem beriń sahra gúlleri. (gúllerdiń hawazı)

-Meniń naǵısımdı al

-Yaq menikin saladı

-Men sizlerden úlkenmen hám sulıwman. Meniń naǵısımdı saladı.

-Yaq menikin (tartıs)

Qız - Tartıspańlar hámmeńizdiń naǵıslarınızdı salaman hám heshqaysınız qalıp qoymaysızlar aqırı sizlerdiń qaysınızda sıyqırlı shapanǵa kerek gúl bar. (Nama. Gúller oynaydı, qızda olar menen oynap hár qaysısınıń súwretin salıp júrgendey boladı, naǵıslardı bir tawarǵa sala baslaydı) (Qarashax sarayınıń aldı adamlar jıynalǵan)

Dramada patshanıń balasın tek sıyqırlı shapan járdeminde emlew múmkin, yaǵnıy xalıq danalığı hám tábiyat kúshiniń birigiwi ǵana ádillikti tiklewge uqıplı degen ideyanı beredi.

Dramalıq obraz - negizinen drama qaharmanların hárketi tiykarında payda boladı. Dramalıq obrazlar epikalıq obrazlarǵa ádewir usas bolǵanı menen olar saxnada hárket etedi. Yaǵnıy waqıya saxnada oynaladı. Jáne drama qaharmanları(konflikt hám xarakter) tiykarında hárket etedi. Olardıń minez- qulqı menen hárketleri kóz aldınan ótedi. Dramalıq obraz qaharmannıń ishki dártleri arqalı beriledi. Máselen, kúyiniw menen súyiniwdiń ózi drama ushın tán. Bul qubılıslardı Murat Begimovtıń “Shapan ápsanası” spektaklinde kóriwge boladı. Shigarmada obraz jasawdıń eń tiykarǵı komponentleri portret hám peyzaj usılında berilgen. Ulıwma aytqanda, hár qanday qaharmannıń sırtqı kórinisi, kelbeti, bet-álpeti arqalı bergen bolsa, ekinshi jaǵınan tábiyat qubılısları, ondaǵı haywanlar, quslardıń hárketi arqalı dramannıń kórkemlik poetikalıq ózgesheliklerin ashıp bergen. Dramada qız, quslar, haywanlar, mástan, dúbeley hám basqa da obrazlar ómirdegi qarama-qarsılıqlardıń adamǵa tán bolǵan hár-túrli kózqarastaǵı, ideyadaǵı, sezimdegi insandardıń óz maqset jolındaǵı aytısıw, shertisiw hám gúres jolındaǵı hárketleri, bir sóz benen aytqanda, jaqsılıq hám jamanlıq arasındaǵı gúresti ashıp bere alǵan.

Spektakl kompoziciyası úsh perde (kórinis) ge bólinedi. Hár bir saxna dramaturgiyalıq keskinlikti rawajlandırıp, kulminaciya hám sheshimge alıp keledi.

Birinshi kóriniste garrı hám onıń qızınıń awır turmısı, patshanın jawızlıǵı súwretlengen. Ekinshi kóriniste qızdıń tábiyat penen doslıǵı, kiyikti óltirgeni ushın patshanıń basına túsken qayǵılı waqıya. Al, úshinshi kóriniste bolsa qızdıń sıyqırılı shapan jaratıw ushın gúresi hám qarama-qarsılıqlar sheber keltirilgen.

Dramaturg tárepinen pyesa tili hám stillik ózgesheligi tárepinen dialoglar tábiyiy, ápiwayı hám saxna hárketi ushın qolaylı bolıp, sonday-aq, muzıka hám fon sesleri kórkem tásirde kúsheytedi (karnay-surnay, dúbir, samal, quslardıń sayrawı arqalı).

Tábiyat obrazları, gúllerdiń soylesiwi, yaǵnıy janlandırıw kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıwı ertekke haqıyqıyılıq baǵıshlaydı. Pyesa mektep oqıwshıları tárepinen saxnalastırıw ushın oǵada qolaylı, tárbiyalıq áhmiyeti joqarı bolıp tabıladı. Sonday-aq, sahnadaǵı remarkalardı, muzıka hám ayaq oyunlar tiykarında saxnalastırıwǵa boladı.

Juwmaqlap aytqanda, “Shapan ápsanası” milliy koloritke iye saxnalıq shıǵarma bolıp, jaslardı jaqsılıq penen jamanlıqtı bir-birinen ajratıwǵa, sabırlı bolıwǵa, tábiyattı qásterlep saqlawǵa, ádillikke iseniwge úyretedi dep esaplaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. M.Begimov. Shapan ápsanası. Balalar draması. Nókis. 2015 (Quwırshaq teatri)
2. K.Мамбетов. Әдебиәт теориясы. Нөкис. “Билим”. 1995-Б. 65

QARAQALPAQ BALALAR DRAMATURGIYASINIŇ JANRLIQ ÓZGESHELIGI

Ataniyazova G.S.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mámleketlik pedagogikalıq institutı, I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektebi

«Drama» – grek tilinen alınıp – «háreket» degen mánini ańlatadı. Yaǵnıy, saxna ushın arnawlı túrde jazılǵan, dialog formasındaǵı syujetli shıǵarma. Drama termin sıpatında eki mazmunda qollanıladı: Birinshi, keń mánidegi drama – ádebiyattıń úsh túriniń biri (lirika, epos, drama); yaǵnıy dramalıq formalar lirikada, eposta da, dramanıń ózinde de bolıwı múmkin. Al, ekinshisi tar mánidegi drama qatarındaǵı dramaturgiyalıq janr. Dramalıq janrlar menen dramatizm eki qıylı túsinikler ekeni belgili. Dramatizm basqa ádebiy túrdegi shıǵarmalarda da berile beredi. Biraq dramalıq shıǵarmalarda dramatizm tiykarǵı orındı iyeleydi. Sebebi, waqıyanıń rawajlanıwında keskinlikti payda etetuǵın da dramatizm bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da dramatizm dramalıq shıǵarmalarda kóbirek ushırasadı.

Qaraqalpaq balalar ádebiyatında ertek syujeti sintezi tiykarında júzege kelgen qospa dramalıq janrlardı ádebiyatshi, ilimpaz S.Qazaqbaev tórtke bólip qaraydı:

1. Ádebiy ertek drama
2. Ádebiy ertek inscenirovka
3. Ádebiy ertek intermediya
4. Ádebiy ertek libretto

Biz ertek syujeti tiykarında payda bolǵan qospa dramalıq janrlardı ádebiy ertek dramalarda bar ekenligin ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy jaqtan durıs ekenligin kórip shıqtıq.

Usı anıqlamanı esapqa alatuǵın bolsaq, XX ásirdeń aqırı XXI ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq balalar ádebiyatında da ertek syujeti sintezi tiykarında júzege kelgen qospa dramalıq janrlarda, lirikalıq qaharmannıń ishki ruwxıy sezim dramasınıń berilgenligin kóremiz. Bunıń baslı sebebi, balalar ádebiyatınıń ózinsheligine baylanıslı dramalıq shıǵarmalarda qosıq formasında, dialog formasında júzege kelmekte. Óytkeni, dramanıń ózi saxnada dialog formasında jaratılatuǵının esapqa alatuǵın bolsaq, balalar dramasınıń aytıs formasında dóretiliwi nızamlı ekenligi kózge taslanadı. Mısalı:

Joldasbay Dilmuratovtıń «Eki dostıń aytısı» ádebiy dramasında:

1-oqıwshı:

–Tıńla dostım, tıńla meni,
Bir soraw bereyin saǵan,
Óz awzıńnan ayıp bershi,
Oqıwdıń paydasın maǵan.

2-oqıwshı:

–Onıń nesin sorap tursań,
Esitip júrsenń goy talay,

Ustazlardıń aytqanları,
Yadıńnan shıqqan ba, qalay?

1-oqıwshı:

–Saǵan shın sııımdı aytsam,
«5»ke oqıw qoldan kelmes,
Sol ushın ba, muǵallım de,
Maǵan onsha kewil bólmes.

2-oqıwshı:

Seniń kewliń basqa jaqta,
Bul haqqında oylamaysań,
Men de jaqsı oqıyın dep,
Janıńdı hesh qıynamaysań. [3:17-18].

Dialog formasında jazılǵan, otız úsh bántten ibarat syujetli shıǵarma usılayınsha dawam etedi. Ádebiy dramalıń tiykarǵı ideyalıq mazmunı mektepte oqıytuǵın eki oqıwshınıń ishki sezimi, tuyǵıları, ishki dúnyası, minez-qulqı, qarım-qatnasları tereń konfliktlerdiń tiykarında ashıp beriledi.

Birinshi oqıwshı sabaǵınan jaqsı oqıydı. Al, ekinshi oqıwshı tómén, kitap oqımaydı. Bilgir oqıwshı oǵan keleshekte jaqsı qánige bolıwdı másláhát etedi. Járdemin ayamaydı. Bul – ádebiy drama. Sol arqalı oqıwshılardıń jámiyette óz ornın, kásip tańlawın, ilimge qızıǵıwshılıǵın arttırıwda hám rawajlandırıwında úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Álbette, bul shıǵarmada dramatizm hásiz shıqqan, derlik joqtıń qasında. Ol 1-oqıwshınıń oylaw dárejesinde, ishki tuyǵılarında qalıp qoyǵan. Bul shıǵarmada dramalıń janrlıq qásiyetlerin saqlawdan göre, oqıw jasındaǵı balalarǵa tárbiya beriwge kóbirek itibar qaratılǵan.

Bizge belgili, ertek balalar ruwxıy dúnyasınıń ajıralmas bir bólegi. Balalar ertek esitkendi unatatuǵını da belgili. Sonlıqtan da balalar dramasına da ertek syujetleri aralasatuǵını nızamlı da. Demek, shınında da ertek balalardıń ruwxıy dúnyasınıń ajıralmas bir bólegi bolıw menen birge, balalar ádebiyatınıń da tiykarǵı janrları bolıp qalıplesken. Bunı biz dramalıq janrlar mısasında da kóriwimizge boladı.

Avtor ózi shayır bolǵanlıqtan shıǵarmalardaǵı personajlardıń dramatizmge tolı momentlerin poeziyalıq usılda jetkerip bere alǵan. Al, biz onı joqarıda ayılǵan ilimiy-teoriyalıq pikirlerdi esapqa alıp liro-dramalıq shıǵarma dep ataǵan ilimpazdıń aytqan pikirlerine qosılamız. Nege degende, balalar dramaturgiyası janrlıq jaqtan tolısıp, dúnya ádebiyatı hám dramaturgiyası úlgilerinen paydalanǵan halda ádebiyatımızǵa jańa ádebiy túrler, janrlıq formalar kirip keldi. Bunday janrlar poeziya, proza, sonıń menen birge, dramaturgiya janrında da payda bolmaqta. Máselen, epikalıq hám lirikalıq shıǵarmalardıń dramaǵa ótiw qubılısı buǵan ayqın mısál bola aladı. Avtor bul qosıq qatarlarında diolog arqalı qaharmannıń psixologiyasın yaǵnıy ruwxıy keshirmelerin, eki oqıwshınıń qarama-qarsılıqları tiykarında ashıp bere alǵan. Avtor sonday sheberlik penen kórsetip bere alǵan qaharman xarakteriniń ishki dúnyasına, oy-sezimlerine kirip onıń tolǵanısların oqıwshınıń júregine oy-pikrine qozǵaw salarlıqtay etip súwretlep bere alǵan. Bul liro-dramalıq shıǵarmada eki oqıwshınıń ortasındaǵı óz-ara

sóylesiwler arqalı birewiniń sózge sheberligin, tereń aqıl-oyǵa iye ekenligin kórsetpekshi bolsa, al, ekinshi oqıwshınıń oy-órisiniń tómén ekenligi, bilim alıwǵa qızıqpaytuǵın, psixologiyası tómén oqıwshını kórsetpekshi boladı.

Juwmaqlap aytqanda, bunday liro-dramalıq shıǵarmalardı qaraqalpaq balalar ádebiyatında S.Abbazov, X.Saparov hám taǵı basqa shayırlardıń shıǵarmalarında da kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ахметов С, Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. Нөкіс, “Билим”.1992-Б. 32
2. Kazaxbaev S. XX ásirdeń aqırı XXI ásirdeń basındaǵı Qaraqalpaq balalar ádebiyatı evolyuciyası janrlıq ózgesheligi hám poetikası. Nókis. «Bilim». 2016-jıl. B. 69.
3. Дилмуратов Ж. Бахыт қусы. Нөкіс, «Қарақалпақстан». 1996. Б. 17-18

KÓP KOMPONENTLI ARALAS QOSPA GÁPLERDİŇ STRUKTURA-SEMANTIKALÍQ TÚRLERI

Mangitbaeva Z.U.

*ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis
qalası*

Qaraqalpaq tili sintaksisi sheńberinde qospa gáppler haqqındaǵı ilimiy hám teoriyalıq kózqaraslar eleǵe shekem tolıq qalıplespen bolıp, bul baǵdarda bir qatar sheshimin kútip turǵan máseleler bar. «Qospa gápplerdeń dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz túrlerin anıq parıqlaytuǵın qaǵıydalardıń jeterli dárejede anıqlanbaǵanlıǵı, gápplerde dáslepki komponent bayanlawıshlarınıń funkciyaların sheklew, dizbeklilik hám baǵınıńqılıqtı bildiriwshi sózlerdeń tolıq anıqlanılmaǵanlıǵı, qospa gápplerdeń semantikalıq túrleriniń bir-birine aralastırılıp qaralıwı»[1.8] sıyaqlı áhmiyetli máseleler ele óz sheshimin taba qoymadı. Sintaksis tarawınıń kópshilik máselelerinde tartıslı mashqalalar eleǵe shekem bar bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, ayırım ilimpazlar qospa gáp terminin qollanbastan, basqa termin menen atawdı usınıs etedi. Máselen, ózbek tilshi ilimpazı N.Turniyazov óz miynetlerinde “quramalı sintaksislik konstrukciya”, “teń komponentli quramalı sintaktikalıq konstrukciya” terminleri qollanadı. [2.28] Ilimpaz Sh.Rahmatullaev bolsa, “qospa gáp forma”, “teń bólekli qospa gáp formalar” terminlerin qollanadı.[3.84] Usı sıyaqlı sintaksis tarawınıń júdá áhmiyetli máseleleri kóp bolıp, olar ayrıqsha izertleniwdi talap etip turǵan máselelerden. Sonday-aq, ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındaǵı tıp mánilerdeń xarakteri boyınsha dizbekli qospa gápplerdi eki toparǵa ajratıwdı usınadı: 1) biriktiriw mánili gáppler 2) qarama-qarsı mánili gáppler dep ajratadı.[4. 42] Qospa gáppeń hárqaysı túriniń dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartıslı pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı. Usı kózqarastan

qaraǵanda, qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli qospa gápler teması tek ǵana olardıń qurılısın emes, al semantikalıq, funkcionallıq hám kategoriyalıq ózgesheliklerin de tereń tallawdı talap etedi. Bul usı baǵdarda ilimiy tiykarlangan, obektiv hám sistemalı izertlewlerdi dawam ettiriw zárurlıǵın kórsetedi.

Sońǵı waqıtları qospa gápti izertlewshiler tárepinen anıq pikirler usınılmaqta. M.I.Sheremisina hám T.A.Kolosovanıń rus tilindegi qospa gáptiń teoriyalıq máselelerine arnalǵan miynetinde qospa gáptiń klassifikaciyalanıwı tómendegi úsh principke tiykarlanadı: 1) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dánekerli (yamasa dánekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa gápler dánekerli hám dánekersiz bolıp bólinedi; 2) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dizbeklilik hám baǵınıńqılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıǵan muwapıq qospa gáp dizbekli qospa gáp hám baǵınıńqılı qospa gáp bolıp bólinedi; 3) qospa gáptiń baǵınıńqı komponentiniń pútin bas gápke yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp keliwi esapqa alınadı [5. 97]. Qospa gáptiń bul belgilerdiń tiykarında bóliniwi onıń formallıq (dúzilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin kórsetedi.

Házirgi qaraqalpaq til biliminde kóp komponentli aralas qospa gápler sintaksislik hám semantikalıq jaqtan quramalı sistemalar bolıp esaplanadı. Olar hár qıylı qurılıstaǵı gápplerdiń óz ara baylanısıwı tiykarında qalıpleseıdi hám pikirdi anıq, tolıq bildiriwde áhmiyetli rol atqaradı. Qaraqalpaq tilinde bunday gáppler hár qıylı modellerde kórinip, olardıń strukturalıq-semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw tildiń funkcionál mómkinshiliklerin tereń túsiniwge járdem beredi.

Kóp komponentli aralas qospa gáppler - bul eki yamasa onnan artıq sintaksislik birliklerdiń óz ara baylanısıwı nátiyjesinde payda bolǵan quramalı gáppler bolıp tabıladı. Olarda komponentler arasındǵı baylanıslar dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz formalarda bolıwı mómkin. Bul gáppler tilde pikirdi keń hám tolıq bildiriwde áhmiyetli qural esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde kóp komponentli aralas qospa gáppler hár qıylı modellerde kórinedi. Olardıń tiykarǵı túrleri tómendegiler:

1. Jay gáp + baǵınıńqılı qospa gáp

Bul modelde jay gáp tiykarǵı pikirdi bildiredi, al baǵınıńqılı qospa gáp bolsa onıń mazmunın yamasa sebebin túsindiredi. Máselen: Buǵan mómkinshilik te joq edi, sebebi olarǵa ashıq járdem bere almaydı. (T. Q. “Maman biy ápsanası”)

2. Jay gáp + Jay gáp + baǵınıńqılı qospa gáp

Bul modelde eki jay gáp teń dárejedegi pikirlerdi bildiredi, al baǵınıńqılı gáp bolsa olardı tolıqtıradı yamasa qarama-qarsı mánide túsindiredi. Máselen: Bunıń ústine Qoyshıbek úylengenimdi jaqsı kórmeydi, oǵan qulaq qaǵıs qılıp kórgenmen, biraq senıń oyındı bilmeytuǵın edim. (J. Saparov “Jupargúl” romanı)

3. Jay gáp + kóp komponentli qospa gáppler

Bul modelde bir jay gáp tiykarǵı pikirdi bildiredi, oǵan kóp komponentli qospa gáp baylanısıp, qosımsha maǵlıwmat beredi. Máselen: Burın qarapayım dúkanshı edi, bul Eshbay qamalmaq túwe Tórtkúlge, Nókiske barıp keldi, kúnnen künge nırıqqa sıyǵısız dárejede bayıp baratır, Sayımbettiń janın jep baratır, kózine kúyik! (Sh. Seytov “Xalqabad”)

4. Dizbekli qospa gáp + kóp komponentli qospa gáppler

Bul modelde dizbekli qospa gápte eki yamasa onnan artıq pikirler ańlatıladı, keyingi kóp komponentli qospa gáp bolsa olardı túsındiredi yaki nátiyjesin kórsetedi. Máselen: Baylıgımız keshegi urısta nege sarıplanganın hámme bileđi, biraq másele – biziń bay yaki jarlılıgımızda emes, al házirgi jaǵdayda kúshimizdi istin kózin tawıp jumsawımızda ... (O. Abduraxmanov “Bosaǵa” romanı).

5. Eki baǵınıńqılı qospa gáp. Bul modelde eki baǵınıńqılı qospa gáp bir-birine baylanıp, quramalı pikirdi ańlatadı. Máselen: Geyde áńgime bel úzdi bolsa, sırttaǵı tasır-tasır jawıńǵa hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp, mańlay jıyırar edi.(T. Qayıpbergenov “Maman biy ápsanası”)

6. Baǵınıńqılı qospa gáp + kóp komponentli qospa gáppler

Bul modelde baǵınıńqılı qospa gáp tiykarǵı pikirlerdi bildiredi, kóp komponentli qospa gáp bolsa onıń mazmunın keńeytip, qosımsha maǵlıwmat beredi. Máselen: Bas ásker bası búgin de kelip, onıń kútá qızıq bir látipasına kúlip, kóz jasların sıpıra bergeni, qapı sál ashılǵanday boldı, Máwlen sarınıń dúńkilew mańlayı kórindi. (T. Qayıpbergenov “Túsiniksizler”)

Kóp komponentli aralas qospa gápplerdiń strukturalıq-semantikalıq analizi tildiń sintaksislik hám semantikalıq imkaniyatların tereń túsiniwge járdem beredi. Bul tallaw arqalı gápplerdiń dúzilisi, komponentler arasındǵı baylanıslar, olardıń mánisi hám funkciyaları anıqlanadı. Bul bolsa til úyreniwshilerge hám til bilimi qánigelerine tildi durıs hám nátiyjeli úyreniwde járdem beredi.

Qaraqalpaq tilinde kóp komponentli aralas qospa gáppler hár qıylı modellerde kórinip, olardıń strukturalıq-semantikalıq analizi tildiń funkcionál imkaniyatların tereń ańlawǵa járdem beredi. Hár bir komponenttiń gápte tutqan ornı, mánide atqaratuǵın wazıypası hám baylanıstırıwshı qurallar arqalı qalay baylanısqanı tildiń ishki dúzilisi haqqında tereń túsinik payda etiwge járdem beredi.

Usı kózqarastan qaraǵanda, bunday gápplerdiń strukturalıq-semantikalıq analizi tek teoriyalıq til bilimi ushın ǵana emes, al ámeliy til úyretiw, oqıw procesi ushın da úlken áhmiyetke iye. Sebebi, kóp komponentli aralas qospa gápplerdi úyreniw arqalı til úyreniwshiler pikirdi durıs, izbe-iz hám logikaǵa tiykarlangan halda bildiriw qáiletin rawajlandıradı. Bul gáppler arqalı pikirdi anıq, tolıq hám tolıq bayanlaw múmkin. Olardı úyreniw til biliminde úlken áhmietke iye bolıp, tildi úyreniw hám oqıtıw procesinde nátiyjeli qural esaplanadı. Sonıń menen birge, bul túrdegi gápplerdiń klassifikaciyası, qurılısı hám mánide atqaratuǵın wazıypaların úyreniw - házirgi qaraqalpaq tili sintaksisiniń aktual hám ilimiy jaqtan áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Dáwletov M., Seydullaeva D., Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gáppler. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2010.
2. Turniyozov B. Hozirgi o`zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. Monografiya.-Samarqand, “SamDCHTI” nashri, 2008.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o`zbek tili. Darslik.-Toshkent, “Universitet”, 2006.

4. Alniyazov A. Házirgi qaraqalpaq tilindegi dizbekli qospa gáplerdiń funksional semantikalıq ózgeshelikleri. Fil.fan.dokt. Nukus, 2020.

5. Sheremisina M.I. Kolosova T.A. Osherki po teorii slojnogo predlojeniya. Novosibirsk. Izd-vo «Nauka».

KÓRKEM SHÍĞARMALARDA DIALEKTLİK OMONIMLERDİŇ QOLLANILIWI

Xalmuratova D.Ya.

Qaraqalpaqstan Respublikası, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası,

Omonimler sırtqı forması boyınsha birdey, ańlatıp turǵan mánisi bir-birine hesh qanday jaqınlaspaytuǵın, barlıq waqıtta birdey grammatikalıq formalar menen ózgere alatuǵın sózler sanaladı. Til biliminde polisemiya qubılısı yaǵnıy sózlerdiń kóp mániligi menen omonimlerdiń bir-birine uqsas tárepleri bar. Polisemiya -bul bir sózdiń kóp, óz-ara tıǵız baylanıslı mánilerge iye bolıwı sanaladı. Bul qubılıs tildiń kórkemliligin kórsetetip, kórkem shıǵarmalar tilinde keńnen qollanılıp, avtordıń tillik sheberliligin arttıradı. Polisemiyanıń omonimlerden ayırmashılıǵı polisemiyalıq sózler mánilik jaqtan jaqın, bekkem baylanısta bolsa, al, omonimlerde mánisi bir-birine jaqın kelmeytuǵın ózgeshe mánili sózlerdi túsinemiz. Kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajratıwǵa biz kontekstke súyenemiz, kontekst arqalı mánilik jaqınlıq penen hár qıylılıqtı anıqlaymız. [Esemurat Berdimurat ulı:36].

Dialektlik polisemiya -belgili bir aymaqa tán sózlerdiń birneshe jaqın mánilerde qollanılıwı. Bul qubılıs bir jaǵınan dialektologiyalıq sıpatqa iye bolsa, ekinshi jaǵınan, kórkem ádebiyatta kórkem shıǵarmalarǵa gózzallıq, hám emocionallıq baǵıshlawda ayırıqsha xızmet atqaradı. Polisemiyalıq sózler kórkem shıǵarmalarda obrazdı, waqıyanı kórkem jaratıwda baslı orındı iyeleydi. Mısalı:

Úziliw sóziniń mánilerin analizlep kóreyik:

1. dialektte qaytıs bolıw, óliw mánisinde.

2. ádebıy tilde :

a) ajıralıw (sabaǵınan ajıraldı),

b) bóliniw (ortasınan bólindi),

s) sınıw (túbinen sindi),

d) joǵalıw (qatnasıǵı joǵaldı) mánilerinde qollanıladı.

«Ózi jıńishke awırıw adam, qustıń keliwi menen keseldiń aynımasına kim kepil?! Suw ashıp júrgende «**úzilgen de**» ketken. Bay óliginiń ústine shıǵıp úyine ákelgen». (Sh.S., «Qashqın».)

Mısaldaǵı **úziliw** dialektizmi adam ómiriniń tawsılıwı, qaytıs bolıw, óliw, joq bolıw mánisin ańlatadı. Tilimizde **úziliw** sózi zattıń **úziliwi**, bir nárseniń baylanısınıń toqtawı mánisinde qollanıladı. **Úziliw** sózi tuwra mánide jibinen **úziliw**, solqımnan **úziliw**, moynı **úziliw**, qarası **úziliw** sıyaqlı sóz dizbeklerinde kelip, usı sózlerdiń quramındaǵı **úziliw** sózi menen óz-ara kóp mánilikti payda

etedi, yaǵnıy olardıń mánileri bir-birine jaqın, úziliw, joq bolıw mánilerinde. Mısaldaǵı **úziliw** sózi evfemizmlik dialektizm bolıp, avtor adamnıń ómiriniń tawsılǵanın, úzilgenin metaforalıq boyawlar arqalı súwretlegen. Bul tillik sıpayılıqtıń, dástúrlík mádeniyattıń bir kórinisi bolıp tabıladı. Demek, **úziliw** dialektizmi ádebiy tildegi **úziliw** sózi menen mánilik jaqtan jaqın kelip, sózdıń kóp mánililigin payda etedi.

Móldek sózi:

Onnan keyin stolınıń shep jaǵındaǵı múyeshte turǵan temir sandıqtı ashıp, onıń tómengi bólmesiniń tórinde turǵan bir tutas elli manatlıq eki buwat aqshanı alıp, qoyın qaltasına tıqtı. Bul kópten beri «bir hájetime jarap qalar» dep jasırıp saqlap qoyǵan **móldegi** edi. (J.S, «Jupargúl».) Qaraqalpaqlar úy qasındaǵı **móldek** jerine tiykarınan júweri ekken. (M.N., «Qaraqalpaqlar».)

Berilgen birinshi mısalda **móldek** sózi qaharmannıń keleshekte bir nársege mútáj, qıyın awhalda qalǵan waqıtta oǵan járdemi tiyiwshi pulı. Bunda avtor adamlardıń tek búgingi kún ushın jasamay, erteńgi kúnin, keleshegin de oylawı kerekligin, bunıń ushın waqtında háreket etiwı, bárhama hárekette bolıwı kerek degen ideyanı alǵa qoyadı. Demek, dialektlerde mútájlikke puldıń saqlanıwı móldek dep qollanılǵan bolsa, onı saqlaw ushın arnalǵan buyımdı ilimpaz B.Yusupova óziniń arnawlı miynetinde: pul saqlaw ushın arnawlı islengen buyım mánisinde shıjan, ulıqpan, p/biset, sonday-aq, kise, qalta sózleri paydalanıladı. Mısalı: Ulı bardıń qulı bar, Ulıqpanda pulı bar. Bunda ulıqpan sózi aqsha saqlaytuǵın orın mánisinde qollanılǵan-dep aytıp ótedi. [Yusupova:347]. Al, kórkem shıǵarma tilinde bulardıń **shırwan** variantın da ushıratamız:

Qawın satsań, sıtırlaydı **shırwanıń**,

Nitratsız nayshalatsań, jigitler. (I.Yu, «Bazar jolında».)

2-mısaldaǵı **móldek jer** ataması úy qaptalındaǵı kishkene atız atamasın bildirip kelgen bolsa, ádebiy tilde **qıytaq jer** atamasında ushırasadı. Sonday-aq móldek jer atamasınıń **gúlshe jer** variantı da bar. M.Qayıpnazarova óziniń arnawlı miynetinde: móldek jer úy janındaǵı hár bir shańaraqqa tiyisli bolǵan kishi kólemdegi diyxansılıq ushın ajratılǵan jer bólegi. Bul atama arqa dialektte, ásirese Taxtakópir, Qaraózek, Shımbay, Kegeyli rayonlarındaǵı qaraqalpaqlardıń tilinde móldek túrinde qollanılsa, Xojeli, Qańlıkól, Shomanay aymaqlarında jasaytuǵın xalıqtıń tilinde móldek penen birge tamarqa sózi ónimli qollanıladı-dep kórsetedi. [Kayıpnazarova:11]. Al, jazıwshı K.Karimov Shımbaylılar haqqında: Jeri, qos ógizi bar adamlar erjetip kiyatırǵan balalarına azǵana jer-móldek bólip bergen. Móldek jerden alınǵan ónim balanıń ıqtıyarında bolǵan-dep aytıp ótedi. [Karimov:212]. Demek, mısallardaǵı **móldek** sóziniń mánileri bir-birine jaqın kelgen bolıp, adamlardıń mútájligin pitkeriwshi buyımı mánilerin ańlatıp, polisemiyalıq qatnasta boladı.

Dialektlik omonimler belgili bir aymaqta bir mánide qollanılatuǵın bolsa, ekinshi bir aymaqta basqa mánide qollanıwı múmkin. Kórkem shıǵarmalarda dialektlik polosemiyalarǵa qaraǵanda dialektlik omonimler kóbirek ushırasadı. Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler bir-biri menen kontekstte omonimlik

qatarlardı dúzedi hám ádebiy tildegi sózler menen omonimlik qatnasta boladı. Mısalı: **Tirnekli** sózi:

1. «Mayda sawdager» ekeni ıras, góne-kóksi, hátte tuflilerdiń bawı, aynataraq, ultaraqqa shekem bazarıw-biybazar sawdalaydı, **tirneklep** jıynaydı, maydalap satadı. (Ǵ.S., «Mashaqatlı baxıt».) 2. -Sen **tirnekli** bolǵanda, mına qatın bunday bolmaydı, bildiń be? (U.P., «Toyǵa baratúǵın kúni».)

Berilgen birinshi mısalda **tirneklep** sózi qıyınshılıq penen jıynaw mánisinde qollanılǵan, yaǵnıy tırnap, tırnaqlap, sonsha miynet penen jıynaw. Avtor qaharmannıń úlken kúsh penen, qıyınshılıq penen júynaǵan jaǵdayın kórsetiw ushın, shıǵarmanıń ózinshe ózgesheligin arttırıw maqsetinde qollanǵan. Bul sóz ádebiy tilde **tis-tırnaqlap jıynaw** túrinde ushırasadı. 2-mısalda **tirnekli** sózi shaqqan mánisin ańlatadı. Bunda qaharmannıń xarakterin kórsetiw ushın qollanılǵan. Demek, birinshi mısaldaǵı **tirneklep** sózi menen mánileri bir-birinen alıs, hesh qanday jaqın emes bolıp, bir-birine omonim boladı.

Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler ádebiy tildegi sózler menen omonimlik qatarlardı payda etedi. Olardıń jasalıwında sózlerdiń morfologiyalıq jaqtan ózgeriwi nátiyjesinde payda bolǵan omonimlerdi kóriwimizge boladı. Bunday omonimlerdiń jasalıwında sózdiń túbirine belgili bir qosımtanıń qosılıwı arqalı forması jaǵınan birdey, mánileri jaǵınan hár qıylı sózler qatarı payda boladı. Mısalı: Jańa kiyimniń ishinde jawdıraǵan **kózli** jigitke usadım. (J.A., «Jetimniń júregi».) Bul mısaldaǵı **kózli** dialektizminiń túbiri kóz- atlıqtan jasalǵan bolıp, oǵan -li qosımtası qosılıp, atawısh tiykarlı kelbetlik jasalǵan. **Kózli** sóziniń mánisi sulıw, shıraylı mánisinde kelip, avtor qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlew ushın qollanǵan. Bul sóz ádebiy tildegi **kózli** sózine omonim boladı. Tilimizde **kózli** sózi kózi bar degendi, sonıń menen birge kózi kórmeydi, soqır mánilerin de ańlatadı. Usınday bir sózdiń eki mánini ańlatıp, olardıń bir-birine qarama-qarsı qollanılıwı enantiosemiya dep ataladı. [Xojanov:54.]

Sonday-aq, fonetikalıq ózgeriske ushırıp, bir-biri menen omonimlik qatarlardı dúzgen omonimlerdi de ushıratamız: Ǵarrı qaptalındaǵı kishkene **dúgildik** kesege bir qultım quyıp ishti. (M.N., «Dushpan».)

Dúgildik kese ataması kelbetlikten jasalǵan bolıp, kúndelikli turmısta qollanılatuǵın kishkene kese-ıdıs atamasın bildirip, ómir shınlıǵın anıq detallar arqalı qaharmannıń psixologiyasın, onıń obrazın salıstırıp, anıq súwretlew ushın qollanılǵan bolıp, ádebiy tilde fonetikalıq ózgeriske ushırıp, **digildik** qus ataması menen omonim boladı. Bunı kórkem shıǵarma mısasında kórsek boladı: «Jiyde qartaysa jigildik boladı, qustıń jamanı **digildik** boladı» (M.N., «Hawa kemesindegi ekew»). Demek, dialektlerde kishkene kese atamasın bildiretuǵın bolsa, ádebiy tilde qus atamasın bildiredi.

Solay etip, kórkem shıǵarmalarda qollanılǵan dialektlik omonimler shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırıwda belgili orındı iyeleydi. Kórkem sóz ustaları olardı kerekli orında belgili bir aymaqtıń ózine tán ózgesheligin, jasaw sharayatın, milliy koloritti beriw ushın sheberlilik penen paydalanadı. Kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan dialektlik omonimler qaraqalpaq tiliniń bay ekenligin kórsetip, onıń ózgeshe qırların ashıp beredi. Bunday kórinislerdi jıynap, izertlep,

sistemalaştırıw keleshekte til normaların bekkemlewge, elektron leksikografiya keń qollanıluwı múmkin.

ÁDEBIYATLAR:

1. Есемурат Бердимурат улы Хәзирги қарақалпақ тили Лексикология Нөкис, «Билим», 1994, Б. 188.
2. Юсупова Б. Паремнология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликleri. Монография. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2024, Б. 400.
3. Кайпназарова М. Қарақалпақ тилининг шимолій шеvasи касбий лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. Филолог. фанл. буйича фалсафа докт. дисс. автореф. -Нукус: 2019. Б. 50.
4. Каримов К. Шахтемир-Шымбай шежиреси. -Нөкис: «Avangard-baspa», 2024. Б. 559.
5. Хожанов Ш. Қарақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы. Монография Нөкис, «Билим», 2017, Б. 148.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖЫРАҰЫ ҚУРБАНБАЙ ТӘЖИБАЕВ АТҚАРҒАН ДӘСТАНЛАРДЫҢ СЮЖЕТ СИСТЕМАСЫ

Оразымбетова А.М.

*ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Сюжет – дәстанларда сүүретленетуғын ўақыялардың, персонажлардың ис-хәрекетлериниң белгили бир тәртипке түскен дизими яки жыйнағы. Образлардың ис-хәрекеті арқалы дәстанның сюжети раўажланып отырады. Демек, эпослардың сюжети ўақыяда қатнасатуғын қаҳарманлар мәселесине тиккелей байланысly. Себеби, қаҳарманлар сюжет тийкарында хәрекет етеди. Онда ис-хәрекетлер хәм ўақыялар бир тәртипте, избе-из, басқышпа-басқыш раўажланады хәм табысly, жеңисли аяқланады. Тийкарынан дәстанлардың сюжет системасы көркем-эстетикалық өзгешелик хәм идеялық бағыт пенен де тығыз байланысly болып келеди.

Қурбанбай жыраў репертуары жоқарыда келтирилген сюжет системасы талапларына жуўап береді. Сонлықтан, биз оның репертуарының сюжет системасын үйрениў мақсетинде «Қырық қыз» дәстанын тийкар етип алыўды мақул деп есапладық. Себеби, бул эпостың көлеми кең, сюжети қызықly хәм шийеленискен ўақыяларға қурылған. Буннан тысқары, ўақыялар, эпизодлар бир-бири менен жақсы байланыстырылған.

Дәстанда сүүретленген ўақыялар мазмуны, тематикасы жағынан тийкарғы үш бөлимнен турады:

1. Журынтазға байланысly ўақыялар.
2. Гүлайымның Суртайшаға қарсы гүресі.

3. Алтынай менен Нәдирша жөніндегі ұақыялар [Сағитов:330]. Бірақ, дәстанның негізгі сюжети Гүлайымның қалмақтарға қарсы күресе болады. Қалған екі бөлігі болса тийікарғы сюжет пенен тығыз байланыста емес. Себебі, жоқарыда келтірілген кейінгі екі ұақыяны алып тасласақ та дәстанның композициялық дүзілісіне, ұақыя мазмұнына кері тәсірін тийгізбейді, тек ғана көлемі кишіріледі. Демек, «Қырық қыз» дәстанның сюжети қоспалы болып, өз ішіне бір неше сюжеттерді биіктірген көп сюжетті дәстан. Дәстанның өз ішіне бір неше сюжетті биіктіріуі, оның әйемгі дәуірлерден (массагеттер, ноғайлы дәуірі) із қалдырғанына дәліл болып есепланады. Демек, дәстанның сюжет композициясы (құрылысы) басқа дәстанларға қарағанда біраз құрамалы. Онда тек ғана ізбе-із емес параллел рауажланатуғын сюжеттер хәм қахарманлар образларын да көреміз. Мысалы, Гүлайым өз жұрты Саркопты қалмақ ханы Суртайшадан қорғау үшін сапарға атланыу ұақыясы менен Арыслан хәм Алтынайдың өз жұрты Хорезмді Иран патшасы Нәдиршадан қорғау ұақыясын тілге алсақ болады. Сондай-ақ, дәстан сюжетінде ел деп еңіреген ерлердің батырлық іслері, ямаса өз мұхаббатына садық болған ашықтардың тәғдірі де толық жырланған. Әлбетте, жыраудан жазып алынған хәм көлемі жағынан киші болған басқа дәстанларында да «Қырық қыз» да ушырасатуғын сюжеттің хәр қыйлы басқышларын белгілейтуғын элементтер, сюжеттің айырым бөліктері, тема хәм идеялардың болыуы тәбійі. Демек, жырау устазларынан үйренген дәстан жырлаудың дәстүрїі усылларын өзінїің жыраушылық қабілеті менен интеграцияластыра алған. Бірақ, жырау басқа дәстанларында «Қырық қыз» дәстаны сыяқлы сюжеттің барлық құрам бөліктерін, яғнїй мотив, деталь, эпизодларды өз ішіне қамтїй алмаған болыуы мүмкін. Усы көзқарастан бул мақаланы «Қырық қыз» дәстаны негізінде ашып берїуді мақұл көрдїк.

Дәстан Аллаяр байдың мөкан хәм заманын сүүретлеу сюжети менен басланады. Лекин, ұақыя эпизодлық характерде қысқа баянланады. Аллаярдың 6 улы хәм Гүлайым атлы бір қызы болады. Қыздың үлкеїїуї дәстанда деталластырылып берілмейді. Бул қахарманның **«бірден ер жетїу»**, **«тез үлкеїїу» мотиві** менен байланысly. Және де барлық дәстанларда бас қахарманлардың мәрт, батыр, қарыулы, пїдайы, ақыллы хәм сулыу болыуы сыяқлы өзгешелїктер сүүретленгенїі сыяқлы Гүлайым портрети де, батырлық образы да усылайынша тәріїіпленедї.

Дәстан қахарманлары халықлық көзқарастан халықтың идеясына мууапық хәрекет етеді. «Қырық қыз» дәстанының бас қахарманы Гүлайымда да усындай жағдай көз алдымызда пїда болады. Ол енді ғана 14 жасқа толған болса да, атасынан Мїїуалы атауын сорап алады. Бул жағдай дәстан қахарманының атасынан қала, ат, құрал-жарақ сыяқлы кереклїі затларды сорау мотивїне ылайық келеді. Атасы қыздың талабын хеш екіленбей қабыл етеді. Гүлайым қасына қырық қызды жїйнап, бул атауға отау құрып хәм этирапына қорған салдырады. Бул сондай бір үлкен қала болып есепланады, тек ғана қапысының жасалыуына 1 жыл 4 ай ұақыт

сарыпланады. Демек, дәстанларда қахарманлар менен байланысly ұақыялардың сүүретлениўинде гиперболаның қолланылыўы тәбийий жағдай болып табылады. Атаўды гүлзарға айландырады. Гүлайым қырық қызына қылыш берип, оларды батырлыққа үйретеди. Бул батырлықты сүүретлейтуғын мотивлер арқалы дәстан бас қахарманының жаўынгерлигин, оның ели, журтын душпанлардан қорғаў ушын хәрекетлерин аңлатыў менен бирге, дәстанның халықлық идея менен суўғарылғанлығын көрсетеди. Дәстанның тийкарғы сюжети қалмақ ханы Суртайшаның Саркопқа хужим етип Гүлайымның атасын, ағаларын өлтирип, қаланы, халықты ўайран етиўи менен басланады. Усы ўақытта Мийўалы атаўындағы Гүлайымның жаўынгер қырық қызы ислеген оқ, оқ жай, найза, саўыт сыяқлы әскерий курал-жарақлар менен тәмийинлеўи, аш қалған халықты бағда жетистирген өнимлери менен тойдырыўы, Гүлайым баслаған қырық қыздың әскерий шынығыўлар ислеп, урыс усылларын үйрениўи хәм урысқа таяр халатта жетип келиў эпизодларының сүүретлениўи басқа қахарманлық дәстанларда ушыраспайды. Фольклорист алым И.Сағитов «Дәстанның тийкарғы идеясы – халықтың өз Ыатнынының азатлығы хәм ғәрезсизлиги ушын сырт ел басқыншыларына қарсы гүресийи болады. Геройлардың патриотизми, халықшыллығы басқа ҳеш бир дәстанда «Қырық қыз» дәстанындағыдай айқын, күшли жырланған емес» [Сағитов:311], – деп атап өтти. Демек, туўылған жерди қорғаў, елди жаў қолынан азат етиў темасы «Қырық қыз» дәстанының тийкарғы сюжетлик бағдары есапланады. Дәстан Гүлайымның Суртайшаны жеңиў ұақыясы менен жуўмақланады. Бул ұақыяның шешими.

Өмир қарама-қарсылықлардың гүреси хәм бул қарама-қарсылықлардың соқлығысыўынан ибарат: Жақсы-жаман, сулыў-усқынсыз, саўап-гүна, жақсы көрий-жаман көрий, әдиллик-әдилсизлик, зулымлық, мийрим-шәпәт, куўаныш-қайғы, аз-көп, бар-жоқ хәм тағы басқа. Қахарманлық дәстанлар ұақыялардың қарама-қарсылығы хәм соқлығысыўына тийкарланған гүреслерден ибарат. Басқа дәстанлар сыяқлы Қурбанбай жыраў жырлаған дәстанларда да бас қахарманлардың душпанлары болады. Мысалы, Гүлайым-Суртайша, Сарбиназ-Нәдирша сыяқлы. «Алпамыс» дәстанында болса Алпамыс-Тайшыхан, Қаражан-Тайшыхан-Досмамбет, «Қаншайым» [5] дәстанында Қаншайым-Молла мүшkil киби. Усындай қарама-қарсылық дәстандағы ашықлық-мухаббат мәселесиниң сөз етилиўинде де ушырасады. Көпшилик Гүлайымға ашық болады. Булар арасында Гүлайымның теңи болмаған Журын, Әшир, Аманкул хәм Сәйеке де бар. «Қырық қыз» дәстанының биринши бөлими Гүлайым хәм жоқарыда аты келтирилген 4 адамның «мухаббат гүреси» формасындағы ұақыялардан ибарат. Бул «мухаббат гүреси» Журынның Сәйеке тәрәпиннен өлтирилиўи хәм Гүлайымның қыйын ұақыядан ақылы менен қутылыўы менен шешиледи. Дәстан атқарыўшысы Қурбанбай жыраў Гүлайымның тек ғана бул адамлар менен гүресин емес, атасының гәпин еки қылмаў, салт-дәстүрге қарсы шықпаў сыяқлы жәмийетлик қағыйдаларды орынлаў ушын басынан кеширген қыйыншылық хәм машақатларды да ұақыялардың ишине

жайғастырады. Мысалы, шопан Журын Гүлайымға үйленіуі үшін оның атасы Аллаярды алдайды. Алданғанын билмеген Аллаяр қызы Гүлайымға «Егер Журын менен турмыс курсаң өмірімнің ақырына дейін сеннен разы боламан, қалғанын өзін билесең», – деп айтады. Буннан келип шығып Гүлайым атасын қапа қылмай, оның айтқанын қабыл етеді [7:41].

Жырау ұақыяларды баянлауда дәстан атқарыудағы стилистикалық усыллардан пайдаланыудан да шетте қалмайды. Ұақықатында да, дәстан миллий халықлық өзгешеликлерин сақлаған халда берилиуі үшін бул стилистикалық усылларды өз ишине алыуы керек. Яғнай, ұақыялардың баянланыуындағы «тил материалы» хэм оның қолланылыуы жүдә әхмийетли. Басқаша айтқанда, Қурбанбай жырау атқарған дәстанларда ұақыялардың қурылысы, баянланыуы «традициялық мотивлер» менен характерленеди [Сағитов:82-85]. Булардан, бириншиси, жыраудан жазып алынған дәстанлардың экспозициясында ұақыялардың қайсы дәуирде, ямаса қайсы жерде болып өткенлигин сүүретлеу менен көринеди. Бул, әсиресе, «Бурынғы өткен заманда, сол заманның қәдиминде...» деп басланады. Мысалы:

«Қырық қыз» дәстанында:

Бурынғы өткен заманда,
Сол заманның қәдиминде,
Ата журты Түркистанда,
Саркоп деген калада,
Аз ноғайлы елатында [7:7].

«Алпамыс» дәстанында:

Ерте-ерте заманда,
Заманның ерте ұағында [6:265].

«Ер Зийұар» дәстанында:

Бурынғы өткен ұақтында,
Ноғайдың азлық шағында [2.9].

Усылайынша, ұақыяның оғада ерте дәуирлерде болып өткенлиги эпикалық планда сәулеленип мекан хэм заман көринисиниң сүүретлениуі бираз айқынласады.

Және де, Қурбанбай жырауға ғана тән қәлиплескен формулалық сөзлер ол атқарған дәстанларда жийи қолланылады. Бундай қатарлар ұақыялардың баянланыуына хызмет еткен «таярлық қатарлары» болып есапланады. Мысалы:

**Қаным қызып, мен жылайман зар-зар,
Түркистанның ели болды маған тар,
Талап салып Қараханның елине,
Жаскелениң залым ханнан өш алар [3:103].**

**- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,
Қыслар болса үргин урып жаўар қар,
Бағ ишинде сайран еткен қырық қызым,**

Аз да болса айтатуғын сөзим бар [7:8].

**- Мен жылайман бир кудайға зар-зар,
Бул дүньяда көпти сықмар, пейли тар,
Едден шыққан еки бирдей жолдасым,
Аз да болса айтатуғын сөзим бар [7:12].**

**- Мен жылайман бир кудайға зар-зар,
Қыслар болса үргин үрип, жаўар қар,
Өлер болдым, Гүлайымдай перийзат,
Айтатуғын бир-еки аўыз сөзим бар [7:46].**

Ямаса, дәстан қахарманлары қыйыншылыққа түскенде олардың жағдайын қыс мәўсими хәм оның элементлери, яғный қар, муз, қара булт арқалы баянлаўы көринеди. Себеби, инсанның руўхый дүньясы менен тәбият ортасында параллел байланыс бар. Бизиңше, жыраў бул ҳалатты дәстандағы қосық қатарлары арқалы түсиндиреди.

**Қақ жарылған музыка,
Ыразы болып бийшара [7:41].**

**.... Қыстың күни қақ жарылған музымды,
Қыйланбай берейин ҳадал дузымды [7:48].**

**.... Қара жер қақ-қақ жарылып,
Соған ғана кирмеди [7:74].**

**.... Қапланып турған қара булт,
Қақ айрылып кеткендей [7:135].**

Сондай-ақ, ўақыялар баянланғанда қахарманлардың ашық кеўил хәм садалығы, басқалардың сөзине тез исенип, басының бәлеге қалыўы айырым ўақытларда «Батыр-аңқаў, ер-гөдек» сыяқлы сөз бенен жеткериледи: Бундай ашық кеўил образлар жыраў репертуарының сюжет системасының тийкарын қурайды. Мысалы:

Қулымсай куўқыл кеткен соң,
Батыр-аңқаў, ер-гөдек,
Инанды шуғыл сөзлерге [7:63].
... Ағам ерип көп душпанның тилине,
Сөйтип дақты сүрди қызыл гүлиме,
Айтқан ырас, **«батыр-аңқаў, ер-гөдек»,**
Қарамастан кетти мына елине [7:78].
Мынаў мөрли қағазды,
Услатаман қолына,
Батыр-аңқаў, ер-гөдек,
Алып барар сәлемди [4:56].

Жуўмақлап айтқанда, Қурбанбай жыраў репертуарының сюжет системасын ең ири дәстанларынан болған «Қырық қыз», «Алпамыс» негизинде ашып берийўге хәрекет еттик. Сондай-ақ, жыраўдың барлық дәстанларына тән болған, ўақыяларды баянлаў усылын көрсететуғын

мысалларды ол атқарған «Жәханша», «Ер Зийўар», «Жаскелен» дэстанларынан да келтирип өттик. Буннан тысқары, бир тәртипте, избе-из, басқышпа-басқыш ямаса параллел раўажланған хэм нәтийжели жуўмақланған ўақыяларды мысаллар тийкарында анықладық. Дэстанды сюжеттиң тийкаргы қурам бөлеклери болған, яғный төмендегише:

- а) ўақыяның басланыўы, экспозициясы хэм формулалық сөзлердиң қолланылыўы;
 - б) ўақыяның баянланыўы, раўажланыўы;
 - с) ўақыяның кульминациясы, түйини;
 - д) ўақыя түйининиң шешилиўи, жуўмақ;
- сыяқлы композициялық қурылысы тийкарында анализ еттик.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халықының қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986. – Б. 352.
2. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 27-42-томлар, «Ер Зийўар» (27-том). Қурбанбай жыраў варианты. – Нөкис: “Илим”, 2011. – Б. 424.
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 43-56-томлар, «Жаскелен» (44-том), – Нөкис: “Илим”, 2012. – Б. 440.
4. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 43-56-томлар, «Жәханша» (43-том). Қурбанбай жыраў варианты. – Нөкис: “Илим”, 2012. – Б. 440.
5. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 14-26-томлар. «Қаншайым» (26-том). – Нөкис: “Илим”, 2010. – Б. 544.
6. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 1-8-томлар, «Алпамыс» (3-том). Қурбанбай жыраў варианты. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2007. – Б. 756.
7. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 9-13-томлар, «Қырық қыз» (9-том). Қурбанбай жыраў варианты. – Ташкент: “Маънавият”, 2009. – Б. 536.

QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARIDA TUSH MOTIVINING SYUJET RIVOJLANISHIDAGI ROLI

Kulimbetova Aysholpan Kuatbayevna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Kirish. *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida tush motivi folklor janrlarida keng tarqalgan, o‘ziga xos adabiy element sifatida syujet rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Tushlar, inson ruhiyatining va ichki dunyosining ko‘zgusi sifatida, personajlarning ichki konfliktlarini, kutilmagan voqealarni oldindan ko‘rsatishda va syujetning o‘shida katta ahamiyatga ega [1]. *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida tushlar qahramonlarning taqdiri va harakatlarini shakllantirishda markaziy o‘rin tutadi. Bu maqolada *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishiga ta’sirini aniqlash va tushlarning dramatik tuzilishdagi rolini tahlil qilishdir. Ushbu tadqiqotda personajlarning ruhiy holatlari, ichki konfliktlari va syujetning qanday shakllanayotgani ko‘rib chiqiladi.

Qoraqalpoq xalq dostonlarida tushlar ko‘pincha qahramonlarning hal qilinmagan ichki konfliktlarini ochib beradi, bu esa syujetning yangi bosqichini boshlaydi. Tushlar dostonning kirish va chiqish nuqtalarida, ya'ni boshlang‘ich va yakuniy voqealarda o‘zgarishlarni yaratadi. Ko‘pincha tush motivi biron-bir voqeaga yoki qarorga tayyorlovchi omil sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, tushlar orqali voqealar va personajlarning oxirgi natijaga qanday erishishi, rivojlanishi tushuntiriladi. Strukturali tahlil yordamida tushlar syujetning asosiy qismidagi o‘rni, ular orqali voqealar qanday o‘zgarishi va ularning dramatik tuzilmadagi ta'siri yaxshiroq tushunildi. *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining roli haqida ilgari faqat qisqacha ma'lumotlar mavjud bo‘lgan bo‘lsa, bu tadqiqotda tushlarning syujet va personajlar rivojlanishidagi o‘rni chuqur tahlil qilinadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishidagi rolini tahlil qilish uchun bir nechta asosiy ilmiy usullar qo‘llanildi. Har bir usul tush motivining dostonning dramatik tuzilmasidagi o‘rni va uning syujet rivojlanishidagi ta'sirini chuqurroq aniqlashga yordam berdi. Quyida tadqiqotda ishlatilgan usullar batafsil bayon etiladi.

Semantik tahlil usuli orqali *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tushlarning ma'nosi va ularning asar kontekstidagi o‘rni o‘rganildi. Tush motivi nafaqat qahramonlarning ruhiy holatini, balki asar orqali berilayotgan simvolik mazmunni ham aks ettiradi. Semantik tahlil yordamida tushlarning ikki asosiy qatlamda ishlatilishining maqsadi aniqlanadi. Tushlar o‘zining to‘g‘ridan-to‘g‘ri, aniq va tushunarli ma'nosi bilan ko‘rsatiladi. Masalan, tush ko‘rgan qahramonning his-tuyg‘ulari, tashqi voqealar bilan bog‘liq kechinmalari va kelajakdagi harakatlari tushda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatiladi. Qahramonning tushida uchraydigan tasvirlar (masalan, qo‘rqinchli bir narsa) uning keyingi qarorlariga, harakatlariga ta'sir qilishi mumkin. Tushlarning yashirin yoki ramziy ma'nolari ko‘pincha qahramonning ichki dunyosini aks ettiradi. Yashirin ma'no tushlarning psixologik yoki filosofik qatlamini tashkil etadi. Masalan, tushdagi simvollar (yong‘in, qorong‘ulik, yulduzlar) shaxsning ichki kechinmalarini yoki umumiy madaniy, falsafiy qadriyatlarni ifodalashi mumkin. Tushlarning ramziy ma'nosi orqali qahramonlarning ruhiy holatini, fikrlarini va hayotiy yo‘llarini ifodalash ko‘rsatiladi. Semantik tahlil yordamida tushlarning ma'nosi, ularning syujetdagi roli va umumiy asar kontekstiga ta'siri keng qamrovli ravishda tahlil qilindi. Tushlarning nafaqat tashqi voqealarni, balki qahramonlarning ruhiy holatini va kelajakdagi rivojlanishini ko‘rsatadigan vosita sifatidagi funksiyasi aniqlanadi.

Strukturali tahlil usuli yordamida *Qoraqalpoq xalq* dostonlarining tuzilmasida tush motivining o‘rni va ularning syujet rivojlanishidagi ta'siri o‘rganildi. Tushlarning syujetdagi muhim burilishlarga qanday ta'sir ko‘rsatishini va asar tuzilmasidagi o‘rnini tahlil qilishda struktural yondashuv yordam beradi. Dostonning umumiy tuzilmasida tush motivi qanday shakllanadi va ularning syujetga qanday ta'sir ko‘rsatishi, tushlarning syujetdagi asosiy elementlarga qanday bog‘lanishi to‘liq ko‘rsatilgan. Tushlar ko‘pincha asarda kutilmagan burilishlarni yoki syujetning yangi yo‘nalishlarini ko‘rsatadi. Masalan, bir

qahramonning tushida ko'rgan xatoliklar yoki qo'rquvli tasvirlar uning kelajakdagi harakatlarini shakllantiradi va bu dostonning rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Psixologik tahlil usuli tush motivining personajlarning ruhiy holati va qarorlariga ta'sirini o'rganish uchun qo'llanildi. Tushlar, asosan, personajlarning ichki dunyosini aks ettiradi va ularning ruhiy holati, qo'rquvi yoki xotirasi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Tushlar ko'pincha qahramonlarning ichki konfliktlari va psixologik qarorlaridagi o'zgarishlarni ko'rsatadi. Tushlar, ko'pincha, qahramonlarning ichki ruhiy holatini va ular o'rtasidagi ziddiyatlarni aks ettiradi. Masalan, qahramonning yomon tush ko'rishi uning kelajakdagi hal qilinmagan psixologik muammolariga nisbatan qayg'u yoki qo'rquvni ifodalaydi. Ushbu psixologik holat, o'z navbatida, syujetda qanday o'zgarishlarni keltirib chiqarishini ko'rsatadi. Tushlar orqali qahramonlar o'z qarorlarini qanday qabul qilishi yoki tashqi voqealarga qanday ta'sir qilishi haqida tahlil amalga oshiriladi. Tushlar, ko'pincha, qahramonning ong ostida yuzaga kelgan qarorlar va maqsadlar haqida ma'lumot beradi. Bu esa syujetning kelajakdagi rivojlanishini oldindan ko'rsatadi. Psixologik tahlil yordamida tushlar qahramonlarning ruhiy holatini qanday aks ettirishi va ularning syujet rivojlanishidagi o'rni qanday shakllanayotganini aniqlash mumkin bo'ldi.

Komparativ tahlil usuli yordamida *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi boshqa xalq dostonlari, folklor asarlari va adabiyotlarda qanday ishlatilganini solishtirish amalga oshirildi. Bu usul yordamida tush motivining xalq adabiyotida qanday umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi aniqlanadi. Tushlar ko'plab xalq dostonlarida va folklor asarlarida ishlatiladi va ular turli madaniyatlarda o'xshash yoki farqli ma'nolarga ega. Masalan, bir xalqning dostonida tush ko'rish — kelajakdagi xavf yoki baxtsizlikni oldindan sezish belgisidir, boshqasida esa tushlar orqali qahramon o'zining ichki dunyosini anglaydi. *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi boshqa xalqlarning adabiyotida qanday ma'no va funksiyani bajarishini solishtirish orqali tushning xalq adabiyotida qanday umumiy xususiyatlarga ega ekanligi ko'rsatildi. Komparativ tahlil orqali tush motivining xalqlararo adabiyotdagi ahamiyati va funksiyasi yanada chuqurroq tushunildi.

Maqolada *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridan tush motivlarini o'z ichiga olgan asosiy qismlar tanlab olindi. Tanlangan matnlar tushlarning syujet rivojlanishidagi o'rnini, qahramonlarning harakatlarini va dostonning umumiy tuzilmasiga qanday ta'sir qilganini ko'rsatishga imkon berdi. Tush motivining markaziy o'rni va uning syujet rivojlanishidagi roli hisobga olinib, asarda tushlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi qismlar ajratib olindi. Ushbu qismlar orqali tushlarning voqealar rivojlanishiga qanday ta'sir qilganligi tahlil qilindi. Tushlar, asosan, syujet va personajlarning rivojlanishiga ta'sir qiladi. Tanlangan matnlarda tushlarning asosiy voqealar va qahramonlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni qanday shakllantirishi aniqlanadi.

Tanlangan matnlar yordamida tush motivining syujetdagi o'rni va uning dostonning umumiy rivojlanishiga qo'shgan hissasi kengroq o'rganildi. Ushbu usullar yordamida *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet

rivojlanishidagi roli va ahamiyati keng qamrovli tahlil qilindi. Har bir metod, tushlarning estetik, semantik, psixologik va struktural jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam berdi va dostonning dramatik tuzilmasidagi tush motivining ahamiyatini yanada aniqlash imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot davomida *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishidagi roli va ahamiyati keng tahlil qilindi. Olingan natijalar quyidagi asosiy xulosalarni koʻrsatadi:

Tushlar *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlarida syujetning rivojlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Ular asar davomida qahramonlarning ruhiy holatini, ichki ziddiyatlarini va kelajakdagi qarorlarini shakllantiradi. Tushlar, asosan, syujetdagi burilishlarni yoki kutilmagan oʻzgarishlarni yuzaga keltiradi, bu esa voqealarni yangi bosqichga olib keladi. Dostonning muhim qismida, qahramonlarning tushlaridagi tasvirlar ularning kelajakdagi harakatlarini belgilaydi, shu bilan birga, tushlar koʻpincha qahramonlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarni koʻrsatadi va ular hal qilinishi kerak boʻlgan psixologik muammolarni aks ettiradi [5].

Tush motivi *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlarida ikki asosiy qatlamda ishlatilgan:

Tushlar koʻpincha voqealar va qahramonlarning qarorlarini koʻrsatishda ishlatiladi. Tushdagi tasvirlar (masalan, yongʻin, qorongʻulik, hayvonlar) qahramonning kelajakdagi harakatlari va qarorlariga taʼsir qiladi. Tushlarning ramziy maʼnosi koʻplab tasvirlar orqali qahramonlarning ichki holatini, psixologik ziddiyatlarini va umumiy madaniy, falsafiy qadriyatlarni aks ettiradi. Tush motivining ramziy mazmuni, asosan, dostonning chuqur maʼno qatlamini tashkil etadi, qahramonlarning oʻzlarini anglashlariga yordam beradi. *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlarida tushlar oʻziga xos tarzda ishlatilgan, va bu uning mintaqaviy va madaniy xususiyatlarini oʻzida aks ettiradi [7].

Tushlar *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlarida nafaqat qahramonlarning ichki dunyosini, balki asarning madaniy va falsafiy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Tushlarning ramziy maʼnosi orqali xalqning qarashlari, hayotga boʻlgan munosabati, qadriyatlari va maʼnaviy dunyosi ifodalangan. Dostonning oxirgi bosqichida tushlarning oʻzgarishi, qahramonning ichki oʻsishi va hayotga yangi qarashi bilan bogʻliq boʻlib, bu tushlarning dostonning umumiy falsafiy mazmuniga taʼsir qilganini koʻrsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlaridagi tush motivi syujetning rivojlanishida muhim oʻrin tutadi. Tushlar qahramonlarning ichki dunyosini aks ettirib, ularning ruhiy holatini, qarorlarini va keyingi harakatlarini shakllantiradi. Dostonning tuzilmasida tushlarning oʻrni, ular orqali voqealar va personajlarning rivojlanishi, psixologik va semantik jihatlarining oʻzaro bogʻlanishi yaxshiroq tushunildi. Komparativ tahlil va boshqa xalq adabiyotlaridagi tush motivlarini solishtirish orqali tushlarning umumiy va oʻziga xos xususiyatlari aniqlanib, dostonning madaniy va falsafiy qatlamidagi oʻrni oydinlashdi.

Xulosa. Ushbu maqolada *Qoraqalpogʻ xalq* dostonlarida tush motivining syujet rivojlanishidagi roli oʻrganildi. Tushlar adabiyotda faqat qahramonlarning ichki holatini ifodalaydigan element sifatida koʻrilmaydi, balki ular syujetning

rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan, voqealarni yo'naltiruvchi kuch sifatida ham ishlatiladi. Umuman olganda, *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi uning syujetini shakllantirishda, qahramonlarning ruhiy va psixologik rivojlanishiga ta'sir etishda va dostonning umumiy ma'nosini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Tush motivi, shuningdek, xalq adabiyotidagi ramziy ma'nolarni va madaniy qadriyatlarni ifodalashda katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdusamatova Gulxumor Abdufattoyevna Shukurov Zavkiddin Shodikulovich. "ON THE ISSUE OF STUDYING THE KARAKALPAK EPIC." *CAHIERS MAGELLANES-NS* 6.2 (2024): 7653-7661.
2. Azimova, Arzu. "Karakalpak epics." *Eurasian music science journal* 2 (2019): 1-22.
3. Бердиханова, Ш. Н. "SPECIFICITY OF METRORHYTHMIC ORGANIZATION OF KARAKALPAK LYRICAL EPICS." *Наука и мир* 2.9 (2018): 44-46.
4. Q. Járimbetov, B. Genjemuratov "Ádebiyat teoriiyası" Tashkent-2018j, B. 189.
5. Maqsetov Q, Dastanlar, jirawlar, baxsilar. No'kis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
6. Maspash. Qaraqalpaq xaliq dastani. Tarjimon: Muhammad Ali.- Toshkent.: «Adabiyot va san'at nashriyoti», 1985.
7. Sag'itov I.T. Qaraqalpaq xalqinin' qaharmanliq eposi. No'kis.: «Qaraqalpaqstan», 1985.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СҮТТЕН ТАЯРЛАНАТУҒЫН СУЙЫҚ ТАҒАМ АТАМАЛАРЫ

Есбергенова Р.Б.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу
институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ халқы да басқа халықлар сыяқлы мал шаруашылығы менен шуғылланған хәм оннан нәтийжели пайдаланған. Қара мал, кой-ешки, жылқы хәм түйе гөшлери менен бирге олардың сүтинен де көп түрли сыйымлы аўқатлар, ишимликлер таярланылған. Сүт өнимине байланыслы тағамларды басқаша мал шаруашылығына байланыслы тағам атамалары деп карасақта болады.

Сүт хәм сүт өниминен таярланған барлық (сүт, катық, сыр, сүзбе, торақ, айран, кымыз, шубат) өнимлер *ағарған* деп аталады. Ескиден ата-бабаларымыз сүт, катық хәм басқа да ағарғанларды пулға сатпаған хәм бир нәрсе орнына да бермеген. Пулға емес, сол ҳалында ямаса қарызға берген. Буның себеби *«ағарған сатқанның кесеси ағармайды»(бири еки болмайды)*, үйинен береке кашады деп қатты ырым қылған.

Түркий тиллес халықлар мәдениятында да кәлеген ақты кийели деп билген, әсиресе бул сүт өнимлери тағамларына қатнаслы. Мәселен, қазақтың Наурыздағы дәслеппи және баслы тилеги-«*Ақ мол болсын!*». Қазақлар да «ақ» ретинде түрли сүт тағамларын – қымыз (бийе сүти), шубат (түйе сүти), айран (ашытылған сүт өними) қабыллаған [Ж.Н. Шайгозова, А. Б. Наурызбаева: 83-84].

Түркий халықлар исеними бойынша сүтти жерге төгийге болмайды, бирақ оны таярлаған буйымға, мысалы, кийиз гилемге серпиу әдети болған. Башқуртлар сүт хәм сүт өнимлерин тумар деп есаплаған, ал монғол мәдениятында олар өлгенлер аруақларына, ата-баба рууихына тартуу хызметин атқарған.

Сүт хәм сүт өнимлери әйемги дәуирден тағам сыпатында, сондай-ақ, ауырыуларға ем ушын қолланылып келген. Бул тууралы халық арасында «*Түйе шубаты мың дәртке дауа*» уқсаған хикметли сөзлер көппе ушырасады.

Қаракалпак халқы шаруашылық пенен шуғылланғанлықтан сүт хәм сүт өнимлеринен нәтийжели пайдаланған. Сүт халықтың турмысында, олардың ауқатланыуында үлкен әхмийетке ийе болған әйемги азық-ауқат өнимлериниң бири есапланады.

Сүт – шаруа малларынан алынған азық-ауқат өними болып, тийкарынан қайта ислеген халда қолланылады хәм оннан хәр түрли сүт өнимлери таярланады. Сондай-ақ тилдиң сөзлик курамын байытыуда да салмаклы орын ийелейди. Сүт сөзи улыума түркий сөз. Ески түркий жазба естеликлеринде сют [Диалектологический словарь татарского языка: 518], ески кыпшак естеликлеринде: карайым, казак, каракалпак тиллеринде – сют; әзербайжан тилинде сюд; татар тилинде сет; чуваш тилинде сөт [Х.И. Суюнчиев: 305] формасында ушырасады. Хәзирги түркий тиллерде сүт сөзи фонетикалык вариантларда ушырасады: казак, кыргыз тиллеринде сүт; өзбек тилинде сут; түркмен тилинде суйт.

Әйемнен ески түркий халықларда, сол қатары қаракалпакларда да ең тойымлы хәм күнделикли ишилетуғын сүт өними қатық есапланады.

Қатық – сүттиң уйытылған түри. Әйемнен көпшилик түркий халықлар арасында, соның ишинде қаракалпакларда да ең жақсы көрип ишилетуғын сүт өними. Басқа да сүт өнимлерин таярлау ушын ортада ең керекли курал хызметин атқарады.

«Қатық» сөзи түркий тиллерде де ушырайды:

башқ. *катык*, *ийки катык*,
ноғ. *катык* «шай, сорпаға қосылатуғын мазалы ямаса ашқылтым сүт»,
шай қатық, «шай демлеу ушын сүт»,
уйғыр, *катык* «тары сорпаға қосылатуғын сүт»,
азерб. *гатыг*,
түркм. *гатык*,
кырг. *катык* «айран», «ашыған сүт».

«Қатық» сөзиниң келип шығыуы әйемги түркий «қатыг»

«қатты» сөзине барып тақалады, яғни бул атама өнімнің физикалық жағдайына байланысly. Ески түркий тилде «араластыр», «қос» – мәнисин аңлатыўшы *қат* – феилинен –(ы)қ қосымтасы менен жасалған.

Ески түркий тилде «қатық» сөзи «*аўқатқа қосып ишилетугын өним*» мәнисин аңлатқан, ҳазирги мәниси мәниде тарайыў нәтийжесинде жүзеге келген [Ш.Рахматуллаев: 227]. Ҳазирги күнде «қатық» атамасы көплеген тиллерде түрли мәнилерде қолланылмақта:

азерб. *гатыг*,

к. – калп. *катық*,

өзб. *қъатикъ*,

кумык, *къатикъ* «сир»;

уйғ. *катык* «суў менен суйылтырылған сыйыр сүтинен таярланған ашқылтым ишимлик»;

карач. – балк. *къатикъ* «қыс ушын таярланған сүт өними» ҳәм басқалар.

Уйыткы – қатық таярлаў ушын сүтке қосылатуғын бурынғы катықтың бөлеги. Бул сөз уйытыў феилине байланысly «*уйыт*» феили ҳәм «– *қы*» аффиксиниң биригиўинен пайда болған атама.

Өтмиштен ҳазирги күнге шекем қарақалпақ халқының ишетуғын ишимликлери сүт пенен байланысly. Олардан «*қымыз*» пүткил дүняға белгили болған ишимлик түри.

Қымыз – бийе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Сондай-ақ, түркий халықлардың миллий тағамларының ишиндеги ең қәстерли дастурқан тағамы.

Қазақ шайыры Жамбыл «*Аўырыўға ем саў адамға қуўат, дәрман – қымыз*» дегендей, қымыз дәртке шыпа, денеге күш, айрықша иштей ашатуғын жағымлы ийисли ишимлик.

Бул сөз түркмен тилинде «*гымыз*», өзбек тилинде «*қимиз*», қазақ тилинде «*қымыз*» фонетикалық вариантларда қолланылады. Қыпшақлар қымыздың әйjemнен киятырған ишимлик екенлигин «*қумуз*» формасында ески түркий жазба естеликлеринде жазылғанлығын көрсетеди. Бул бойынша Ш.Рахматуллаевтың «*Ўзбек тилининг этимологик луғати*» (түркий сўзлар) мийнетинде де көриўимизге болады. «Бул атлық тийкары «*шайқал*», «*толқынлан*» мәнисин аңлатқан *қум* – феилинен –(у)з қосымтасы менен жасалған. Ески түркий тилинде ақ қымыз тәризинде айтылған. Өзбек тилине кейинги формасы жетип келип, оның курамындағы *ы* даўысlyларының қатыллық белгиси жойтылған: *қымыз/қимиз*» [Ш. Рахматуллаев: 600]. «Девону луғатит түрк» мийнетинде: «*қымыз* бул жылқы сүти болып, ол санач – мешлерге салып ашытып исленеди [М.Қошқарий: 500] », деп мағлыўмат бериледи. Түркий ҳәм монғол шарўа халықларының қымыз таярлаў усылларында үлкен парық жоқ.

Қымыздың бир неше түрлери бар. Халқымыздың жыйнау мәусимине карай қымызды *ууы қымыз, жазғы қымыз, гүзги қымыз, қысқы қымыз, сары қымыз* деп атаған.

Кейинги, ең көп ишилетуғын ишимлик «*айран*» есапланады. Сары май сүмбелеп алып болғаннан соң аұысып қалған суйықлық «айран» деп аталады хәм бул ишимлик сыпатында ишиледі.

Айран – қатығы писип майы алынғаннан кейин таяр болатуғын ишимлик. Бул сөз ески түркий естеликлеринде хәзирги түркий тиллеринде айран формасында қолланылады.

Айран қарақалпақ асханасында бир мәниге ийе сөз. Яғнай, айран қарақалпақ әдебий тилинде май ажыралып шыққаннан соң қалған суйықлық мәнисин ғана аңлатады. Бирақ, басқа түркий халықларда бир неше мәнилерде қолланылады. Мәселен: башқұрт тилинде еки мәниде, бириншиден, суў қосып суйық қылынған қатықты билдириў ушын, екиншиден болса, май алынғанда ажралып шығатуғын суйықлықты атаў ушын жумсалады. Сол менен бирге, өзбек тилинде де «1. Айран – қатыққа суў қосып араластырып таярланатуғын ишимлик. 2. Айран – қатықтың гүбиде майы ажратып алынғаннан соң қалған суйық бөлеги. Ишимлик сыпатында ишиледі, оннан сүзбе, торақ таярланады. Адам ушын пайдалы углеводларға бай».

Буннан басқа да түркий тиллерде хәр түрли мәнилерде қолланылады:

Ески түркий: айран «ашыған сыйыр сүтинен таярланған ишимлик»,

қырғыз, ноғай, түркмен, татар, «суў қосылған ашыған сүт»,

әзербайжан, қарайым, кумык: айран «ашыған сүт»,

қазақ, чувач: «ашыған сүт».

Е.В. Севортянның пикиринше, айран сөзиниң келип шығыуы улыўма түркий «*айыр*»(*ажыратыў*) фейилине байланыслы. Бизиң пикиримизше де, айран сөзи тилимизге «*айырып алыў*», «*айырып алған*» фейил сөзлериниң *айырған, айыр/ған* формасына өзгерип пайда болған атама. Таяр болған айранның майы бөлек, айраны бөлек алынады. Бул сөз усы ис-хәрекетке карай аталған.

Жоқарыда башқұрт хәм өзбек әдебий тилинде айран деп қолланылытуғын ишимлик қарақалпақ әдебий тилинде «*шалап*» деп аталады.

Шалап-айран ямаса қатыққа суў қосып араластырыў нәтийжесинде пайда болған шөл қандырытуғын ишимлик. Бул атама *чал (араластыр), об (суў)* сөзлериниң қосылыуынан пайда болған [М.Т. Худаярова: 76].

Жаўдың қылышын суўырып қынаптан,

Елим жүда болды айран, шалаптан, («Қырық кыз»).

Сүт өниминен таярланатуғын және бир белгили ишимлик «шубат» есапланады.

Шубат (*түркм. чал, өзб. қимрон, қарақалпақ, қазақ. шубат*) – түйе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Түйе бағылатуғын аймақларда, қазақлар, түркменлер, қарақалпақларда шөл шараятында шөл қандыратуғын ишимлик

сыпатында көп таярланады. Түркменлер хәм қазақлардың миллий ишимликлери қатарына киреди.

Сыйыр туўғаннан кейинги дәслепки 2-3 саўылыўында алынған сүт қарақалпақ әдебий тилинде *уўыз* деп аталады.

Уўыз—малдың дәслепки сүти. Бул сөз басқа түркий жазба естеликлеринде оғуз, оғыз формасында ушырасады. Хәзирги түркий тиллеринде төмендеги формада ушырасады:

Башк. *ыуыз*,
қазақ, *уыз сүт*,
қырғ. *ууз*,
карач-балк. *ууз//ырныс*,
кум. *увуз*,
татар. *угиз*;
азерб. *агъыз*,
өзб. *огъиз сүти*,
уйғ. *оғуз*,
хак. *оос*,
чув. *ыра*: *енеырри* «уўыз сүти», «қаймақ».

Халқымыз әзелден сүттен өнимли пайдаланып, басқа да дәнли, қамырлы өнимлерди араластырып тағамлар таярлап отырған. Мәселен: *сүт гөже*, *сүтли унашы//сүтлаш//сүтли үзбен*, *сүт бурыш* х.т.басқалар.

Сүт гөже – жүўери, гүриш, сөк хәм басқа дән өнимлери араластырылып, асқатығына сүт қатылатуғын суйық тағамның түри. Көбирек жазда ишилетуғын жеңил тағам.

Асқатык – азык-аўкат, жармаға кататуғын айран, торақ, сүт, ағарған. Малдың аўкатқа косатуғын сүти, катығы, айраны хәм т.б. хәммеси бир сөз бенен айтканда, «асқатык» деп аталады. Бул ҳаққында қарақалпақ халқында «*Асқатығы болмаған асы қурсын, жарасығы болмаған жазы қурсын*» деген сөз бар.

Сүт бурыш – сүт, гүриш хәм бурыш салып таярланатуғын жеңил суйық аўкат түри. Тағам ишине палаўқабақ, асқабақ, салып таярлаў да мүмкин. Тағамның бул түри көбинесе қыс күнлери грипп болғанда таярланады.

Сүтли унашы/кеспас/сүтлаш//сүтли үзбен – жуқа жайылған қамырды 3-4 см узынлықта жүдә енсиз кесип таярланатуғын тағам болып, асқатығына сүт қуйып ишилетуғын суйық тағам түри. Аймақларда айтылыўы бойынша өзгешеликлер бар. Мәселен: арқа район ўәкиллери сүтли кеспас деп қолланады, кубла тәреп (Шоманай) «сүтлаш», «сүтли унашы» деп атайды.

Қарақалпақ тилиниң сүт өнимлери лексикасы – бул халықтың турмысы менен тиккелей байланыслы болған тил лексикасының бир бөлеги-оның материаллық-турмыслық мәденияты, хожалығы хәм турмыс тәризи менен тығыз байланыслы. Усы байланыста бул атамаларды топлаў хәм оны илимий жақтан изертлеў халықтың тарийхын, мәдениятын, этнографиясын хәм өнерменшилигин үйрениўде әҳмийетли орын ийелейди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Диалектологический словарь татарского языка. – Казан: Б. 1969.
2. Қошқарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк). – Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти: Б. 1960.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологияси луғати. – Тошкент: «Университет», Б. 2000-Б. 227.
4. Суюнчиев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. – Черкесск: 1977-С. 305.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти: 2008-Б. 59.
6. Худаярова М.Т. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили, филология фанлари номзодини олиш ушун ёзилган диссертация, 2009.
7. Шайгозова, Ж.Н , Наурызбаева А. Б. Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша энциклопедиясы. – Алматы: 2023-Б.83-84.

QÍYAS JÍRAW QAYRATDINOV REPERTUARÍNDAGÍ DÁSTANLARDÍŇ BASPADA JÁRIYALANÍWÍ

Yaxiyayeva Sh.E.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq humanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerin úyreniw, izertlew XX ásiridin 30-jıllarınan baslap qolǵa alınǵan bolsa, olardıń eń dáslepki jıynawshıları rus ilimpazları boldı. Soń jergilikli alımlar Nájim Dawqaraev, Qallı Ayımbetov, Sádırbay Máwlenov, Shámshet Xojaniyazov, Orınbek Kojurov, Qabil Maqsetov, Qırıqbay Bayniyazov, Artıq Kárimov, Qalbay Mámbetnazarov, Sarıgúl Baxadırova, Minájatdin Nızamatdinov, Jalǵas Xoshniyazovlardıń qatnasında xalqımız arasınan piyada, atlı-eshekli júrip qanshadan-qansha jırawlardıń ómiri, repertuarları, ańız-ápsanaları, xalıq qosıqları, naqıl-maqallar, jańıltıpaslar, ertekler jazıp alındı. XX ásiridin 70-80-jıllarında xalıq arasınan jıynalǵan materiallar qayta islenip “Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı” degen atama menen 20 tomnan ibarat kitap bolıp bastırılıp shıǵarıldı. Sońǵı dáwirlerde Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń ilimiy kitapxanasındaǵı qol jazbalar fondındaǵı materiallar “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵı bolıp 2007-jıldan baslap bastırılıp shıǵarıla basladı.

Ilimpazlar tarepinen jıynalǵan maǵlıwmatlardıń ishinde Shımbaylı jıraw Qıyas Qayratdinovtıń ómiri hám repertuarı haqqında maǵlıwmatlar hám jıynalǵan bolıp, olar juda ahmiyetli bolıp esaplanadı. Jergilikli alımlardan A.Kárimov, Q.Mámbetnazarov, Q.Maqssetovlar Qıyas jırawdan bir neshe dástan jazıp aldı hám bastırıp shıǵardı.

Qiyas jirawdan 1955-jılı “Alpamis” dástanı Artıq Kárimov tárepinen jazıp alındı. Bul qol jazba 3 kitaptan ibarat bolıp birinshi kitap 95 betten, ekinshi kitap 96-191-betlerden, úshinshi kitap 192-543-betlerden ibarat. “Alpamis” dástanınıń mashinopis variantı 1955-1956-jıllarda Artıq Kárimov tárepinen 369 betten ibarat bolıp tayarlangan. Bul qol jazbalar Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar xorında saqlanbaqta. Qiyas jiraw atqargan “Alpamis” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgınıń 1-8-tomlarında 4-tom, 401-510-betlerde jaylasqan.

Qiyas jirawdan Artıq Kárimov “Amanbay batır” dástanın 1959-jıl jazıp aladı. Bul dástan Qiyas jiraw repertuarındaǵı basqa dástanlardan qaraqalpaq jırawları ishinde tek ǵana Qiyas jirawdıń repertuarında bar ekenligi menen ayırıqshalanadı. “Amanbay batır” dástanınıń qol jazba variantı 192 betten ibarat kitap.

“Amanbay batır” dástanı óz aldına kitap bolıp Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında 1992-jılı bastırılıp shıǵıladı. Bul dástan Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında saqlanbaqta. “Amanbay batır” dástanınıń mashinapis variantı qol jazbalar xorında joq. Qiyas jiraw atqargan “Amanbay batır” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgınıń 27-42-tomlarında 29-tom, 143-174-betlerinde jaylasqan.

Qiyas jiraw repertuarınıń qunlı dóretpelerinen biri – “Qırıq qız” dástanı bolıp, bul dástan Qabil Maqsetov tárepinen 1960-jılı jazıp alınadı. Bul qol jazba 2 kitaptan ibarat. Birinshi kitap 225 betten, ekinshi kitap 226-434-betlerden ibarat bolıp saqlanbaqta. “Qırıq qız” dástanınıń mashinopis variantı 252 betten ibarat bolıp Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında saqlanbaqta.

“Qırıq qız” dástanı 1993-jılı Qiyas Qayratdinovtıń 90 jıllıq yubileyine arnalıp “Qaraqalpaqstan” baspasında jarıq kórgen. Bul kitaptıń alǵı sóz Qabil Maqsetov tárepinen jazıldı.

Qiyas jirawdıń atqargan “Qırıq qız” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgınıń 14-26-tomlarında 14-tom, 7-118-betlerinde jaylasqan.

Jáne bir Qiyas jiraw repertuarına tiyisli epikalıq jaqtan sheber jırlangan dástanlardıń biri “Máspatsha” dástanı. “Máspatsha” dástanın Qiyas jirawdan 1956-jılı folklorist alim Artıq Kárimov jazıp aladı. Dástan 3 qol jazba kitaptan ibarat bolıp, birinshi kitap 1-46-betten, ekinshi kitap 47-147-betten, úshinshi kitap 148-283-betten ibarat.

“Máspatsha” dástanınıń Artıq Kárimov jazıp alǵan variantı 1958-jılı Qaraqalpaq Mámleket Baspası tárepinen Nókis qalasında, al, 2022-jılı “Jeti ıqlım” baspası tarepinen qaytadan bastırılıp shıǵarıldı. Búǵan Artıq Kárimovtıń ózi tikkeley basshılıq etedi. “Máspatsha” dástanınıń ulıwma 4 variantı bar bolıp Qiyas jiraw variantı 1982-jılı “Qaraqalpaq folklorı” kóp tomlıgınıń 10-tomında basılıp shıqtı. Bul dástan “Qaraqalpaq folklorı” nıń 100 tomlıgınıń 57-66-tomlarınıń 59-tomında 71-161-betlerinde jaylasqan. Bul variant Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında P-82 B, №18547-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

“Aydos biy” dāstanınıń Qıyas jıraw Qayratdinov variantı 1957-jılı U.Dosjanov tárepinen jazıp alıńan. Burın járiyalanbaǵan. Óz gezeginde Qıyas jıraw bul dāstandı 1931-jılı Moynaq rayonındaǵı “Jarıq ultan” degen jerde jasawshı, Berdaq shayırdı óz kózi menen kórgen, azı-kem shayıırshılıǵı bar Ázen laqqı degen adamnan jazıp alǵan hám xalıq arasında jırlap ótken. Tilekke qarsı, jıraw qoljazbası saqlanbaǵan. Dāstan XIX ásirde qaraqalpaq xalıq turmısında júz bergen tariyxıy waqıyalar tiykarında dóretilgen bolıp, xalıq arasında Aydos biy tuwralı ken tarqalǵan ańız-ápsanalar da shıǵarma mazmunına kirgizilgen. ÓzR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar fondında bunnan basqa “Aydos biy” dāstanınıń 1939-jılı molla Sultannan R.Xojambergenov jazıp alǵan nusqası (P-120, №3767), sonday-aq, avtorı belgisiz P-55, 54359-sanlı nusqası saqlanbaqta [1].

Bul dastan 2012-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 43-56-tomlarınń 54-tomında, 381-395-batlerinde jaylasqan.

Qaraqalpaq dāstanlarınan Qıyas jıraw Qayratdinov atqarǵan variantları ishinde “Aydos biy” dāstanı sıyaqlı aldın hesh jerde járiyalanbaǵan dāstanlardıń biri-“Qurbanbek” dāstanı bolıp, bul 1961-jıl Q.Ábdijámilov tárepinen jazıp alıńan. Qıyas jıraw bul dāstandı 1923-jılı Dabıl jırawdán úyrenip, keyin óziniń improvizatorlıq qabileti menen kórkemlep, keńeytip jırlap ótken. Qoljazba kólemi ulıwma 186 betten ibarat. “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 43-56-tomlarınń 45-tomında jaylasqan, 121-153 betten ibarat. Bul dāstannıń qoljazba variantı Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında P-97, № 4860-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

Qıyas Qayratdinov atqarǵan dāstanlardıń ishinde xalıq súyip tıńlaytuǵın dāstanlardıń biri “Gúlistan” dāstanı bolǵan. Bul dāstan syujeti jaǵınan erteliklik xarakterde bolǵanı menen jıllar dawamında jırawlar tárepinen improvizacijalanıp, ózgeriske ushırıp, pútin bir dāstan qálpine kelgen. “Gúlistan” dāstanın folklorist alim Jalǵas Xoshniyazov 1973-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul dāstan aldın “Qaraqalpaq folklorı” 20 tomlıǵınıń 1989-jılı shıqqan 19-tomında járiyalanǵan. ÓzR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar fondında saqlanbaqta.

2010-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26-tomlarınń 25-tomında, 498-521-betler aralıǵında jaylasqan.

Qaraqalpaq dāstanlarınıń ishinde Qıyas Qayratdinov óziniń improvizatorlıq talantı menen xalıqqa keń tanıtqan dāstanlardıń biri bul-“Qız palwan” dāstanı. “Qız palwan” dāstanın 1973-jılı Jalǵas Xoshniyazov Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul dāstan 1989-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” nıń 20 tomlıǵınıń 19-tomınan orın alǵan. Sońǵı dáwirdegi “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26 tomınıń 23-tomında 398-421-betlerinen orın alǵan.

Qıyas Qayratdinov atqarǵan dāstanlardıń ishinde óz ornına iye dāstanlardıń biri “Qaraman” dāstanı. “Qaraman” dāstanın 1962-jıl Q.Ábdijámilov Qıyas jırawdán jazıp aladı. Bul dāstan negizi revolyuciayaǵa shekem qıssaxanlardıń repertuarında bolıp, jazba túrde xalıq arasında keń tarqalǵan. Qıyas jıraw bul jazba

varianttan paydalanıp “Qaraman” dástanın improvizatorlıq qábilet penen qayta islegen.

Bul dástan 1989-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folkları” nıń 20 tomlıǵınıń 19-tomınan orın alǵan. Sońǵı dáwirdegi baaspadan shıqqan “Qaraqalpaq folkları” 100 tomlıǵınıń 14-26 tomınıń 21-tomında 342-368-betlerinen orın alǵan.

Bul dástan ÓZR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar fondında P-469, №176412-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde patriotlıq sezimlerde tarepi menen ajralıp turatuǵın dástanlardıń biri-“Bozuǵlan” dástanı. “Bozuǵlan” dástanınıń Qıyas jıraw variantı 1959-jılı Q.Mámбетnazarov tárepinen jazıp alınaı. Dástannıń ulıwma 3 variantı bar bolıp, sonnan Qıyas Qayratdinov variantı “Qaraqalpaq folkları” 20 tomlıǵınıń 19-tomında Q.Maǵsetov hám Q.Mámбетnazarovlardıń qayta tayarlawı menen 1989-jılı basılıp shıǵıladı. Bul dástannıń “Qaraqalpaq folkları” 100 tomlıǵında Qayıpnazar jıraw Qalimbetov variantı berilgen, Qıyas jıraw Qayratdinov variantı berilmegen.

Qıyas jıraw súyip atqaratuǵın dástanlarınıń biri “Sháryar” dástanı bolıp esaplanadı. Bul dástannıń Qıyas jıraw variantın 1961-jılı Q.Mámбетnazarov jazıp aladı. Dástandı Qıyas jıraw óziniń arabsha jazıp qoyǵan qoljazbasınan oqıp otırıwı menen jazıp alınǵan. Qıyas jıraw “Sháryar” dástanın 1923-jılları Páleke jırawdıń balası Ábdimálikten jazıp alǵan.

“Sháryar” dástanınıń qoljazba variantı P-123 №40273-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta. Onıń kólemi 331 betten, 6124 qatardan, sonnan 3657 qosıq qatardan ibarat.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde ornı girewli dástanlardıń biri-“Edige” dástanı. “Edige” dástanınıń Esemurat jıraw, Jumabay jıraw, Reyim jıraw Qayıpnazarov, Jannazar jıraw Aqnazarov, Qıyas jıraw Qayratdinov variantları ilimpazlar tárepinen jazıp alınǵan. Usı variantlar ishinen Qıyas jıraw variantı kóleminiń keńligi, sheber qurastırılǵan kompoziciyalıq qurılısı hám mazmunınıń tolıqlıǵı jaǵınan úlken ahmiyetke iye. “Edige” dástanın 1961-jılı Qıyas jıraw Qayratdinovtıń balası Qalbay Qayratdinov jazıp aladı. Qıyas jıraw atqarǵan variantı Nurabulla jıraw Ramberdi ulınan jazıp alınǵan variant penen qosılıp 1990-jılı “Qaraqalpaqstan” baspasında kitap bolıp basılıp shıǵadı. Qıyas jıraw atqarǵan variantqa Qabil Maǵsetov alǵı sóz jazadı. Bul varianttı Minajatdin Nızamatdinov benen Qalbay Mámбетnazarovlar qayta islep baspaǵa tayarlaǵan.

Ulıwma “Edige” dástanınıń qoljazbası 3 kitaptan ibarat bolıp, birinshi kitap 200 betten, ekinshi kitap 201-434-betlerden, úшінshi kitap 435-679-betlerden ibarat.

Bul dástannıń eń tolıq nusqası, jırawdıń óziniń qol jazbası ÓZR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında 41771, 41772, 41773-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta. Qol jazbanıń kólemi 16,296 qatar qosıqtan ibarat.

Qıyas Qayratdinov ulıwma qaraqalpaq dástanlarınan 13 dástan atqarıp bilgen. Olar tómendegishe: “Amanbay batır”, “Qırıq qız”, “Qaraman”, “Qız palwan”, “Gúlistan”, “Qurbanbek batır”, “Aydos biy”, “Máspatsha”, “Alpamıs”,

“Bozuǵlan”, “Sháryar”, “Edige”, “Jiyen jıraw” dástanların xalıq arasında toy-merekelerde, koncertlerde, sırt ellerdegi konferenciyalarda atqarıp kelgen. Qıyas jırawdın jáne bir sheberligi ol improvizator jıraw bolǵan. Qıyas jıraw dástanlardı atqarǵanda hár bir detalǵa, hár bir syujetke ayırıqsha itibar bergen. Óziniń tókpe shayırlıǵı sebepli dástanlardı keńnen bayıtıp, qızıqlı, kórkem etip súwretlep bergen.

Qıyas jırawda shayırlıq qábileti bolǵanlıqtan ózi terme-tolǵawlar da jazǵan. Onıń terme-tolǵawlar dóretiwi 1930-jıllardıń baslarına tuwra kelgen. Jırawdın ózi jasap turǵan zamanın súwretlegen mınnan aslam terme-tolǵawları bar. Jáne de onıń belgili “Qobızım”, “Zamanım”, “Qaraqalpaǵım”, “Kórdim”, “Dúnya”, “Qobız termesi” sıyaqlı terme-tolǵawları jırawdın shayırlıq talantınıń joqarı dárejede ekenliginen dárek beredi. Jırawdın 1966-jılı Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında “Qobız termeleri” degen toplamı jarıq kórdi.

Ilimpazlar xalıq arasınan awızeki dóretpelerdi jıynap bolǵannan soń, jırawlar atqarǵan dástanlardın variantların salıstırıp, talqılap, ilimiy kóz qarastan maqalalar jaza baslaydı.

Jırawlar haqqında dáslepki ilimiy maqalalar XX ásirdeń 50-60-jıllarınan baslap jarıq kóre baslaydı. Qıyas jıraw haqqında dáslepki keń kólemli maǵlıwmatlardı Nájim Dawqaraevtıń miynetlerinde, Qabil Maqsetovtıń 1983-jılı Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında baspadan shıqqan “Qaraqalpaq jıraw, baqsıları” degen miynetinde kóriwimizge boladı. Jáne de Qallı Ayımbetovıń Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında 1988-jılı baspadan shıqqan “Xalıq danalıǵı” kitabınan da bilsek boladı.

Bunnan basqa da Sarıǵúl Baxadırova, Jalǵas Xoshniyazov, Sapıwra Bawetdinova, Tájigúl Adambaeva, Keńesbay Allambergenov, Abadan Saparova, Kamal Palımbetov, Jalǵas Aytmuratov, Á.Alımov, T.Niyetullaev, Hámdam Ábdiraman ulı, hám Z.Zaripovalardıń Qıyas jıraw Qayratdinovtıń ómiri hám dóretiwsiligi boyınsha birqansha ilimiy hám publicistikalıq maqalaları jarıq kórdi. Biraq, usı waqıtqa shekem Qıyas jırawdın dóretiwsiligi arnawlı túrde izertlew obiektine aylanǵan joq. Sonlıqtan, biz Qıyas jıraw Qayratdinovtıń ómiri hám dóretiwsiligin arnawlı túrde izertlewdi maqul kórdik.

Qıyas jıraw Qayratdinov eki dáwirdi, eki zamandı, eki siyasattı kórgen jıraw. Talantlı jıraw qaysı zamanda bolsa da ózin jetilistirip, qıyınshılıqlardı jeńip ótti. Dáwir menen teń ayaq basıp sawat ashıp, jırawlardan dástan jazıp alıp yadlawı, ózi atqarǵan dástanlardı jazıp qaldırıwı biz ushın úlken mádeniy miyras boldı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq folklorı kóptomlıq. 43-56. Nókis. “Ilim” 2012., B. 7.
2. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1983.
2. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynadı. II tom. – Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1977.
3. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1968.
4. Kárimov A. Ádebiyatımızdıń geypara máseleleri. – Nókis. “Qaraqalpaqstan”, 1988.

HAYAL-QIZLAR LIRIKASINDA YAR KÚTIW MOTIVI (G.Dáwletovaniń «Seniń dártnıń menen jasayman hayal» qosıqlar toplamı misalında)

Mnajatdinova M.J.

*ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis
qalası*

Jáhán ádebiyatında hám hár bir shayırdóretiwshiliginde ayrıqsha orın iyelegen muhabbat lirikası insan qalbiniń eń názik hám iygilikli sezimlerin júzige shıǵarıwshı ádebiy janrlardıń biri esaplanadı. Bul lirikalıq janr átirapında túrli motivler – ashıqlıq, sadıqlıq, arman, qızǵanısh, ayralıq, ushrasıw, yardı kútiw sıyaqlı temalardı óz ishine qamtıydı. Muhabbat lirikasındaǵı bul motivler ishki keshirmeniń ránbáreńligin ashıp beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatshısı, professor Q.Járimbetov muhabbat lirikası haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Lirikalıq qaharmannıń júrek sezimleri insanǵa tán tábiyiy (jınısıy) ishqınıń tiykarında payda boladı hám olar sırtqı dúnyawiy tásirlerdiń nátiyjesinde etikalıq qásiyetlerdi, yaǵnıy, jámiyetlik tártiplerdiń, úrp-ádetlerdiń, insanıylıq normalardıń tásiрі nátiyjesinde, sonday-aq dúnyanı kórkem tanıwdıń nátiyjesinde estetikalıq qásiyetlerdi iyeleydi. Ashıqlıq qosıqlarında lirikalıq qaharmandı adamǵa tán hasıl qásiyet bolǵan shın kewilden súyiw sezimleri biyleydi, ol sezimler qursawında boladı»[1, 106].

Ilimpazdıń muhabbat lirikası haqqındaǵı pikiri G.Dáwletovaniń «Seniń dártnıń menen jasayman hayal» (2001) qosıqlar toplamındaǵı lirikalıq qaharman obrazları menen únles keledi. Sebebi, lirikalıq qaharmannıń sezimleri insanǵa tán tábiyiy muhabbat sezimi tiykarında payda bolıp, sırtqı dúnyawiy tásirler menen bayıp baradı. G.Dáwletovaniń «Izlemeske tózim joq», «Sezbediń be sen?!», «Kútermen janım», «Men ózińe ashıq bolǵan qusayman», «Qız saǵınıshı», «Kórinbes», «Taba almas», «Muhabbat», «Seni izleymen» h.t.b qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmanı ashıq bolǵan hayal, juwapsız muhabbat, yardı kútiw, saǵınıw, jalǵızlıq hám ayralıq sıyaqlı ishki keshirmeler menen duslasadı.

«Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde lirikalıq keshirme haqqında tómendegishe pikir bar: «Lirika sırtqı ortalıqtıń tásirinen payda bolǵan quwanış, súyinish, qayǵı-hásiret, kóterińki hám t.b. sezimlerdi, tuyǵılardı, ishki keshirmelerdi, ruwxıy halatlardı, oy-pikirlerdi emocional qızǵınlı (tolqınlangan) sózler arqalı beredi. Epos hám dramadaǵı sıyaqlı lirikada da ádep-ikramlılıq, aqıl-násiyat (didaktika), ishqi-muhabbat, turmıs hám t.b. máseleler kóterile beriwı múmkin» [2, 114].

Lirikada keshirmeniń payda bolıwı lirikalıq qaharmannıń pikirine oy-qıyalına, sezimine hám kózqarasına túrtki bolǵan obyekt yaki waqıya menen tikkeley baylanışlı. Bul túrtki shayırdı qosıq jazıwǵa iytermeleydi. Mısalı, G.Dáwletovaniń «Kútermen janım» qosıǵında:

Báhár samalları ópse júzimnen,

Sıydamlanıp sabır, taqat tózimnen,
Juldız jansa kóziń be-dep súzilgen,
Jabıǵıp, janıǵıp kútermen janım [3, 13].

Shayırdıń bul qosıǵı súygen insanın intizarlıq penen kútiwshi lirikalıq qaharmannıń ishki keshirmeleri tiykarında jaratılǵan. Shuwmaqtaǵı «báhár samalları» obrazı lirikalıq qaharmannıń ishki sezimlerin súwretleydi. Ol sabırlılıq penen óz ashıǵın kútip, onıń qaytıwına úmit etedi. Sonıń menen birge, juldızlardı súyiklisiniń kózlerine uqsatıwı, onıń qıyallarında jasawı, sezimleriniń quwanış hám azap ortasındaǵı tártipsizligi muhabbat hám intizarlıq keshirmeleri menen tolıqtırılǵan. Bul keshirme ápiwayı uzaq saparǵa ketken ashıǵın kútiw obrazı emesligi anıq. Sebebi dáslepki shuwmaq «Qálbimniń kózi bar bir sırdı ańlar, Bayqadım tek emes sezimde jan bar» degen lirikalıq qatarlar menen baslanadı. Subyektiv qaharman súygen yarınıń qaraslarındaǵı jılıwlıqtı qálb kózleri menen sezip onnan tek ǵana ashıqlıǵın, pinhani sezimlerin ashıq aytıwın kútedi. Qosıqtı aqırına deyin oqısaq, obyektiv qaharmannıń sırlı muhabbat sezimleri jasırın halında saqlanadı.

Shayırdıń «Izlemeske tózim joq» qosıǵı «Janım kútermen» qosıǵınıń mazmunlıq jaqtan dawamı sıyaqlı oqıladı.

Íshqı gúlخانında lawlap janarman,
Suwsız shólrirkegen gúldey solarman,
Farxadın izlegen Shiyрін bolarman,
Sońǵı demde izlemeske tózim joq,
Jáne *báhár* keldi, onda óziń joq [3, 12].

Shayır qosıqtı «Ayılmay bir sóziń lábińde qaldı» dep lirik qaharmannıń súygen yarına ayılǵan qatarı menen baslaydı hám onıń ne aytajaqlıǵı sırlı halında qaladı. Qosıqta dáslepki tórt shuwmaqtıń aqırı «Jáne báhár keldi, onda óziń joq» qatarı menen juwmaqlanǵanlıǵı itibardı tartıp, qaytalawlar arqalı aradan jıllar ótse de ashıǵın tawa almaǵan subyektiv qaharmannıń ishki keshirmesi, yarı kútiw motivin jeteleydi. Qosıqta sońǵı shuwmaqtıń aqırǵı qatarı «Sońǵı demde izlemeske tózim joq» dep tamamlanıp lirikalıq qaharmannıń súygen yarın kútip sharshaǵanlıǵı, sabırınıń tawsılǵanlıǵı seziledi hám ashıǵın ózi izlemesten basqa sharası qalmaǵanlıǵın aytpaqshı boldı. Shayır hár bir shuwmaqtaǵı «joq» sózi arqalı qosıqtaǵı ishki keshirmeni, kútiw motivin ashıp beriwge háreket etken.

Shayırdıń dóretpelerin dıqqat penen oqıp atırǵan oqıwshı qosıqlar arasında izbe-izlikti, shınjırlıq baylanıstı kóre aladı. Bunday shayırdıń jeke stiline tán bolǵan qásiyetler oqıwshını qızıqtırıp kitap oqıwǵa iytermeleydi. Yarın kútiwden, izlewden sharshaǵan lirikalıq qaharmannıń obrazı shayırdıń «Kórinbes» atlı qosıǵı menen dawam etedi. Qosıqta qaharman úmitsizlikke túsken halında súwretlenedi:

Janım janıǵadı hijran daǵında,
Gunshalar gúl ashpas kewil baǵında,
Jaslıǵım-altın *jaz* áyne waǵında,
Boz duman artınan aylar kórinbes.
Tuttay tógilermen usap *gúz*lerge,
Mıń párshe kewilim seni izlewde,

Láyli bolıp shıǵar bolsam dúzlerge,
Meni kútip alar Májnun kórinbes [3, 16].

Shayır lirikasında yardı kútiw motivi lirikalıq qaharmannıń obrazı qalıplesken áhmiyetli faktor esaplanadı. Joqarıda tallawǵa alınǵan qosıqlardıń izbe-iz orın alıwı, máwsimlerdiń insannıń jas ózgesheligi menen salıstırılıwı – bulardıń bári sheberlik penen quralǵan. Shayırdıń qosıqlarında yar kútiw motivi bir shuwmaq yáki ayırım qosıq qatarlarında emes, lirikalıq toplam boyınsha dawam etiwshi tiykarǵı sıızıq (liniya) bolıp xızmet qıladı hám bul shayırdıń aytıw ótiwge ılayıq qosıq jazıw sheberligi esaplanadı.

Adebiyattanıw iliminde «motiv» termini menen birge «leytmotiv» termini de jiyi qollanıladı.

Leytmotiv (nemisshe «leitmotiv» – jetekshi degendi bildiredi) Muzikadan ózlestirilgen termin bolıp, avtor tárepinen ilgeri súrilgen hám pútkil dóretpe boylap qayta-qayta uqtırılǵan tiykarǵı pikir, jetekshi ideya. Lirikalıq hám liro-epikalıq shıǵarmalarda leytmotiv epikalıq dóretpelerge qaraǵanda ashıq hám anıq bolıp, hámme waqıt ayqın, anıq kózge taslanıp turadı [4, 87].

Leytmotiv shıǵarmanı túsiniwde tiykarǵı rol atqaratuǵın tayanış sóz, sóz dizbegi, gáp, obraz yamasa syujet bólegi bolıp tabıladı, yaǵnıy shıǵarmanıń ideyalogiyalıq emocional júgin eń kóp kóteretuǵın hám dóretpe tiykarında qayta-qayta tilge alınatuǵın element [5].

G.Dáwletovannıń muhabbat lirikasına tán bolǵan qosıqlarında qanday da bir sırlılıq seziledi. Bunıń tiykarǵı sebebi – leytmotiv elementleri tek ǵana bir qosıq ishinde emes, bir neshe qosıqlarında qaytalanadı. Basqasha aytqanda, bul qosıqlardı bir-biri menen baylanıstırıp turıwshı element bar. Mısalı, «Izlemeske tózim joq» qosıǵın «Ayılmay bir sóziń lábińde qaldı, Sır bolıp qalǵannan aqılım laldı», «Muhabbat» qosıǵın «Kewlim sırın bildirmege batpadım», «Kútermen janım» qosıǵın «Qálbimniń kózi bar bir sırdı ańlar» hám «Sezbediń be sen?» qosıǵın bolsa «Sırǵa tolı názerińnen jalinlı» degen qosıq qatarları menen baslaydı. Bul qosıq qatarlarındagı «sır» sóziniń úzliksiz tárizde tákirarlanǵanlıǵı dıqqatımızdı tartadı.

Shayır bul qosıqlarda jasırın bolǵan sırlı sezimlerdi, keshirmelerdi ashıwǵa háreket etken. Jáne de «sır» sóziniń tákirarlanıwı bolsa, bul qosıqlarda poetikalıq baylanıslılıqtı payda etedi. Bunnan tısqari, bul qosıqlarda jaqın insanın kútiw, oǵan óz sezimlerin ashıq ayta almaslıq, jasırın sezimler menen jasaw sıyaqlı keshirmeler bar.

Joqarıda keltirilgen mısallardan kelip shıǵıp, leytmotiv tek ǵana sır saqlaw menen sheklenip qalmay, yardı kútiw ideyası menen baylanıslı ekenligi kórinip turıptı. Shayır shıǵarmalarında kózge taslanǵan bul ishki baylanıslılıq, sırlı keshirmeler oqıwshını ele de shuqır máni izlewge iytermeleydi.

Professor Q.Orazımbetov óziniń miynetinde lirikalıq qaharmannıń birden kózge taslanatuǵın eń birinshi oqshaw belgisi shayırdıń ishki keshirmeleriniń birinshi betten, yaǵnıy, lirikalıq «men» arqalı beriliwi, biraq bul men tek ǵana shayırga tiyisli bolǵan sezimlerdi sáwlelendiredi degendi ańlatpaydı. Sebebi, geypara shıǵarmalarda biziń kóz aldımızda lirikalıq qaharman turadı da avtor onıń

«sayasında» qalıp qoyadı. Yaǵnıy, biz lirikalıq qaharman menen birge qıynalamız, birge quwanamız, óimizdi shıǵarmanıń ishinde sezemiz. Óimizde emcionallıq tásirde kúshlirek bayqaymız – dep jazadı[6, 24].

Álbette, G.Dáwletovanıń ashıqlıq qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmanı muhabbat temasında áwmeti júrispegen súygen yar obrazında súwretlenedi. Sebebi olardıń ashıqlıǵında bir táreplilik bar. Súyilgen yar obrazı joq. Shayırdıń qosıqların oqıǵan kitap oqıwshı lirikalıq qaharman menen birge qıynaladı, sonıń menen birge onıń muhabbatına sadıq ekenligin de seze aladı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, G.Dáwletovanıń muhabbat lirikasında yar kútiw motivi jetekshi orın iyeleydi. Shayırdıń qosıqlar toplamındaǵı lirikalıq qaharman obrazı insan qálbiniń eń názik sezimlerin súwretley alǵan. Qosıqlarda yar kútiw, sezimlerin ayta almaslıq, kútilmegen juwapsız muhabbat sıyaqlı ishki keshirmeler poetikalıq qurallar arqalı sheberlik penen dóretilgen.

Shayır lirikasında leytmotivler tek ǵana bir qosıq átirapında emes, bir neshe qosıqlarında tákirarlanıp, óz ara baylanıslılıqtı payda etedi. Bul kitap oqıwshını ele de tereńirek oylanıwǵa, qosıqlar arasındǵı logikalıq hám poetikalıq baylanıstı seziwge iytermeleydi. Lirikalıq qaharman bolsa oqıwshını ruwxıy tárepten tásirlendiredi.

Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń ózine tán ádebiy stili menen hayal-qızlar lirikasında yar kútiw motivi názik hám tásirsheń tárizde jaratılǵan. Onıń qosıqları insan qálbiniń keshirmelerin túsindiriwı, poetikalıq ózgesheligi hám obrazlılıǵı menen ajralıp turadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Монография. – Нөкис: 2004.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
3. Дәўлетова. Г. Сениң дәртиң менен жасайман ҳаял! – Нөкис: 2001.
4. O‘rayeva D., Quvvatova D. Jahon adabiyoti terminlarining qisqasha izohli lug‘ati. – Toshkent: Navro‘z, 2019.
5. Vikipediya, Azərbaycan ədəbiyyatı.
6. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем изленислер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

QARAQALPAQ TILINDE JOQARÍ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDAGÍ QOSPA TERMINLER

Qalbayeva Z.P.

*ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis
qalası*

Til biliminiń sóz jasalıw tarawında sózlerdiń qosılıwı, yaǵnıy sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan sózler qospa sózler delinedi. Al, terminlerdiń jasalıwın, úyrengenimizde, eki yamasa birneshe terminlerdiń yaqııwı sózlerdiń qosılıwı nátiyjesinde qospa terminler qalıpleseı. Tilimizde joqarı bilimlendiriwge tán bolǵan qospa terminler sanı qansha, olar tilimizde az ya kópıgı, qollanıw órisiniń kem yaqı jıyılıgı haqqında sóz etiwdi maqset ettik. Álbette, ilim anıqlılıqtı súyedi, sonlıqtan hárqanday anıqlamaǵa mısallar menen ele de anıqlıq kirgiziwdi maqul kóremiz.

Tómenıdegi sóz dizbekleri túrinde qospa atamalar eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbeklesiwı (geyde juplasıwı) arqalı sáykes bir uǵımdı anıqlawı sebepli qosarlı terminler qatarına kiredi: sabaq kestesi, pedagogikalıq sheberlik, jıllıq is-reje, aqlıy hújim, ámeliy sabaq, ámeliy shınıǵıw, dástúriy sabaq, aralas tálim, tálim metodları, tálim-tárbiya, bazalı oqıw reje, balıq skeleti, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, monitoring jumısı, studentlik gúwalıq, sabaq strukturası, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qanıgelik jumısı, ilimiy jumıs, ilimiy xatker, ilimiy sapar, ilimiy izlenis, ilimiy ádebiyat, doktorlıq dissertaciya, oqıw metodikalıq qollanba, oqıw qollanba, jazba jumıs, ustaz-oqıtıwshı, professor-oqıtıwshı, aǵa oqıtıwshı, kredit-modul sisteması, tálim kredit, hám t.b.

Qospa terminler ádettegi erkin sóz dizbeklerinen pútkilley ayrılıp turadı. Sebebi erkin sóz dizbekleri menen qospa terminlerdiń dizbeklesip keliwı uqsas bolǵanı menen, olardıń mánilik ózgesheliginde keń pariqlar bar. Erkin sóz dizbekleriniń quramındaǵı sózlerdi basqası menen awıstırıp qollanıw múmkin, biraq qospa sózlerdiń quramın ózgertip qollanıw múmkin emes. Jáne qospa terminler neshe sózden ibarat bolsa da pútin bir mánini, ulıwma túsinikti anlatadı. Máselen, ziyrek student, belsendi student, tájiriybeli muǵallım sıyaqlı sóz dizbekleriniń quramındaǵı hárbir sóz óz aldına túsinikke iye hám olardıń ornın almastırıp qollanıw múmkin. Al, sabaq kestesi, oqıw rejesi, oqıw qollanba, aralıq qadaǵalaw jumısı, studentlik gúwalıq sıyaqlı qospa terminler dizbeklesip kelgeni menen, olardıń barlıǵı qosılıp pútin bir mánini anlatadı. Olar turaqlı terminlik sóz dizbekleri sıpatında til biliminde qollanılganı maqul.

Ádette sóz dizbegi túrindegi terminler quramındaǵı aǵzaların baǵınınqılı baylanısqa túsiwı arqalı jasaladı. Sonlıqtan til biliminde terminniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri retinde qosarlı terminlerdiń jeke aǵzaları arasındaǵı baǵınınqılı baylanıs ta atap kórsetiledi. Haqıyqatında da sóz dizbekleri túrindegi terminler arnawlı uǵımdı definitivlik jaqtan anlatıwshı qospa atama retinde aǵzaların óz ara baǵına baylanısıwı menen sıpatlanadı. Bunda kóbinese

bağınıqılı baylanıstın basqarıw, jupkerlesiw hám izafetlik usılları jedel xızmet atqaradı [2.128]. Demek, erkin sóz dizbekleri sıyaqlı dizbeklesken qospa terminler de bağınıqı baylanıs arqalı jasaladı. Shınında da, sabaq kestesi, oqıw qollanba, aralıq qadaǵalaw jumısı qospa terminlerinde sózler bir-birine bağınıw jolı menen dizbeklesken hám qospa termin sıpatında qalıplesken. Demek, joqarı bilimlendiriw terminleriniń de bağınıqı baylanıstın basqarıw, jupkerlesiw, úylesiw (yamasa izafet) usılı arqalı baylanısqań mısallarda kóriwimiz múmkin.

Basqarıw usılı barıs, tabıs, shıǵıs seplikleriniń qosımtaların qabıl etip basqarıwshı aǵza basqarılıwshı aǵzanı ózine ǵárezli wtuǵın bolsa, usı qurallar arqalı dizbeklesken qospa terminlerge toqtap ótemiz. Degen menen, basqarıw usılı menen jasalǵan joqarı bilimlendiriwdegi qospa terminler shamalı. Mısalı: sabaqtan tıs jumıs, birgelikte islesiw, tájiriybe almasıw (tájiriybeni almasıw), pedagogikalıq tásir kórsetiw, aralıqtan oqıtıw, sırttan oqıw, tárbiya beriw (tárbiyanı beriw, tárbiyalaw), bilim beriw (bilimdi beriw, bilimlendiriw). Basqarıw usılındaǵı ayırım qospa terminler tabıs sepligi arqalı bir-birine baylanıp, bunda tabıs sepligi kóbinese jasırın formada keledi. Basqarıw usılı termin jasawda jiyi qollanılmaǵanı menen, az sanda bolsa da ushırasıwı bul usıldıń terminologiyada bar ekenligin bildiredi. Úyreniwler nátiyjesinde terminlerdiń derlik kópshiligi atawısh sózlerden, ásirese atlıqlardan jasalǵanın kóriwge boladı. Ásirese dara terminlerdiń kópshiligi atlıqlardan yaki atawısh feyillerden bolǵan. Al, qospa terminlerdiń quramında ǵana kelbetliklerdi, feyillerdi ushıratıw múmkin. Biraq feyillerdi terminlerdiń quramında ushıratıw qıyın. Kóbinese basqarıw usılında baylanısqań qospa terminlerde ǵana feyillerdi ushıratıw múmkin. Bunı qospa terminlerdiń quram bóleklerin analizlew arqalı anıqlaw múmkin. Bunda qospa terminler atawısh sóz + feyil formasında keledi.

Qospa terminlerdiń kópshiligi dizbeklesip kelgende bağınıqılı baylanıstın jupkerlesiw usılı menen jasaladı. Jupkerlesiw usılı heshqanday qosımtalarsız, kómekshilersiz eki sózdiń dizbeklese baylanısıwı bolsa, bunday halatta kóbinese bağınıqı sóz kelbetlikten boladı. Mısalı: pedagogikalıq sheberlik, pedagogikalıq iskerlik, ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, studentlik dáwir, studentlik gúwalıq, shegaralıq qadaǵalaw, aralıq qadaǵalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw, ilimiy basshı, ilimiy másláhátshi, doktorlıq dissertaciya, teoriyalıq bilim, ilimiy maqala, ilimiy izleniwshi, pitkeriw qánigelik jumıs, óz betinshe jumıs, metodikalıq qollanba, jazba jumıs, oqıw qollanba, ilimiy bólim, tárbiyalıq saat hám t.b.

Jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqań qospa terminlerdiń derlik kópshiliginiń bağınıqı sınarı kelbetlikten boladı. Yaǵnıy kelbetlik+atlıq hám kelbetlik+atlıq+atlıq formasında da kele beriwı múmkin.

Kelbetlik+atlıq: ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, studentlik dáwir, studentlik gúwalıq, shegaralıq qadaǵalaw, aralıq qadaǵalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw, ilimiy basshı, ilimiy másláhátshi, doktorlıq dissertaciya, teoriyalıq bilim hám t.b.

Kelbetlik+atlıq (atawısh feyil)+atlıq: ilimiy basshılıq jumıs, aralıq qadaǵalaw jumıs, shegaralıq qadaǵalaw jumıs, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumıs, doktorlıq dissertaciya jumıs hám t.b.

Bunday jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqan aǵzalarǵa iye qospa terminlerde birinshi aǵza ekinshi aǵanın anıqlawshısı xızmetin atqarıp keledi. Bunı joqarıdaǵı joqarı bilimlendiriw terminlerinen keltirilgen mısallardan kórsek boladı.

Sóz dizbekleri kórinisindegi terminlerdiń quramındaǵı aǵzalarınń bir-biri menen baylanısıwında izafetlik usıl oǵada áhmiyetli hám jiyi ushırasadı. Bunda olar arasındaǵı grammatikalıq baylanıs iyelik sepligi hám tartım qosımtası arqalı iske asadı. Máselen: oqıw rejesi, sabaq kestesi, fakultet aynası, fakultet múyeshi, filologiya ilimleri doktorı, joqarı oqıw ornı, ilim doktorı, oqıw dástúri, tákirarlaw sabaǵı, kurs jumısı, referat jumısı, til bilimi bólimi, sabaq ótiw metodıkası, oqıtıwdıń usılları, studenttiń minnetlemesi, kurs jumısınıń maqseti, monitoring jumısı, qadaǵalaw jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, topar sárdarı hám t.b qospa terminlerdiń baǵınıńqı sınıarı iyelik sepliginde, al baǵındırıwshı sınıarı tartım jalǵawı menen keliwi izafetlik baylanıstıń bar ekenligin dálilleydi. Bunda terminler arasında izafetlik baylanısta kóbinese iyelik sepligi jasırın formada kelgen biraq onıń bar ekenligin tartım jalǵawı arqalı bilip alsaq boladı.

Kóp aǵzalı qospa terminlerdiń quramındaǵı aǵzalırdıń baylanısıwında bir qospa terminde baǵınıńqı baylanıstıń ayırım túrleriniń birgelikte qollanılǵanın kórsek boladı. Máselen, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, filologiya ilimleriniń doktorı, kredit modul sisteması, instituttıń jámiyetlik jumısları, joqarı oqıw ornı qospa terminlerinde hám jupkerlesiw usılın, hám izafetlik baylanıstıń túrlerin birge qosarlasıp qollanılǵanın kórsek boladı.

Qaraqalpaq terminologiyası sistemasında solay etip, arnawlı uǵım jeke sóz túrindegi atama arqalı da, sóz dizbegi túrindegi atamalar arqalı da ańlatıladı. Sóz dizbegi túrindegi bunday terminologiyalıq birliklerdi qurawshı aǵzalar baǵınıńqılı usıl menen grammatikalıq baylanısqa túsedı. Olardıń ayırım túrleri, aytayıq, jupkerlesiw hám izafetlik usıllar qospa terminlerdiń jeke aǵzaların bir atamaǵa biriktiriwde jedel xızmet atqaradı [2.129]. Demek, qospa terminler dizbeklesip keler eken, olardıń óz ara baylanısıp bir termindi ańlatıwında grammatikalıq baylanıslardıń xızmeti úlken. Olay bolsa, grammatikalıq baylanıstıń túrleri terminologiyada da óziniń atqaratuǵın wazıypalarına iye degen juwmaqqa keliwge boladı.

Qospa terminlerdiń dizbeklesip keliwi hám olardıń qanday usıllar menen dizbeklesiwın sóz etken bolsaq ta, ayırım qospa terminlerdiń juplasıp keliwin de itibardan shette qaldırmaw tiyis. Sońǵı zamanagóy pedagogikanıń kirip keliwi menen tilimizge túrlishe terminler de kirip kele basladı. Bular arasında defis (-) arqalı bólinip jazılatuǵın, biraq bir uǵımdı, bir túsinikti ańlatatuǵın terminlerdiń bar ekenligine kózimiz túsedı. Mısalı: ustaz-shákirt sisteması, tálim-tárbiya, ádep-ikramlılıq, jıllıq is-reje, kredit-modul sisteması, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, izbe-izlilik principı, ilimiy-teoriyalıq konferenciya, ilimiy-ámeliy konferenciya, ilimiy-teoriyalıq kóz qaras, oqıw-metodikalıq kompleks, oqıw-materiallıq baza, professor-oqıtıwshı, ustaz-oqıtıwshı, student-jaslar, ilimiy-texnikalıq process, ilimiy is-reje, ilim-izertlew jumısları, ilim-izertlew metodları, ilim-izertlew metodı hám t.b. Bul mısallarda juplasqan sózlerdiń barlıǵı da bir-birine mánisi boyınsha

jaqın sózler emes, yaki sinonim sózler emes. Al joqarı bilimlendiriw orınlarında birgelikte qollanılıp júrgen terminler. Juplasqan sózlerdiń ayırımları túpkilikli sózlerimiz bolsa, ayırımları sırttan kirgen terminler. Olardıń juplasıp qollanıwı ulıwma bir pútin terminniń payda bolıwına tiykar bolǵan. Mısalı: *Elektronlı bilimlendiriw ásiri oqıw orınlarınıń, **professor-oqıtıwshılardıń** hám studentlerdiń aldına qoyılatuǵın wazıypalarına qatar jańalıqlar kirgizdi.* [1. 4]. *Pedagogikalıq ilimler sisteması óziniń maqseti, tarawı hám **ilim-izertlew metodları** arqalı birlesken ayırım pedagogikalıq ilimler jıyındısınan quraladı.* [1. 33]. *Kópshilik oqıtıwshılarda bilimge qumarlılıq turaqlasadı, olar kóbinshe tábiyiy pánlerge qızıǵadı, **ilimiy-texnikalıq jańalıqlardıń** áhmiyetin tereń túsinedi.* [1. 72]. *Didaktika maǵlıwmat beriw hám oqıtıw teoriiyası sıpatında, óz ishine adamlardı maǵlıwmatlı etiw, sonday-aq, onıń minez-qulqın, **ádep-ikramlılıq** sıpatların qalıplestiriwshi – tárbiya haqqındaǵı ilim, pedagogikanıń sostav bólimi sanaladı. Sebebi, didaktikada **tálim-tárbiya** teoriiyasınıń maqsetleri, wazıypaları, mazmunı, nızamlılıqları, principiari islep shıǵıladı* [1. 106]. *Oqıtıwda **izbe-izlik principi** bolsa keyingi bólimlerdiń aldınǵı bólimlerden keyin úyreniliwiniń logikalıq tiykarlanǵanlıǵın, keyingi bilimlerdiń aldınǵı bilimlerden kelip shıǵıwın, oǵan negizleniwın kózde tutadı* [1. 127]. *Sonday-aq, oqıwdıń alıp barılatuǵın tili, oqıw orınıń **tálim-tárbiyalıq, ilimiy-metodikalıq** hám **ilimiy-izertlew** jumıslarında kórsetiledi.* [1. 457]. Bunday mısallar tilimizge kóplegen terminlerdiń joqarı bilimlendiriwde jiyi qollanılıp atırǵanın kórsetedi. Sonday-aq juplasıp qollanılǵan qospa terminler arasında aldınnan bar bolǵan terminler hám jańadan kirip kelgen terminlerdiń bar ekenligin de ushıratıw múmkin. Sózlerdiń bul tárizde juplasıp qollanıwı, óz gezeginde tilimizdegi terminlerdiń, ásiyese joqarı bilimlendiriw terminleriniń kún sayın bayıp atırǵanınan derek beredi.

Qaraqalpaq tilindegi qospa terminlerge mısallar jıynap otırıp, olardıń strukturasındaǵı ózgesheliklerge de ayırıqsha dıqqat bóliw orınlı. Yaǵnıy, qospa terminlerdi quramındaǵı aǵzalardıń qatnasına qaray eki aǵzalı qospa terminler hám kóp aǵzalı qospa terminler dep bólip úyreniw orınlı. Atınan belgili bolıp turǵanıday eki aǵzalı qospa terminlerdiń quramı eki sózden ibarat bolıp keledi. Degen menen olar ulıwmalıq pútin bir múnige iye. Mısalı: pedagogikalıq sheberlik, pedagogikalıq iskerlik, ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, kurs jumısı, doktorlıq dissertaciya, diplom jumısı hám t.b. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi eki aǵzalı juplasqan terminler de ushırasadı: **tálim-tárbiya**, **ustaz-oqıtıwshı**, **professor-oqıtıwshı**, **ádep-ikramlılıq**, **áǵa-oqıtıwshı**, **is-reje**, **kredit-modul** hám t.b. Bunday mısallar, degen menen tilimizde júdá kóp emes. Solay bolsa da, joqarı bilimlendiriwde qollanılıp júrgen juplasqan eki aǵzalı terminler qatarına kiredi.

Al, qospa terminlerdiń ekinshi túri – bul kóp aǵzalı qospa terminler. Bunday terminlerdiń quramı úsh yaki onnan da kóp aǵzadan ibarat bolıwı múmkin. Mısalı: **jıllıq is-reje**, **kredit-modul sisteması**, **ádep-ikramlılıq qaǵıydaları**, **izbe-izlilik principi**, **ilimiy-teoriyalıq konferenciya**, **ilimiy-ámeliy konferenciya**, **ilimiy-teoriyalıq kóz qarası**, **oqıw-metodikalıq kompleks**, **oqıw-materiallıq baza**, **ilimiy-texnikalıq process**, **ilimiy is-reje**, **ilim-izertlew jumısları**, **ilim-izertlew metodları**

hám t.b. Kóp aǵzalı qospa terminler arasında dizbeklesip te, juplasıp ta keletuǵın qospa terminler ushırasadı. Ayırıqsha ózgesheligi kóp aǵzalı qospa termin hám dizbeklesip, hám juplasıp kelgen quram bóleklerden ibarat bolıwı múmkin. Joqarıdaǵı mısallar da juplasıw hám dizbeklesiwden soń payda bolǵan qospa terminler.

Al, ayırım terminler tek dizbeklesiw arqalı da kóp aǵzalı qospa termindı payda etiwı múmkin: filologiya ilimleri doktorı, joqarı oqıw ornı, til bilimi bólimi, sabaq ótiw metodikası, pitkeriw qánigelik jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, filologiya ilimleriniń doktorı, óz betinshe jumıs hám t.b.

Qaraqalpaq terminologiyası sistemasında arnawlı uǵım jeke sóz túrindegi atama arqalı da, sóz dizbegi túrindegi atamalar arqalı da ańlatıladı. Sóz dizbegi túrindegi bunday terminologiyalıq birliklerdi qurawshı aǵzalar baǵınıńqılı usıl menen grammatikalıq baylanısqa túsedı. Olardıń ayırım túrleri, aytayıq, jupkerlesiw hám izafetlik usıllar qospa terminlerdiń jeke aǵzaların bir atamaǵa biriktiriwde jedel xızmet atqaradı. Joqarıda keltirilgen birqansha mısallar usı pikirlerdiń dálili bola aladı. Joqarıda qospa terminlerdiń óz ara baylanısıw jolları hám olardıń túrleri, sonday-aq, quramı haqqında da sóz ettik.

ÁDEBIYATLAR:

1. Pazılov A.K., Seytmuratov Q.S., Kurbanıyazova Z.K. Úzliksiz tálim pedagogikası / Sabaqlıq / – Tashkent: «Yosh avlod matbaa», 2023.
2. Berdimuratov E.. Qaraqalpaq tili terminleri. Nókis, “Bilim” – 1999.
3. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасы. – Нөкис: «Илим», 2019.

MAZMUNÍ

Бекбергенова З.У. Жарқ етип жанған жулдыздай... (Әбдираман Өтеповтың өмири хәм дөретиўшилиги ҳаққында).....	3
Abdiramanova D. Men sizdi kórmegenmen, biraq.....	7
Зарипова З.С. Әбдираман Өтепов шығармаларында дәўир шынлығының сүүретлениўи.....	8
Утемуратова Х. Әбдираман Өтепов шығармаларының жанрлық өзгешеликleri.....	14
Тлеуниязова Г.Б. Әбдираман Өтепов шығармалараның социаллық-поэтикалық талқыны.....	17
Утамбетова А.Ж. Өтеген Айжановтың дөретиўшилик мийрасы.....	21
Жәримбетова Т.Қ. Өтеген Айжановтың гүрриңлериндеги көркем шеберлик.....	23
Палымбетов К.С. Қарақалпақ дәстүр қосығы сыңсыў хәм оның идеялық мазмуны.....	25
Bekbergenova Z.U. 2002–2012-jıllardaǵı qaraqalpaq povestleriniń rawajlanıw baǵdarlarına qısqasha sıpatlama.....	30
Есебаев М. «Ғәрип-ашық» дәстанының бақсы-жыраўлардан жазып алыныўы хәм баспада басып шығарылыўы.....	33
Байниязова Т.Қ. Қарақалпақ әдебиаттаныўындағы дәслепки изертлеўлерде қолланылған методлар (Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri» атлы илимий излениси мысалында).....	37
Утамбетова А.Ж. Әбдимурат Атажановтың гүрриңлериниң сюжетлик, композициялық өзіншеликleri.....	43
Утемуратова Х. Романлардың раўажланыў бағдарлары.....	46
Allambergenova P.J. Bet asharlarda didaktika hám yumor-satira.....	49
Тлеуниязова Г.Б. Қарақалпақ шеърjати жанрларининг 2002–2012 йиллардаги ривожланиш йўналишлари тавсифи.....	53
Палымов П.Н. Қарақалпақ поэзиясында баллада жанрының раўажланыўы.....	57
Бекбергенова А.У. Қарақалпақ портретлик очерклер (2002–2006-жыллар).....	63
Rzamuratova Z. Qaraqalpaq tilinde termin jasawdın tiykarǵı ózgeshelikleri.....	66
Жәримбетова Т.Қ. Әбдимурат Атажановтың «Жат журтта жапа шеккен адам» шығармасында фактлердиң көркемлениўи.....	69
Пирназарова Д.А. Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларын изертлеў дәрежеси (1960–1980-жыллар мысалында).....	71
Сарсенбаева А.К. Қарақалпақ фольклоры сабақлықлары хәм олардың әмелий әхмийети.....	74
Yusupov I. Kórkem shıǵarmalardı tallaw.....	78
Qudiyarova R. Saylawbay Jumaǵulovtıń “Balalıǵımnan bir eles” povestiniń syujetlik ózgeshelikleri.....	82
Baltaniyazova N. Til biliminde toponimikaniń teoriyalıq sıpatlaması.....	87

Qayıpnazarova U. Júrek komponentli frazeologizmlerdiń strukturalıq tipleri.....	90
Jarekeev M. Nókis qalası odonimleriniń grammatikalıq qurılısına qaray túrleri (kóshe atamaları mısasında).....	94
Тасполатова Г.Е. Ўрта Осиёга Амударьё экспедициясининг ташлиллаштиришининг тарихий сабаблари.....	98
Djangabaeva H. Ibrayım Yusupov lirikasında táriyp janrı.....	103
Mámбеталиева Q. “Bas” konceptiniń dúnyanıń tillik kartasında sáwleleniwi.....	107
Jienbaev M. Qaraqalpaq lirikasında Orfey obrazı.....	113
Allamuratova D. Qaraqalpaq xalıq jańıltıpaşları tilinde ólshem hám pul birlikleriniń qollanılıwı.....	116
Yusupova B., Sadatdinov T. “Jáhánsha” dástanı tilinde frazeologizmlerdiń qollanılıwı.....	118
Allamuratova D. Qaraqalpaq xalıq jańıltıpaşları tilinde kórkem óner, muzika mádeniyatına baylanıslı atamaların qollanılıwı.....	121
Оразов А.О. Оғуз-қыпшақ дәуири эпосында шешенлик өнери.....	123
Esbosinova D.J. Qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumor hám satiranıń payda bolıw derekleri.....	126
Ataniyazova G.S. Murat Begimovtıń “Shapan ápsanası” dramasınıń poetikası.....	129
Ataniyazova G.S. Qaraqalpaq balalar dramaturgiyasınıń janrlıq ózgesheligi.....	132
Mangitbaeva Z.U. Kóp komponentli aralas qospa gáplerdiń struktura-semantikalıq túrleri.....	134
Xalmuratova D.Ya. Kórkem shıǵarmalarda dialektlik omonimlerdiń qollanılıwı.....	137
Оразымбетова А.М. Қарақалпақ халық жырыўы Қурбанбай Тәжибаев атқарған дәстанлардың сюжет системасы.....	140
Kulımbetova A.K. Qoraqalpoq xalq dostonlarida tush motivining syujet rivojlanishidagi roli.....	145
Есбергенова Р.Б. Қарақалпақ тилинде сүттен таярланатуғын суйық тағам атамалары.....	149
Yaxiyayeva Sh.E. Qıyas jıraw Qayratdinov repertuarındaǵı dástanlardıń baspada járiyalanıwı.....	154
Mnajatdinova M.J. Hayal-qızlar lirikasında yar kútiw motivi (G.Dáwletovanıń «Seniń dártiń menen jasyman hayal» qosıqlar toplamı mısasında).....	159
Qalbayeva Z.P. Qaraqalpaq tilinde joqarı bilimlendiriw sistemasındaǵı qospa terminler.....	163

ISBN 978-9943-374-88-1

9 789943 374881

«Илим»